

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील
बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांचा
चिकित्सक अभ्यास

विद्यावाचस्पती (समाजशास्त्र) या पदवीसाठी प्रबंध

संशोधक

श्री. शशिकांत गणपत वायदंडे
पुणे

मार्गदर्शक

डॉ. मीनल नरवणे
संचालक, मानव विकास केंद्र
यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा)
राजभवन आवार, बाणेर रोड, पुणे - ४११ ००७

संशोधनाचे स्थळ

नेहरू सामाजिकशास्त्र विभाग
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ
गुलटेकडी, पुणे - ३७

एप्रिल २०११

घोषणापत्र

मी, श्री. शशिकांत वायदंडे लिहून देतो की, 'महाराष्ट्रातील असंगठित क्षेत्रातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास' या प्रबंधातील जी माहिती ज्या मूळ संदर्भातून संकलीत केली आहे, त्याचा योग्य त्या ठिकाणी तसा उल्लेख केला आहे. सदर माहितीचा उपयोग या प्रबंधाव्यतिरिक्त अन्यत्र कोठेही केलेला नाही.

ठिकाण : पुणे

(शशिकांत गणपत वायदंडे)

दिनांक :

संशोधक

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, 'महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास' हा सादर केलेला प्रबंध श्री. शशिकांत गणपत वायदंडे यांनी माझ्या मार्गदर्शनाखाली तयार केलेला आहे.

या प्रबंधातील जी माहिती मूळ संदर्भातून संकलीत केली आहे त्याचा योग्य ठिकाणी तसा उल्लेख केला आहे.

स्थळ: पुणे

दिनांक :

(डॉ. मीनल नरवणे)

संचालक

मानव विकास केंद्र, यशदा

ऋणनिर्देश

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या सामाजिक शास्त्र विद्याशाखा अंतर्गत 'महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास' हा प्रबंध सादर करीत आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने मला पी.एच.डी. करण्यासाठी जी संधी उपलब्ध करून दिली या बद्दल विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. दिपक टिळक यांचा मी मनःपूर्वक आभारी आहे. सामाजिक शास्त्र विद्याशाखेचे अधिष्ठाता प्रा. विजय करेकर यांनी वेळोवेळी जे मार्गदर्शन केले त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे राज्यशास्त्र विभागाचे विभाग प्रमुख डॉ. माणिक सोनावणे, प्रा. विशाल जाधव, विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन केले याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

या शोधनिबंधाच्या अगदी विषय निवडीपासून ते पूर्णत्वापर्यंत मला प्रेरणा देऊन वेळोवेळी बहुमोल मार्गदर्शन करणाऱ्या माझ्या मार्गदर्शिका, डॉ. मीनल नरवणे, संचालक, मानव विकास केंद्र, यशदा, पुणे यांचा मी सदैव ऋणी राहीन. तसेच सदरचा प्रबंध वेळेत पूर्ण करावा यासाठी सतत पाठपुरावा करणारे कॅप्टन सुनिल नरवणे यांचा मी आभारी आहे.

हा प्रबंध पूर्ण करण्यासाठी मला सातत्याने प्रोत्साहन देणारे व मनोबल वाढविण्यासाठी सदैव प्रयत्नशील असणारे माझे आदरणीय आई व वडील यांचे आशिर्वाद मुळे हे शक्य झाले. माझी पत्नी सौ. मिना, चि. शेखर, मितेश व भाऊ विजय यांच्या पाठिंब्यामुळे प्रबंध पूर्ण करू शकलो.

प्रबंधाच्या पूर्णत्वासाठी मला साह्य्य करणारे राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पाचे सर्व अधिकारी व कर्मचारी, महिला व बाल विकास विभाग, पोलीस विभागातील अधिकारी व कर्मचारी, कामगार विभागातील अधिकारी व कर्मचारी यांनी केलेल्या बहुमोल सहकार्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

बालमजुरी या विषयाच्या अनुषंगाने असणारे साहित्य, ग्रंथ व लेख यांचा अभ्यासासाठी साह्य्य केल्याबद्दल टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे विद्यापीठ, यशदा व औरंगाबाद येथील डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ या सर्व ग्रंथालयातील सर्व ग्रंथपाल व कर्मचारी यांचे मनःपूर्वक धन्यवाद!

माझे सर्व सहकारी सर्वश्री विनय कुलकर्णी, अतुल नौबदे, किरण कांबळे, प्रविण वामणे, लहू वावरे, अंबादास, कडिले, लक्ष्मण पवार, समीर क्षीरसागर, श्रीमती निरमा मनोहरे व अर्चना खलुले यांचे खूप सहकार्य लाभले याबद्दल यांचे मनःपूर्वक धन्यवाद !

सर्वात श्वेटी, ज्या बालमजुरांनी माझ्या प्रबंधासाठी माहिती दिली त्या सर्व लहान भावंडांच्या सहकार्याबद्दल भावना व्यक्त करणे कठीण आहे. या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार !

मला या संशोधन प्रबंधासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत करणाऱ्या, ज्ञात व अज्ञात लहान थोरांचा मी मनःपूर्वक आभारी आहे.

स्थळ : पुणे

दिनांक :

(शशिकांत वायदंडे)

संशोधक

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ क्रमांक
● घोषणापत्र	i
● प्रमाणपत्र	ii
● ऋणनिर्देश	iii
● अनुक्रमणिका	v
● तक्त्यांची सूची	ix
● आलेख सूची	xi
● परिशिष्टांची यादी	xii
● महत्त्वाची संक्षिप्तरूपे	xiii
● गोषवारा	xiv

प्रकरण पहिले

संशोधन समस्या

१.१ प्रस्तावना	०३
१.२ बालमजुर : संकल्पना व स्थिती	०४
१.२.१ बालमजुर : काही व्याख्या	०४
१.२.२ बालमजूर संख्या	०५
१.२.३ बालमजुरीचे प्रकार	०६
१.२.४ बालमजुरीची कारणे	०८
१.२.५ बालमजुरीचे परिणाम	११
१.२.६ बालमजुरी : गैरसमज व वस्तुस्थिती	१२
१.३ बालमजुरी संबंधी भारतीय राज्य घटनेतील तरतुदी व कायदे	१५
१.३.१ भारतीय राज्य घटनेतील बालमजुरी संबंधी तरतुदी	१५
१.३.२ भारतातील बालमजुरी निर्मूलन संबंधी कायदे	१७

विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.४ बालमजुरी संबंधी आंतरराष्ट्रीय संकेत	२३
१.५ भारत सरकारचे बालमजुरी निर्मूलनासाठीचे प्रकल्प	२६
१.५.१ राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प	२६
१.५.२ इंडस : बालमजुरी निर्मूलन प्रकल्प	२७
१.५.३ एल.एम. संघवी कमिशन, १९८९ च्या अहवालातील प्रमुख शिफारशी	२९
१.६ महाराष्ट्रातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी प्रयत्न	३४
१.६.१ बालमजुरांच्या मुक्ततेसाठी कृतिदल	३४
१.६.२ बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा	३५
१.७ संशोधन अभ्यासाची आवश्यकता	३७
१.८ समस्या विधान	३८
१.९ संशोधनाची उद्दिष्टे	३८
१.१० गृहीतकृत्य	३९
१.११ गृहीतके	३९
१.१२ कार्यात्मक व्याख्या	३९
१.१३ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा	४०
● संदर्भ सूची	४१

प्रकरण दुसरे

संबंधित साहित्याचा अभ्यास

२.१ प्रस्तावना	४३
२.२ साहित्याचे दुय्यम स्रोत	४३
२.३ साहित्याचे प्राथमिक स्रोत	४७
२.४ बालमजुरी संबंधी संशोधनाचा सारांश	४७
२.५ बालमजुरी संबंधी संशोधन : विश्लेषण	६६
● संदर्भ सूची	६९

विषय

पृष्ठ क्रमांक

प्रकरण तिसरे

संशोधन पद्धती

३.१	प्रस्तावना	७७
३.२	असंगठित क्षेत्रातील बालमजुरांचा अभ्यास	७८
३.२.१	माहिती संकलनाची साधने	७९
	अ) प्रश्नसूची	७९
	आ) प्रश्नसूचीची पूर्व चाचणी	७९
	इ) प्रश्नसूचीची वैशिष्ट्ये	७९
	ई) प्रश्नसूचीचे अंतिमीकरण	८०
३.२.२	बालमजुर : नमुना निवड	८०
	अ) समग्र	८०
	आ) नमुना निवड पद्धत	८१
३.२.३	माहिती संकलन	८३
३.२.४	माहितीची विश्वसनीयता	८४
३.३	बालमजुरीसंबंधी धोरणांचे विश्लेषण पद्धती व साधने	८४
३.३.१	संशोधन क्षेत्र	८४
३.३.२	संशोधन पद्धत	८४
●	संदर्भ	८५

प्रकरण चौथे

असंगठित क्षेत्रातील बालमजुरांची वैशिष्ट्ये : सर्वेक्षणावर आधारित माहितीचे विश्लेषण

४.१	प्रस्तावना	८७
४.२	बालमजुरांची वैशिष्ट्ये : माहितीचे विश्लेषण	८७
४.३	निष्कर्ष	१०९
४.४	बालमजुरांच्या विकासासाठी आवश्यक गरजा	१११

विषय

पृष्ठ क्रमांक

प्रकरण पाचवे

बालमजूरी निर्मूलन संबंधी धोरणांचे विश्लेषण

५.१ प्रस्तावना	११५
५.२ धोरणांचे विश्लेषण : पद्धतीविषयी निर्णय	११५
५.३ संकल्पनात्मक विश्लेषण	११६
५.३.१ विश्लेषणाचा स्तर निश्चिती	११७
५.३.२ सांकेतिकरण करण्यासाठी संकल्पना संख्या निश्चिती	१२०
५.३.३ संकल्पनांचे अस्तित्व/वारंवारिता याबद्दल निर्णय	१२०
५.३.४ संकल्पनांमधील फरक/भेद करण्याची पद्धतीविषय निर्णय	१२१
५.३.५ सांकेतिकरण करण्याचे नियम निश्चित करणे	१२१
५.३.६ असंबंधित माहिती बाबत निर्णय	१२३
५.३.७ धोरणांचे प्रत्यक्ष सांकेतिकरण	१२३
५.३.८ फलनिष्पत्तींचे विश्लेषण	१२६
५.४ निष्कर्ष	१४२

प्रकरण सहावे

निष्कर्ष व शिफारशी

६.१ प्रस्तावना	१४६
६.२ असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या सर्वेक्षणावरून आलेले निष्कर्ष	१४७
६.३ धोरणांच्या आशय विश्लेषणावरून काढलेले निष्कर्ष	१४८
६.४ शिफारशी	१५०
६.५ पुढील अभ्यासासाठी विषय	१५२
परिशिष्टे	१५३

तक्त्यांची सूची

तक्ता क्र.	तक्त्याचे शीर्षक	पृष्ठ क्रमांक
१.०१	विविध व्यवसायातील बालमजूर	०५
१.०२	राज्यातील ५-१४ वयोगटातील बालमजुरांचे प्रमाण	०६
१.०३	बालमजुरीसंबंधी कायदे : सारांश	१८
२.०१	बालमजुरी संबंधी संशोधने : सारांश	४८
२.०२	दशकानुसार संशोधन संख्या	६६
२.०३	राज्य निहाय संशोधन संख्या	६६
२.०४	संघटित व असंघटित क्षेत्रांनुसार संशोधनाची संख्या	६७
२.०५	संशोधन प्रकारानुसार संख्या	६८
३.०१	बालमजुरांसाठी विशेष शाळा : नमुना निवड	८१
३.०२	बालमजुरांची नमुना निवड व आकार	८२
४.०१	बालमजुरांचे लिंग व वयानुसार वर्गीकरण	८७
४.०२	बालमजुरांचे मातृभाषेप्रमाणे वर्गीकरण	८८
४.०३	बालमजुरांचे धर्मनिहाय वर्गीकरण	८९
४.०४	बालमजुरांचे जातनिहाय वर्गीकरण	९०
४.०५	आई व वडील हयात असण्यासंबंधी	९१
४.०६	आई व वडीलांच्या व्यवसायाची माहिती	९२
४.०७	आई व वडील यांची शैक्षणिक स्थिती	९३
४.०८	पालकांचे मासिक उत्पन्न	९४
४.०९	बालमजुरांचे उत्पन्न प्रमाण	९५
४.०१०	बालमजुरांच्या भावंडांची संख्या	९६
४.०११	कुटुंबातील भावंडांमधील बालमजुरांचा क्रमांक	९७
४.०१२	बालमजुरांच्या आई व वडील यांच्या व्यसनाचा प्रकार	९८

तक्ता क्र. तक्त्याचे शीर्षक	पृष्ठ क्रमांक
४.०१३ राहत असलेल्या ठिकाणी किती वर्षांपासून वास्तव्य करीत असल्याबाबत	९९
४.०१४ पालकांच्या स्थलांतर संबंधी	१००
४.०१५ पालकांच्या स्थलांतराचा कालावधी	१००
४.०१६ बालमजुरांच्या कामाचे ठिकाण	१०१
४.०१७ बालमजूर स्वतंत्रपणे अथवा नोकरी करतो यासंबंधी	१०२
४.०१८ दिवसांचे कामांचे तास	१०२
४.०१९ स्वतः काम करतानाचे कामाचे तास	१०३
४.०२० बालमजूर काम करण्यामागील परिस्थिती	१०४
४.०२१ बालमजुरांनी शाळा सोडण्यामागील कारणे	१०५
४.०२२ पालकांची मते व समज	१०७
४.०२३ पालकांचे बालमजुरांच्या शिक्षणाविषयीचे मत	१०८
४.०२४ संदर्भ चौकट	१११
५.०१ धोरणविश्लेषणासाठी स्तर निश्चिती	११८
५.०२ बालमजुरी निर्मूलन धोरणांचे सांकेतिकरण	१२४
५.०३ धोरणांमधील घटकांचे स्वरूप	१४२
५.०४ कृतियोजना संबंधी निष्कर्ष	१४४

आलेख सुची

आलेख क्रमांक	शिर्षक	पृष्ठ संख्या
४.०१	बालमजुरांचे मातृभाषे प्रमाणे वर्गीकरण	८९
४.०२	बालमजुरांचे जातनिहाय वर्गीकरण	९०
४.०३	पालकांचे मासिक उत्पन्न	९४
४.०४	बालमजुरांचे उत्पन्न प्रमाण	९५
४.०५	बालमजुरांच्या आई व वडीलांच्या व्यसनाचा प्रकार	९८
४.०६	बालमजूर काम करण्यामागील परिस्थिती	१०४
४.०७	बालमजुरांनी शाळा सोडण्यामागील कारणे	१०६

परिशिष्टांची यादी

क्रमांक	शिर्षक	पृष्ठ संख्या
१.	संदर्भ ग्रंथ	१५४
२.	भारतातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी कायदे	१६२
३.	प्रश्नसूची	१७०
४.	प्रश्नसूचीच्या अंतिमीकरणापूर्वी तज्ज्ञांची मते मागविली, या तज्ज्ञांची नावे	१७६
५.	क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम पत्रिका	१७६
६.	राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७ (भारत सरकार)	१७७
७.	बालविकास धोरण २००२ (महाराष्ट्र शासन)	१९०
८.	बालमजुरी निर्मूलन : महाराष्ट्र राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)	२०१

महत्वाची संक्षिप्तरूपे

संक्षिप्तरूप	संपूर्ण नांव
आय.एल.ओ.	आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (International Labour Organisation)
एन.सी.एल.पी.	राष्ट्रीय बालमजुर प्रकल्प (National Child Labour Project)
एम.पी.एस.पी.	महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण परिषद
यशदा	यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी
यु.एन.	संयुक्त राष्ट्रसंघ (United Nation)
सीआरसी	बालहक्क संहिता (Child Rights Convention)

गोषवारा

१. संशोधन अभ्यासाची आवश्यकता

- घरकामासाठी अपदावात्मक काही क्षेत्रे वगळता इतर क्षेत्रातील बालमजूर कायद्याच्या चौकटीत येत नाहीत.
- बालकामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) कायदा, १९८६ अन्वये व्यवसाय व प्रक्रियेत काम करणाऱ्या बालमजुरांसाठी भारत सरकारचा एन.सी.एल.पी. प्रकल्प राबविण्यात येतो. यामध्ये असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणारी बहुतांश बालके येत नाहीत.
- असंघटित क्षेत्रात काम करणारी बालके ही, बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन), १९८६ कायद्यांतर्गत येत नाहीत. मात्र या क्षेत्रात काम करणाऱ्या बालकांची संख्या लक्षात घेता, तसेच या क्षेत्रात काम करणाऱ्या बालकांवर होणारे शारिरिक, मानसिक व भावनिक अत्याचार/परिणाम लक्षात घेऊन या बालकांचे पुनर्वसन होणे हे तितकेच महत्वाचे आहे. १९८९ च्या आंतरराष्ट्रीय बालहक्काच्या जाहीरनाम्यामध्ये नमूद केलेले हक्क, प्रत्येक बालकाला मिळणे आवश्यक आहे. हा जाहीरनामा भारत सरकारने स्वीकारल्यामुळे बालमजुरांचे पुनर्वसन व त्यांना शैक्षणिक प्रवाहात आणणे तितकेच महत्वाचे आहे. म्हणून असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या बालकांसाठी कोणते धोरण आहे, तसेच कोणती विकास कामे/प्रकल्प आहेत याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.
- बालकांच्या मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ अन्वये, वय वर्षे १४ च्या प्रत्येक बालकाला शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. या अधिनियमानुसार १४ वर्षांपर्यंत सर्व बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणावयाचे आहे. जर अशा काम करणाऱ्या बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणल्यानंतर ती टिकणार आहेत का याचाही विचार व्हायला हवा. या अधिनियमाची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांसाठी विशेष धोरण शासनाला ठरवावे लागेल.

या सर्व कारणांमुळे संशोधकाने सदरचे संशोधन हाती घेतले आहे.

२ समस्या विधान

सदर संशोधनाचे समस्या विधान पुढीलप्रमाणे आहे.

बालमजुरांची पार्श्वभूमी व इतर वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन बालमजुरीसंबंधी महाराष्ट्र राज्याच्या धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास करून बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित करणे.

संशोधन प्रश्न

या संशोधनातून खालील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांची आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक स्थिती काय आहे?
- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा व त्यांच्या पालकांच्या शिक्षणाकडे पहावयाचा दृष्टिकोन कोणता?
- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांना शिक्षण घेण्यामध्ये कोणत्या अडचणी आहेत?
- बालमजुरी निर्मूलनासाठी असणाऱ्या धोरणांमध्ये आवश्यक ते सर्व घटक आहेत का?
- बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांमध्ये असंघटित क्षेत्रातील बालकामगारांची पार्श्वभूमी/ वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन कृती कार्यक्रम/ योजना आहेत का?

३ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

सदर संशोधनाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांची पार्श्वभूमी व वैशिष्ट्ये याचा अभ्यास करणे.
- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांची पार्श्वभूमी व वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन बालमजुरी निर्मूलनासाठी आवश्यक ते घटक निश्चित करणे.
- वरील घटकाच्या संदर्भात बालमजुरी निर्मूलन विषयक धोरणांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.
- बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणविषयक मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे.

४ गृहीतकृत्य

महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांसंबंधी हे पहिलेच संशोधन आहे. या संशोधनामध्ये कोणतेही गृहीतकृत्य मांडलेले नाही. सदरचे संशोधन गृहीतकृत्य तपासणारे नसून गृहीतकृत्य निर्माण करणारे आहे.

५ गृहीतके

सदरचे संशोधन खालील गृहीतकांवर आधारित आहे:

- वय वर्षे १४ वर्षांपर्यंतच्या बालकांनी शाळेमध्येच शिक्षण घेणे आवश्यक आहे.
- कोणत्याही प्रकारचे काम १४ वर्षांपर्यंतच्या बालकांसाठी घातक आहे.
- बालमजुरी निर्मूलनासाठी शासनाचे सर्वव्यापी धोरण असल्याशिवाय बालमजुरी प्रथा नष्ट होणार नाही.

६ कार्यात्मक व्याख्या

सदरच्या संशोधनात कार्यात्मक व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

- i) **बालक** – वय वर्षे ० ते १४ वयोगटातील कोणतीही व्यक्ती म्हणजे बालक.
- ii) **बालमजूर** – वय वर्षे ० ते १४ वयोगटातील कायद्याच्या कक्षेत येणाऱ्या अथवा न येणाऱ्या व्यवसाय/प्रक्रिया यामध्ये काम करणारी, संघटित अथवा असंघटित काम करणारी, शाळेत जाणारी अथवा न जाणारी बालक म्हणजे बाल मजूर
- iii) **असंघटित क्षेत्र** – असे क्षेत्र, ज्या ठिकाणी होणाऱ्या कामाचा अंतर्भाव कोणत्याही कायद्यांतर्गत येत नाही अथवा या ठिकाणी होणाऱ्या आर्थिक उलाढालीचा नियमित हिशोब ठेवला जात नाही.

खालील कामे करणारी बालके ही असंघटित क्षेत्रात मोडतात.

- रस्त्यावर विविध वस्तू विकणे
- बूट पॉलीश करणे
- गाड्या धुणे
- भीक मागणे
- चहाच्या टपऱ्यांवर काम करणे

- सफाई करणे
- डोंबारी व इतर खेळ करणे
- गुरे राखणे
- कापूस वेचणे
- शेतात काम करणे
- स्वतःच्या घरात काम करणाऱ्या मुली

iv) **धोरण** – केंद्र शासनाचे अथवा महाराष्ट्र शासनाचे बालकांसंबंधी किंवा बालजुरी निर्मुलन यासंबंधी असलेले धोरण अथवा शासन निर्णय.

v) **बालमजुरांच्या गरजा** – असंघटीत क्षेत्रातील बालमजुरांकडून संशोधकाने प्रश्नसूचीद्वारा जी माहिती गोळा आहे, त्या माहितीच्या विश्लेषणामधून गरजांसंबंधी आलेले निष्कर्ष.

vi) **बालमजुरीसंबंधी धोरणाचे घटक**

- ध्येय विधान व ध्येयावरून निश्चित केलेली उद्दिष्टे
- बालमजुरी समस्येचे स्वरूप व संदर्भ
- प्राधान्यक्रमाने ठरवलेले लक्ष्यगट
- कृती कार्यक्रम क्षेत्रे व कार्य योजना
- अंमलबजावणीसाठी यंत्रणा

(स्रोत: अॅक्शन अगेंस्ट चाईल्ड लेबर, आयएलओ, २०००)

७ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

सदरच्या संशोधनात वय वर्षे ० ते १४ वयोगटातील बालमजुरांचा अभ्यास केलेला आहे. १४ ते १८ या वयोगटातील काम करणाऱ्या बालकांचा अभ्यास सदरच्या संशोधनात केलेला नाही, सदरचे संशोधन हे असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांपुरते मर्यादित आहे. असंघटित क्षेत्राच्या व्याख्येत दिलेल्या व्यतिरिक्त इतर क्षेत्रातील म्हणजे संघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या बालमजुरांचा समावेश सदरच्या संशोधनात नाही.

या संशोधनामध्ये भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन यांच्या बालमजुरी विषयक व बाल विकास विषयक धोरणांचा अभ्यास केला आहे. शासनाच्या आरोग्य, रोजगार इ.

विषयासंबंधी धोरणे या अभ्यासात विचारात घेतलेली नाहीत. त्याचप्रमाणे धोरणाच्या दस्तऐवजाचा (डॉक्युमेंट्सचा) अभ्यास केला आहे. धोरणांच्या अंमलबजावणीसंबंधी अंमलबजावणी होण्याच्या वा न होण्याच्या कारणांचा अभ्यास या संशोधनात केलेला नाही. धोरणांमधील विविध घटक व त्यांचे नियोजन याचाच अभ्यास सदरच्या संशोधनात केला आहे.

८ असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा अभ्यास

बालमजुरीसंबंधी अभ्यास करण्याकरिता महाराष्ट्र राज्यातील पुढील १३ जिल्ह्यातून बालमजुरांचे सर्वेक्षण करून माहितीचे संकलन केले.

- मुंबई उपनगर
- औरंगाबाद
- जालना
- सांगली
- अमरावती
- सोलापूर
- ठाणे
- नाशिक
- धुळे
- नंदूरबार
- बीड
- नांदेड
- जळगांव

या जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पाची अंमलबजावणी केंद्रशासनाकडून होत आहे. त्यामुळे या जिल्ह्यांची निवड बालमजुरांची वैशिष्ट्ये अभ्यासण्यासाठी केली. या जिल्ह्यांमधून असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा अभ्यास केला.

९ माहिती संकलनाची साधने

माहिती संकलनासाठी प्रश्नसूची द्वारा माहिती संकलित केली.

(अ) प्रश्नसूची

बालमजुरी संबंधी खालील संख्यात्मक माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नसूची उपयोग केला.

- बालमजुरांच्या कुटुंबातील अर्थाजन करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या व उत्पन्न
- बालमजुरांचे कुटुंब हे दारिद्र्यरेषेच्या खाली आहे किंवा नाही
- कुटुंबातील व्यक्तींची शैक्षणिक पातळी
- कुटुंबातील व्यक्तींची व्यसनाधिनता
- कुटुंबाचा व्यवसायाचा प्रकार.
- शिक्षणाकडे पहाण्याचा बालमजुरांच्या पालकांचा दृष्टीकोन

(आ) समग्र

महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा अभ्यास हा सदरच्या संशोधनाचा एक प्रमुख उद्देश होता. त्यामुळे महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजूर हा या संशोधनाचा समग्र (पॉप्युलेशन) आहे.

(इ) नमुना निवड पद्धत

समग्रचा आकार खूप मोठा आहे, त्याच प्रमाणे क्षेत्रही विस्तीर्ण आहे. तसेच बालमजुरांची संख्या सतत बदलत असते. काम करणारी मुले काम सोडू शकतात किंवा काम न करणारी मुले कामाच्या क्षेत्रात प्रवेश करू शकतात. त्यामुळे बालमजुरांची यादीही उपलब्ध नाही. परंतू बालमजुरांसाठी विशेष शाळा, एन.सी.एल.पी. प्रकल्प सुरू आहेत. तेथे येणारी मुले विविध क्षेत्रात काम करत असतात. या सर्व कारणांमुळे यादृच्छिक नमुना निवड व सहेतुक नमुना निवड या पद्धती नमुना निवडीकरता वापरल्या गेल्या.

नमुना निवडीचे टप्पे खालील प्रमाणे आहेत.

- महाराष्ट्रामध्ये एनसीएलपी ज्या १३ जिल्ह्यांमध्ये सुरू आहे, त्या जिल्ह्यांमध्ये बालमजुरांची संख्या अधिक आहे. त्यामुळे सदरच्या जिल्ह्यांमधून बालमजुरांची सहेतुक निवड केली गेली.

- या जिल्ह्यांमधील बालमजुरांसाठी सुरु असलेल्या विशेष शाळांची यादी केली गेली. प्रत्येक जिल्ह्यातील १० टक्के विशेष शाळा यादृच्छिक पद्धतीने निवडण्यात आल्या. ३६० पैकी एकूण ४० शाळांची निवड केली गेली.
- प्रत्येक शाळेतील असंघटित क्षेत्रात काम करणारे १० बालमजूर संशोधनासाठी निवडण्यात आले. एकूण ४०० बालमजुरांकडून माहिती गोळा करण्यात आली.

१० धोरणांचे विश्लेषण

गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून बालमजुरांच्या गरजेविषयी निष्कर्ष काढण्यात आले.

बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी खाली नमूद केलेल्या तीन धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी संकल्पनात्मक आशय विश्लेषण (Conceptual Content Analysis) ही पद्धती वापरली आहे.

- i) भारत सरकार, बालमजुरांचे धोरण, १९८७
- ii) महाराष्ट्र शासनाचे बालविकास धोरण, २००२
- iii) महाराष्ट्र शासनाचे बालमजुरी निर्मूलन : महाराष्ट्र राज्य कृती आराखडा, २००७

संकल्पनात्मक विश्लेषण

संकल्पनात्मक विश्लेषण करताना खालील आठ पायऱ्यांचा अवलंब संशोधकाने केला.

- i) विश्लेषणाचा स्तर निश्चिती : बालमजुरी निर्मूलन धोरणामध्ये ध्येय विधान व ध्यावरून निश्चित केलेली उद्दिष्ट्ये, बालमजुरी समस्येचे स्वरूप व संदर्भ, प्राधान्यक्रमाने ठरविलेले लक्ष्यगट, कृती कार्यक्रम क्षेत्रे व कार्य योजना व अंमलबजावणी यंत्रणा इ. संकल्पनांचे विश्लेषण केले.
- ii) सांकेतिकरण करण्यासाठी संकल्पना संख्या निश्चिती : वरील प्रत्येक संकल्पनेशी संबंधित शब्द, शब्दसमूह, वाक्प्रचार निश्चित केले.
- iii) संकल्पनांचे अस्तित्व लक्षात घ्यावयाचे का वारंवारिता या बदल निर्णय : संकल्पनेचे अस्तित्व लक्षात घ्यावयाचे असा निर्णय घेतला.

- iv) संकल्पनामधील फरक/भेद करण्याची पद्धती विषय निर्णय : निश्चित केलेल्या संकल्पना खालील स्वरूपात आल्यास त्या मोजायचा असा निर्णय घेतला.
- कोणत्याही शाब्दिक, शब्दसमूहाच्या स्वरूपात
 - शब्दाला/शब्दसमूहाला प्रत्यय किंवा उपसर्ग लावलेल्या स्वरूपात
 - घटकाला समानार्थी शब्द असल्यास
- v) सांकेतिकरण करण्याचे नियम निश्चित करणे : खालील नियम संशोधकाने निश्चित केले.
- निश्चित केलेले घटक धोरणामध्ये असल्यास P म्हटले जाईल, नसल्यास A म्हटले जाईल.
 - निश्चित केलेले शब्द / शब्दसमूह / वाक्प्रचार धोरणात असल्यास E (explicit) म्हटले जाईल. खालील परिस्थितीत I (implicit) म्हटले जाईल.
 - ▶ शब्द / शब्दसमूह / वाक्प्रचार धोरणात नसून त्याचा संदर्भ धोरणामधील नमूद केलेल्या दुसऱ्या योजनेत / कागदपत्रात असेल.
 - ▶ शब्द/शब्दसमूह/वाक्प्रचार धोरणात दिलेल्या एखाद्या गटामध्ये बसत असेल.
 - कृतियोजनेची जबाबदारी व आर्थिक तरतूद दोनही स्पष्ट मांडलेली असतील तर ३S , यापैकी एकच मांडले असेल तर २S आणि काहीच मांडले नसेल तर S असे नमूद करण्यात येईल.
- vi) असंबंधित माहिती बाबत निर्णय : धोरणांचे सांकेतिकरण करताना क्रियापदे, अव्यये, विश्लेषणे, उपपदे इ. चे सांकेतिकरण केले नाही.
- vii) धोरणांचे प्रत्यक्ष सांकेतिकरण
- viii) फलनिष्पत्तीचे विश्लेषण
- संशोधकाने या आठही पायऱ्या वापरून तीन धोरणांचे विश्लेषण केले आहे.

११ अ) असंघटित क्षेत्रातील बाल मजुरांच्या सर्वेक्षणावरून आलेले निष्कर्ष

(I) असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती

- वय वर्षे ९ - १४ या वयोगटातील बालमजुरांची ही संख्या जास्त आहे.
- मराठी भाषिकांचे प्रमाण हे ४९ टक्के आहे.
- हिंदी भाषिक बालमजुरांचे प्रमाण २५ टक्के इतके आहे.
- हिंदू धर्मीय बालमजूर ५० टक्के आहेत.
- अनुसूचित जाती / जमातीतील मधील बालमजुरांचे प्रमाण हे अधिक आहे.
- बालमजुरांच्या आई व वडील निरक्षर असल्याचे प्रमाण अधिक आहे.
- बहुसंख्य बालमजुरांचे पालक हे सुध्दा असंघटित क्षेत्रात काम करणारे अधिक आहेत.
- बहुतांश पालकांचे मासिक उत्पन्न हे रु. तीन हजार पर्यंतच आहे.
- बालमजुरांच्या घरी भावंडाची संख्या पाच किंवा सहाच्या पुढे आहे.
- बहुतेक पालक हे व्यसनाधीन आहेत.
- उदरनिर्वाहासाठी सतत स्थलांतर योजे प्रमाण सुध्दा अधिक आहे.
- चैन करायला पैसे मिळतात म्हणून बालमजुरी करणारे अधिक बालकाचे प्रमाण जास्त आहे.

(II) असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या व त्यांच्या पालकांचा शिक्षणाकडे पहावयाचा दृष्टिकोन

- शिक्षण व नोकरी याचा संबंध लावणारे पालकांचे प्रमाण अधिक
- शिक्षणाऐवजी बालकांनी लहान वयापासून काम करणे असे मत असणाऱ्या पालकांचे प्रमाण अधिक
- बालकांनी शिक्षण सोडून मजुरी करण्यास सुरुवात केली याबद्दल खंत नसणाऱ्या पालकांचे प्रमाण अधिक.
- पालकांची एकाबाजूला शिक्षणाविषयी अनास्था व दुसरीकडे त्यांनी हवे तेवढे शिकावे असे म्हणणे.

(III) असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांना शिक्षण घेण्यामधील अडचणी

- लांब शाळा व शिक्षणाचा खर्च परवडत नाही म्हणून शाळेत न पाठविणे
- शाळेत येतो किंवा नाही याबद्दल शिक्षकांचा पाठपुरवठा नसणे.

- शाळेत शिकवलेले न समजणे.
- शिक्षक सतत रागविणे.

६.३ धोरणांच्या आशय विश्लेषणावरून काढलेले निष्कर्ष

राष्ट्रीय बालमजुर धोरण, १९८७; राज्य बालविकास धोरण, २००२; राज्य कृती आराखडा, २००७; या धोरणांच्या विश्लेषणावरून पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता येतील.

अ. बालमजुरी निर्मूलनासाठी धोरणातील आवश्यक ५१ घटकांसंबंधी राष्ट्रीय बालमजुर धोरणात २६ घटक, राज्य कृती आराखड्यात ४४ तर राज्य बालधोरणात २१ घटक समाविष्ट केले आहेत.

आ. या घटकांचे स्वरूप तक्ता क्र. ५.०३ नुसार विविध धोरणांमध्ये खालील प्रमाणे आहे.

धोरणांमधील घटकांचे स्वरूप

अ. क्र.	विषय	राष्ट्रीय धोरण	राज्य कृती आराखडा	राज्य बाल धोरण
१.	स्पष्टपणे मांडलेले घटक घटक (E)	२२	३३	२
२.	स्पष्टपणे न मांडलेले घटक (I)	४	११	१५

धोरणांमध्ये स्पष्टपणे न मांडलेले घटक खालील प्रमाणे आहेत.

- राष्ट्रीय बालमजुर धोरण - कालावधी, बालमजुरांचे क्षेत्र (संघटित/ असंघटित), वयोगट व बालमजुरी नष्ट करणे
- राज्य बाल धोरण - कामाचा प्रकार, संपवणे, वयोगट व ९ कार्ययोजना
- राज्य कृती आराखडा - असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचे प्रकार

राष्ट्रीय बालमजुर धोरणांमध्ये महत्वाचे चार घटक अप्रत्यक्षपणे आहेत. राज्य बालविकास धोरणामध्ये हे घटक व आवश्यक अशा कार्ययोजना अप्रत्यक्षपणे दिल्या आहेत. राज्य कृती आराखड्यात मात्र कालावधी, बालमजुरांचे क्षेत्र (संघटित/असंघटित), वयोगट

स्पष्टपणे नमुद केला आहे. असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरीचा अप्रत्यक्षपणे उल्लेख राज्यकृती आराखड्यामध्ये आहे. परंतू राष्ट्रीय बालमजूर धोरणामध्ये असंघटित क्षेत्राचा उल्लेखच नाही. राज्य बालविकास धोरणामध्ये स्थलांतरीत व भीक मागणारे याव्यतिरिक्त असंघटित क्षेत्रातील कोणत्याही बालकांचा उल्लेख नाही.

इ. याचबरोबर असंघटित क्षेत्रामधील बालमजुरांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या प्रकारांचा विचार केला तर खालील निष्कर्ष दिसतात.

- राष्ट्रीय बालमजूर धोरण - ० प्रकारचा उल्लेख
- राज्य कृती आराखडा - ११ पैकी ११ प्रकारचा उल्लेख
- राज्य बालधोरण - ११ पैकी १ प्रकारचा उल्लेख

यावरून राज्यकृती आराखड्यामध्ये असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या निर्मूलनासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

ई. बालमजुरी निर्मूलनासाठी आवश्यक १४ योजनांपैकी राष्ट्रीय बालमजूर धोरणात १३, राज्यकृती आराखड्यात १४ व राज्य बाल धोरणात १३ कृती योजना आहेत.

उ. एकूण १४ कृतियोजनांबाबत तक्ता क्र. ५.०४ वरून पुढील निष्कर्ष दिसतो.

कृति योजनांसंबंधी निष्कर्ष

अ.क्र.	कृति योजनांचे नाव	राष्ट्रीय बाल कामगार धोरण	राज्यकृती आराखडा	राज्य बाल धोरण
१.	अंमलबजावणी यंत्रणा व आर्थिक तरतूद मांडलेली योजना	१०	१४	०
२.	अंमलबजावणी यंत्रणा अथवा आर्थिक तरतूद मांडलेली योजना	१	०	०
३.	अंमलबजावणी यंत्रणा व आर्थिक तरतूद न दिलेली योजना	२	०	१३
एकूण		१३	१४	१३

यावरून राज्य कृती आराखड्याच्या अंमलबजावणीची शक्यता अधिक दिसून येते.

१२ शिफारशी

(अ) असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या पुनर्वसनेसाठी आखण्यात येणाऱ्या धोरणामध्ये पुढील कृति योजनांचा समावेश असणे आवश्यक आहे.

- प्रत्येक बालमजुरासाठी शिक्षणाची / अनौपचारिक शिक्षणाची सोय आवश्यक आहे.
- बालमजुरांसाठी असलेल्या विशेष शाळांमध्ये हिंदी भोषेतून शिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- मागासवर्गीय, आदिवासी, भटके विमुक्त जाती जमातीच्या बालकांकरीता सक्तीचे शिक्षण व पुरेशा प्रमाणात शैक्षणिक सुविधा निर्माण कायला हव्यात.
- असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी विशेष कार्यक्रम घेतले पाहिजेत.
- साक्षरता अभियान प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी निर्मूलन कार्यक्रम इतर दारिद्र्य निर्मूलन योजनांशी कृतिसंगमकरण आवश्यक आहे.
- बालमजुरांना शैक्षणिक प्रवाहात टिकविण्यासाठी शाळेतील उपस्थितीनुसार आर्थिक साहाय्य (अनुदान) देण्यात यावे.
- बालमजुरांच्या पालकांचे आर्थिक उत्पन्न वाढीसाठी इतर कार्यक्रमांचा लाभ देणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेचे दुष्परिणाम पालकांमध्ये पोहोचविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करणे आवश्यक आहे.
- आपल्या भावंडांना सांभाळण्यासाठी मोठ्या बहिणींना शाळा सोडावी लागते. यामुळे मुलींचे शाळाबाह्य प्रमाण जास्त होते. यातून मुली सुद्धा मजुरी करतात. हे टाळण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात पाळणाघराची सुविधा निर्माण करून देणे आवश्यक आहे.

- पालकांचे स्थलांतर हे बालमजुरी निर्माण करते. यासाठी वसतिगृहांची योजना राबविणे आवश्यक आहे.
- विशेष शाळेतील व त्यानंतर शाळेच्या प्रवाहात जाणाऱ्या सर्व बालकांचे सतत अनुधावन होणे गरज आहे. यासाठी राज्यपातळीवर एकच अनुधावन विकसीत केले पाहिजे.
- बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेचे निर्मूलन करायचे असेल तर कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी निर्मूलनसंबंधी असणारे संबंधित घटक यांना सतत प्रशिक्षण देणे, त्यांची क्षमतावृद्धी करणे आवश्यक आहे.
- शाळास्तरावर विद्यार्थ्यांना सॉफ्ट स्कीलचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरांना शिकण्यासाठी वेगळ्या कौशल्याची आवश्यकता असते. याबरोबर ही बालके ज्या स्थितीतून आलेली असल्यामुळे यांच्यामध्ये अभ्यासाचे कौशल्य सोडून इतर कौशल्ये अधिक असतात. तेव्हा हे सर्व शिक्षकांना समजण्यासाठी प्रशिक्षण आवश्यक आहे.
- समाजाचा सहभाग अधिक वाढून कम्युनिटी बेस मॉनिटरिंग सिस्टिम विकसित करण्यासाठी समाजातील जाणकारांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरांना शाळेत दाखल केल्यानंतर ती नियमित शाळेत जातात किंवा नाही यासाठी सनियंत्रण कडक होणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेविषयी पालक व समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात जनजागृती होणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरांना शाळेमध्ये अनेक शैक्षणिक वर्तन, भावनिक, मानसिक विषयक समस्या येतात. या समस्यांविषयी या बालकांना योग्य प्रकारे मार्गदर्शन मिळणे आवश्यक आहे. यासाठी या बालकांना समुपदेशन सेवा पुरविण्यात याव्यात.

(आ) वरील कृती योजना धोरणामध्ये स्पष्टपणे नमूद आवश्यक आहे. तसेच प्रत्येक कृती योजनेसाठी अंमलबजावणी यंत्रणा व आर्थिक तरतूद देणे गरजेचे आहे.

प्रकरण एक
संशोधन समस्या

१.१	प्रस्तावना	०३
१.२	बालमजुर : संकल्पना व स्थिती	०४
१.२.१	बालमजुर : काही व्याख्या	०४
१.२.२	बालमजूर संख्या	०५
१.२.३	बालमजुरीचे प्रकार	०६
१.२.४	बालमजुरीची कारणे	०८
१.२.५	बालमजुरीचे परिणाम	११
१.२.६	बालमजुरी : गैरसमज व वस्तुस्थिती	१२
१.३	बालमजुरी संबंधी भारतीय राज्य घटनेतील तरतुदी व कायदे	१५
१.३.१	भारतीय राज्य घटनेतील बालमजुरी संबंधी तरतुदी	१५
१.३.२	भारतातील बालमजुरी निर्मूलन संबंधी कायदे	१७
१.४	बालमजुरी संबंधी आंतरराष्ट्रीय संकेत	२३
१.५	भारत सरकारचे बालमजुरी निर्मूलनासाठीचे प्रकल्प	२६
१.५.१	राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प	२६
१.५.२	इंडस : बालमजुरी निर्मूलन प्रकल्प	२७
१.५.३	एल.एम. संघवी कमिशन, १९८९ च्या अहवालातील प्रमुख शिफारशी	२९
१.६	महाराष्ट्रातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी प्रयत्न	३४
१.६.१	बालमजुरांच्या मुक्ततेसाठी कृतिदल	३४
१.६.२	बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा	३५
१.७	संशोधन अभ्यासाची आवश्यकता	३७
१.८	समस्या विधान	३८

१.९ संशोधनाची उद्दिष्टे	३८
१.१० गृहीतकृत्य	३९
१.११ गृहीतके	३९
१.१२ कार्यात्मक व्याख्या	३९
१.१३ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा	४०
● संदर्भ सूची	४१

प्रकरण एक संशोधन समस्या

१.१ प्रस्तावना

बालमजुरी ही एक अनिष्ट प्रथा आहे. बालमजुरीची कारणे ही शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक तसेच सांस्कृतिक ही आहेत. ही प्रथा प्रामुख्याने ज्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती हलाखीची आहे, ज्यांच्या पालकांकडे आर्थिक उत्पन्नाची साधने नाहीत, उदरनिर्वाहासाठी ज्यांनी ग्रामीण भागातून शहरामध्ये स्थलांतर केलेले आहे, ज्या कुटुंबामध्ये सदस्यांची संख्या जास्त आहे तसेच घरातील मोठ्या सदस्यांना रोजगार नाही अशा कुटुंबामध्ये अधिक प्रमाणात दिसून येते. याचबरोबर शाळेतील नीरस वाटणारे वातावरण, बालकांना न झेपणारे अभ्यासक्रम तसेच जीवनाशी संबंधित नसणारे शिक्षण इ. मुळे शाळाबाह्य बालकांचे प्रमाण वाढत आहे. ही शाळाबाह्य बालके ही मजूर म्हणून कामाला जायला लागतात. कुटुंबात पूर्वीपासून चालत आलेले पारंपारिक व्यवसाय, मुलींना कुटुंबात तसेच समाजात असलेले दुय्यम स्थान तसेच त्यांच्या शिक्षणाकडे बघण्याचा पालकांचा संकुचित दृष्टिकोन यामुळे सुध्दा बालवयात बालिकांना काम करावे लागते आणि या सर्वातून सुरु होते ती बालमजुरी ही अनिष्ट प्रथा होय.

बालमजूर म्हणून काम करणारी बालके ही प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणारी, मागासवर्गीय व आदिवासी या समाजात जास्त असल्याचे दिसून येतात. महाराष्ट्रातील स्थलांतरित बालमजुरांमध्ये मुस्लीम समाजातील बालकांचे प्रमाण अधिक दिसते. राज्यातील तसेच देशातील बालमजुरांचे प्रमाण हे दिवसेंदिवस वाढत आहे.

बालमजुरी निर्मूलनाबाबत शासनाची भूमिका महत्त्वाची आहे. बालमजुरी ही प्रथा बंद करण्यासाठी तसेच या प्रथेचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी केंद्र व महाराष्ट्र शासन यांनी अनेक धोरणे व कार्यक्रम जाहीर केले आहेत. असे असून सुध्दा बालमजुरी ही प्रथा नष्ट का झाली नाही हा संशोधकाला पडणारा प्रश्न आहे. त्यामुळे बालमजुरी निर्मूलन संबंधी

असलेल्या धोरणांमध्ये काही त्रुटी अथवा उणिवा आहेत का हे पाहणे आवश्यक आहे. म्हणून हा विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला.

१.२ बालमजुर: संकल्पना व स्थिती

बालमजुरी ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. बालमजूर या व्याख्येबाबतच अनेक मतभेद आहेत. सर्वसाधारणपणे ०-१४ या वयोगटातील काम करणाऱ्या बालकांना बाजमजूर म्हटले जाते.

१.२.१ बालमजुर : काही व्याख्या

बालमजुराच्या काही व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

● **आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना :** बालमजुरांमध्ये अपरिपक्व वयात प्रौढासारखे जीवन जगणाऱ्या बालकांचा समावेश होतो. ज्यांना आरोग्य, मानसिक आणि शारीरिक विकास यांना हानिकारक ठरणाऱ्या परिस्थितीमध्ये, तसेच तुटपुंज्या वेतनावर ज्यांना तासन्तास काम करावे लागते, ज्यांना कुटुंबापासून दूर राहावे लागते, उज्वल भविष्यासाठी शैक्षणिक संधीपासून बऱ्याच वेळा जी मुले वंचित राहतात अशा सर्वांचा समावेश बालमजुरांमध्ये होतो. (आंतरराष्ट्रीय बालमजूर संघटना, बालमजुरी व आपेक आय पी ई सी)

● **ऑपरेशन्स रिसर्च ग्रुप, बडोदा :** पाच ते पंधरा वर्षांतील बालक जेव्हा मोबदला मिळो वा ना मिळो, कुटुंबात किंवा कुटुंबापासून दूर राहून कुठल्याही वेळी अर्थोत्पादन कार्यात असतात, तेव्हा ती बालमजुरी असते. (ऑपरेशन्स रिसर्च ग्रुप ऑन चाईल्ड लेबर : करंट सिच्यूएशन, बडोदा)

● **आंध्र प्रदेश शासन :** शाळेत न जाणारी ५ ते १४ वयोगटातील सर्व मुले बालमजूरच असतात. बालकांनी शाळेत नसणे म्हणजे असहय, धोकादायक परिस्थितीत, हानिकारक कामात व्यग्र राहण्यासारखेच आहे. (आंध्र प्रदेश, बालमजुरी निर्मूलन आराखडा)

● **ग्लोबल मार्च अगेन्स्ट चाईल्ड लेबर** : बालमजूर म्हणजे मानसिक, शारीरिक, सामाजिक, नैतिकदृष्ट्या धोकादायक व ज्यामुळे शिक्षणात खंड पडेल किंवा व्यत्यय येत असेल अशा कामामध्ये सहभागी बालक होय. (ग्लोबल मार्च, 'घृणित स्वरूपाची बालमजुरी', प्रकरण)

● **बालमजुरी प्रतिबंध व नियमन कायदा, भारत सरकार, १९८७** : वयवर्षे ०-१४ वयोगटातील कायद्यातील सूचीमध्ये दिलेल्या धोकादायक उद्योगामध्ये काम करणारे बालक म्हणजे बालमजूर होय.

१.२.२ बालमजूर संख्या

बालमजुरांच्या संख्येबाबत आकडेवारीमध्ये खूप विविधता आढळते. व्यवसाय, स्थळ व बालमजुरांची माहिती तक्ता क्र. १.०१ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्र. १.०१
विविध व्यवसायातील बालमजूर

अ. क्र.	व्यवसाय	स्थळ/राज्य	बालमजुरांची संख्या
१.	काड्याच्या पेट्या व फटाके	शिवकाशी	८०,०००
२.	दगडाच्या खाणी	मलकापूर,	२०,०००
३.	खाणी	मेघालय	२८,०००
४.	हातमाग	त्रिवेंद्रम	१०,०००
५.	होजिअरी	तिरुप्पूर	४,०००
६.	कुलुपे बनविणे	अलिगड	१०,०००
७.	गालिचे विणणे	जम्मू काश्मीर	१,५०,०००
८.	काच	फिरोजपूर	५०,०००
९.	मातीची भांडी बनविणे	खुर्जा	५,०००
१०.	खड्यांना पॉलीश करणे	जयपूर	१३,०००

स्त्रोत : कृतीदल मार्गदर्शिका, यशदा

भारतातील विविध राज्यातील बालमजुरीचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे आहे.

तक्ता क्र. १.०२

राज्यातील ५-१४ वयोगटातील बालमजुरांचे प्रमाण (दशलक्षामध्ये)

राज्य	१९८१	१९९१	२००१
आंध्र प्रदेश	१.९५	१.६६	१.३६
बिहार	१.१०	०.९४	१.१२
गुजरात	०.६२	०.५२	०.४९
हरयाना	०.१९	०.११	०.२५
कर्नाटक	१.१३	०.९८	०.८२
केरळ	०.०९	०.०३	०.०३
मध्यप्रदेश	१.७०	१.३५	१.०७
महाराष्ट्र	१.५६	१.०७	०.७६
ओरिसा	०.७०	०.४५	०.३८
पंजाब	०.२२	०.१४	०.१८
राजस्थान	०.८२	०.७७	१.२६
तामिळनाडू	०.९८	०.५८	०.४२
उत्तर प्रदेश	१.४३	१.४१	१.९३
पश्चिम बंगाल	०.६१	०.७१	०.८६

स्रोत : भारत सरकार जणगणना, २००१

भारतातील ९३ टक्के कामगार हे असंघटित क्षेत्रात आहेत. बालमजुरीमध्येही असंघटित क्षेत्रातील बालमजुर अधिक असण्याची शक्यता आहे.

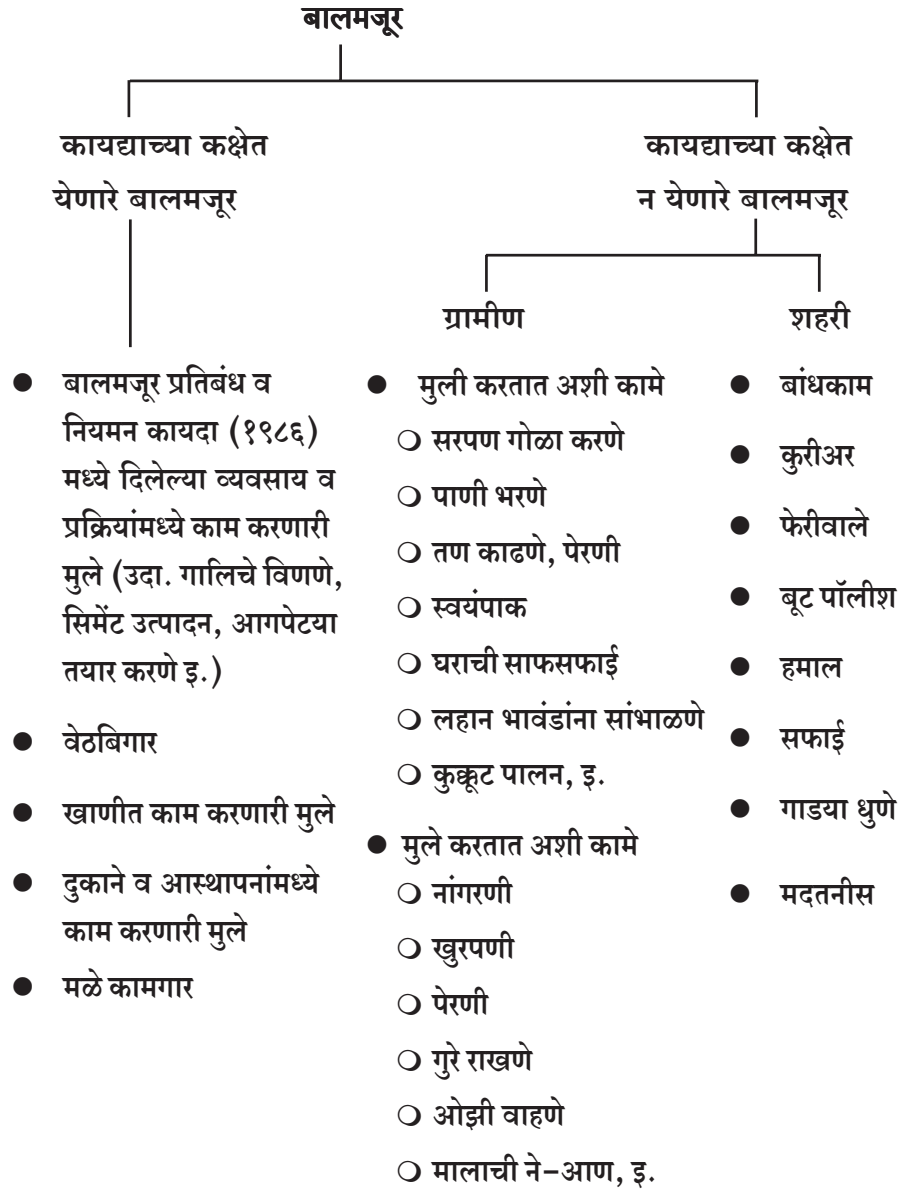
१.२.३ बालमजुरीचे प्रकार

भारतामध्ये अनेक क्षेत्रात बालमजूर आढळतात. त्यांचे वर्गीकरण खाली नमूद केल्याप्रमाणे केले जाते.

(अ) भारतामध्ये बालमजुरीसंबंधी व बालकांच्या शोषणाविरुद्ध कायदे आहेत.

या कायद्याच्या कक्षेत येणार बालमजूर व कायद्याच्या कक्षेत न येणारे बालमजूर असे वर्गीकरण केले जाते. हे वर्गीकरण आकृती १.०१ मध्ये दाखवले आहे.

आकृती १.०१
बालमजुरांचे वर्गीकरण

(आ) बालमजूर (प्रतिबंध व नियमन), कायदा, १९८७, अन्वये बालमजुरांचे वर्गीकरण धोकादायक व अधोकादायक उद्योगांमध्ये काम करणारी बालके असे करण्यात येते. धोकादायक उद्योगांमध्ये बालकाला, आग, रसायने, टोकदार शस्त्र इ. पासून शारीरिक इजा होण्याची शक्यता जास्त असते. उदाहरणार्थ बांगड्या बनविणे, या ठिकाणी आगी पासून अपघात होऊ शकतात.

पण बालकाच्या वयाच्या दृष्टीने बघितले तर कोणतेही काम हे बालकासाठी धोकादायकच असते. उदाहरणार्थ रस्त्यावर फिरून विक्री करणारी मुले. रस्त्यावर बारा महिने व्यवसाय करीत असताना त्यांना ऊन, वारा, पाऊस, थंडी याला सामोरे जावे लागते. तसेच जवळपास १२-१४ तास उभे राहून अथवा सतत चालत राहून हे काम करावे लागते. याशिवाय ही बालके शिक्षणापासून वंचित राहतात ते वेगळेच! त्यांच्या शारीरिक, मानसिक व भावनिक विकासांवर अशा कामांमुळे पारिणाम होऊ शकतो. म्हणून काही तज्ज्ञांच्या मते धोकादायक व अधोकादायक असे कामाचे वर्गीकरण करणे हे योग्य नाही.

(इ) बालमजुरांचे वर्गीकरण संघटित व असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणारे बालमजुर असेही करता येईल. संघटित क्षेत्रामध्ये नोंदणीकृत व्यवसायामध्ये काम करणाऱ्या बालकांचा समावेश होतो. जसे की, नोंदणीकृत दुकाने व कारखाने. असंघटित क्षेत्रामध्ये म्हणजे नोंदणीकृत नसलेल्या व्यवसायामध्ये काम करणाऱ्या बालकांचा समावेश होतो. जसे की फेरीवाले, घरकाम करणाऱ्या मुली, बेकायदेशीर चहाच्या टपऱ्यांवर काम करणारी मुले, रस्त्यावर वस्तू विकणारी मुले, वेश्याव्यवसायातील लहान मुली, डोंबारी खेळ करणारी मुले.

१.२.४ बालमजुरीची कारणे

बालमजुरीची कारणे खाली नमूद केल्याप्रमाणे शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक तसेच सांस्कृतिक ही आहेत.

अ. आर्थिक कारणे

- बालकांच्या कुटुंबाची हलाखीची आर्थिक परिस्थिती
- आईवडिलांना कायद्याप्रमाणे किमान वेतन न मिळणे

- खेड्यापाड्यातील उपजीविकेच्या साधनांचा अभाव आणि त्यातून नोकरीच्या शोधार्थ स्थलांतर
- प्रौढ वर्गातील बेरोजगारी

आ. शैक्षणिक कारणे

- बालकांना कंटाळवाणे आणि नीरस वाटणारे शालेय वातावरण
- जीवनाशी संबंधित नसलेला अभ्यासक्रम

इ. सामाजिक कारणे

- आईवडिलांची निरक्षरता
- काही वर्गांचा समाजात सतत चालत आलेला कनिष्ठ दर्जा. बहुतेक बालमजूर अनुसूचित जातीजमातीं, भटक्या विमुक्त जाती जमाती व आदिवासी यामधून आलेले असतात.
- किमान नागरी सुविधांचा अभाव.
- बालसंगोपनाच्या इतर सुविधांचा अभाव
- लहान बालकांना कामाला लावण्याच्या दुष्परिणामांबाबत आईवडिलांचे अज्ञान.

ई. सांस्कृतिक कारणे

- कुटुंबात परंपरेने चालत आलेले कौशल्य बालकांना शिकवण्याची वृत्ती.
- मुलींना समाजातील दुय्यम स्थान.

उ. इतर कारणे

- कमी कौशल्याच्या किंवा किरकोळ तंत्रज्ञान लागणाऱ्या, बिन कौशल्याच्या, एकसुरी कामांसाठी मालक वर्ग लहान बालक कामावर ठेवणे पसंत करतो. त्यांना कमी पगार दिला तरी चालतो आणि बालकांवर सहज नियंत्रण ठेवता येते.

- बालमजुरीच्या निर्मूलनासाठी पुरेशा कायदेशीर तरतुदींचा आणि अंमलबजावणी यंत्रणेचा अभाव
- सरकारी अधिकाऱ्यांमध्ये बालमजुरी निर्मूलनासाठी सबळ इच्छाशक्ती आणि निश्चयाचा अभाव
- बालमजुरी निर्मूलनासाठी राजकीय इच्छा शक्तीचा अभाव

बाल मजुरीच्या कारणांचे वर्गीकरण तत्कालिक कारणे व मूलभूत कारणे असेही केले जाते.

तत्कालीक कारणांमध्ये खालील कारणांचा समावेश होतो

- पालकांचा अचानक मृत्यू अथवा अपंगत्व
- नैसर्गिक आपत्ती
- अपघात
- शाळेतील असमायोजन
- पालकांची भांडणे
- व्यसनी पालक इ. यामुळे बालकांना काम करणे बंधनकारक होते.

मूलभूत कारणांमध्ये खालील कारणांचा समावेश होतो

- रूढी, परंपरा
- जात व्यवस्था
- वंशपरंपरागत व्यवसाय
- गरिबी
- भूमिहीनता
- शेतमजुरी

वंशपरंपरागत व्यवसायामध्ये बालके आपोआप ओढली जातात. या व्यवस्थेमुळे काही ठिकाणी बालकांना शिक्षणाच्या संधी प्राप्त होत नाहीत. गरिबीमुळे

शिक्षणासाठी पैसा उपलब्ध होऊ शकत नाही. काही समाजात परंपरागत भीक मागणे, व्यवसायानिमित्त सतत स्थलांतर करणे यामुळे बालके ही शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये न येता परंपरागत व्यवसायात ओढली जातात.

१.२.५ बालमजुरीचे परिणाम

बालमजुरीचे बालकांवर तर अनिष्ट परिणाम होतातच पण समाजावर व राष्ट्रावरही दूरगामी परिणाम होतात.

(अ) बालकांवर होणारे परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत.

- खूप लहान वयात काम करण्याने
- बालकांना शिक्षणाचा हक्क त्यांना बजावता येत नाही.
- बालकांना खेळणे, आराम व निकोप वाढ ह्या हक्कांपासून वंचित राहावे लागते.
- धोकादायक कामांमुळे, अतिकामामुळे, श्रमामुळे किंबहुना वयाच्या मानाने जास्त कष्टामुळे त्यांची मानसिक, शारिरीक, आत्मिक व मानसशास्त्रीय दृष्ट्या योग्य वाढ होऊ शकत नाही.
- एकूण बालमजुरीचा सर्वात मोठा दुष्परिणाम हा असा की बालके त्यांचे बालपणच हरवून बसतात.

(आ) बालमजुरीचे समाजावर होणारे परिणाम. बालमजुरी हा एका दुष्टचक्राचा भाग आहे. जी बालके लहान वयात काम करू लागतात, ती कुठलेही औपचारिक शिक्षण न घेता आलेली असतात, त्यांच्या कामात कुठलेही कसब नसते. बालके हे फक्त आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्यासाठीच काम करत असतात. पण त्यामुळे समाजाचा आर्थिक स्तर अजिबात उंचावत नाही. बऱ्याच ठिकाणी एकचएक प्रकारचे काम केल्याने बालकांमध्ये कुठलेही कसब आत्मसात होत नाही. पुढे जाऊन ते मोठे झाल्यावर ना

त्यांचे शिक्षण पूर्ण झालेले असते, ना त्यांना एखादे कौशल्य आत्मसात झालेले असते. ह्यामुळेच ती मोठी झाल्यावर सुध्दा त्यांना मनाविरुद्ध कमी वेतनात, काहीही कसब नसलेले काम करावे लागते. त्यांच्यावर जेव्हा कौटुंबिक जबाबदाऱ्या येतात तेव्हा त्यांची आर्थिक स्थिती अतिशय वाईट असते. अशावेळी त्यांना त्यांच्या बालकांना जबरदस्तीने कामास पाठवावे लागते. बालमजुरी, गरिबी, निरक्षरता व बालमजुरी हे दुष्ट चक्र आहे.

१.२.६ बालमजुरी : गैरसमज व वस्तुस्थिती

बालमजुरीसंबंधी अनेक गैरसमज आहेत. या गैरसमजांमुळे बालमजुरी मागील वस्तुस्थिती लपवून बालमजुरी निर्मूलन आणि प्रतिबंध करण्यात अडथळे निर्माण केले जातात. या प्रश्नांवरील दृष्टिकोन बदलण्यासाठी समाजातील घटकांनी आपले मुद्दे ठामपणे व खात्रीने मांडावेत, म्हणून हे गैरसमज दूर करणे गरजेचे आहे असे आय.एल.ओ. ने म्हटले आहे.

गैरसमज - १

बालकांना नोकरी देऊन मालक त्यांच्यावर उपकार करतात.

वस्तुस्थिती

बालके ही कमी वेतनात काम करतात, बालकांवर आरडाओरडा, जबरदस्ती करता येते, बालकांकडून जास्त काम विनासायास करून घेता येते. म्हणून मालक बालकांना कामावर ठेवतात.

गैरसमज - २

बालमजुरी ही केवळ दारिद्र्यामुळे निर्माण होते.

वस्तुस्थिती

बालमजुरी दारिद्र्यामुळे निर्माण होत असती तर सर्वच गरीब कुटुंबातील बालके ही बालमजूर झाली असती. पण अनेक गरीबांची मुले, आज शाळांमधून

शिकतात. दारिद्र्याबरोबर पालकांची शिक्षणाविषयी अनास्था असते तेव्हाच बालमजुरी निर्माण होते.

गैरसमज - ३

जर बालकांनी काम केले नाही तर त्यांच्या कुटुंबाची उपासमार होईल.

वस्तुस्थिती

आंध्र प्रदेशात एम्. व्ही. फाऊंडेशन या स्वयंसेवी संस्थेने हजारो बालमजुरांना कामापासून मुक्त करून शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले. पण त्यांच्या कुटुंबांची उपासमार झाली नाही. प्रश्न आहे तो बालमजुरीचे दुष्परिणाम व बालकांच्या शिक्षणाचे महत्त्व पालकांना पटण्याचा.

गैरसमज - ४

बालकांना स्वतःलाच काम करायला आवडते.

वस्तुस्थिती

जेव्हा मुल कामाला पसंती देतात तेव्हा त्यांच्याकडे दुसरा पर्याय नसतो. शाळेत शिकायला त्यांना आवडत नाही. शाळेत कंटाळा येतो. शिकवलेले समजत नाही. शाळेत भौतिक सुविधांचा अभाव असतो म्हणून मुलं शाळा सोडून कामाकडे वळतात. एकदा मुल पैसे कमवायला लागली की स्वतःची किंमत वाढल्यासारखी वाटते आणि मग शिक्षणापासून दूरच जातात.

गैरसमज - ५

जिथे धोका नाही अशा उद्योगात बालकांना काम करू देण्यात गैर नाही.

वस्तुस्थिती

आपण जेव्हा धोकादायक व्यवसाय म्हणतो तेव्हा त्या व्यवसायात अंतर्भूत असलेला धोका आपल्या मनात नसतो. जसे की, आगीशी संपर्क, टोकदार वस्तूशी संपर्क, उद्योगात स्फोटक पदार्थांचा वापर इ. पण वरवर धोकादायक न वाटणारे व्यवसायही बालकांना हानिकारक ठरू शकतात. कामाचे स्वरूप हा काही ग्राह्य मुद्दा धरता येणार नाही. धोकादायक नसलेल्या तथाकथित उद्योगांमध्ये उदाहरणार्थ फुगे विकणे, चहाचे काम अशा ठिकाणीसुद्धा बालकांना शारीरिक,

मानसिक आणि लैंगिक अशा छळांना तोंड द्यावे लागते. कामाच्या ठिकाणच्या विविध प्रकारच्या परिस्थितीमुळे बालकांचा विकास खुंटतो. सतत खूप तास काम केल्याने अतीव थकवा येतो आणि मृत्यूही संभवतो. त्यामुळे कोणतेही काम बालकांसाठी धोकादायकच असते.

गैरसमज - ६

लहानपणी काम केल्याने बालकांना भविष्यासाठी उपयुक्त असे कौशल्य प्राप्त होते.

वस्तुस्थिती

बालकांना दिलेली कामे बहुधा साधी, सोपी आणि तीच तीच असतात. उदा. लेबल लावणे, पिशव्या भरणे, सामान घेऊन जाणे आणि आणणे वगैरे. बालके ज्या कामात मग्न असतात त्या कंवर मोडणाऱ्या आणि कष्टाच्या कामांना कौशल्य म्हणणे चुकीचे आहे. लहान बालकांचा विकास न थांबवता आणि त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम न करता त्यांना कौशल्य प्राप्त करण्याचे प्रशिक्षण मोठे झाल्यावरही देता येऊ शकते. कुठल्याही व्यवसायाचे मनापासून शिक्षण, फक्त मोठी झालेलीच बालके आत्मसात करू शकतात हे सर्वमान्य सत्य आहे.

गैरसमज - ७

पारंपारिक कला आणि कलावस्तूंच्या जतनासाठी बालमजुरी आवश्यक आहे.

वस्तुस्थिती

आपल्या समाजातील प्रथेनुसार कुटुंबात चालत आलेली कला किंवा कौशल्य बालकांनी शिकवण्याबरोबर त्यांचे शिक्षणही चालू ठेवले पाहिजे. शिवाय पूर्वी फक्त काही कुटुंबाची मक्तेदारी असलेली कौशल्ये आता मोठ्या प्रमाणावर सर्वत्र उपलब्ध असतात कारण गालिचे विणणे, मातीची भांडी तयार करणे, हिऱ्यांना पॉलीश करणे, कुलुपे तयार करणे आदी कौशल्यांचे आता सरकारतर्फे प्रशिक्षण दिले जाते. त्याशिवाय, नवीन तंत्रज्ञानामुळे आता बरीच जुनी कौशल्ये कालबाह्य ठरली आहेत.

गैरसमज - ८

बालके भराभर काम करतात. काही विशिष्ट कामामध्ये लहान बालकांची चपळ बोटे उपयोगी पडतात. विशेषतः गालिचांमध्ये गाठी मारण्यासाठी वगैरे.

वस्तुस्थिती

गालिचा तयार करणारे कारखानदार, व्ही. आर. शर्मा, यांनी एका मुलाखतीमध्ये मान्य केले की, 'या व्यवसायात लहान वयाची बालके कामगार म्हणून आवश्यक आहेत आणि बालके मोठ्या माणसांपेक्षा जास्त चांगले गालिचे विणू शकतात हा गैरसमज आहे.' (इंडियन एक्सप्रेस १६ जून १९८७). मद्रास इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज या संस्थेने भारत सरकारसाठी केलेल्या एका सर्वेक्षणात आढळून आले की, चपळ बोटे या मुद्यात काहीही तथ्य नाही. आगपेटी तयार करायच्या सतरा वेगवेगळ्या पद्धतींचा अभ्यास केल्यावर लक्षात आले की, प्रौढांमध्ये नसतात आणि बालकांमध्ये असतात असे काहीही खास गुण बालकांमध्ये आढळले नाहीत. सर्वेक्षण केलेल्या उद्योगात प्रौढांची संख्या मुलांपेक्षा जास्त होती आणि महत्त्वाचे म्हणजे त्यांच्या प्रत्यक्ष उत्पादनाचा वेग बालकांपेक्षाही जास्त होता.

१.३. बाल मजुरी संबंधी भारतीय राज्य घटनेतील तरतुदी व कायदे

१.३.१ भारतीय राज्यघटनेतील बालमजुरीसंबंधी तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेमधील मूलभूत हक्क आणि राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे यातून बालकांच्या हक्कांना कायदेशीर पाठिंबा मिळालेला आहे. या राज्यघटनेतील तत्त्वे सर्व नागरिकांना तसेच व्यक्तींना लागू असल्यामुळे सर्व मुलांनाही ती लागू आहेत असेच मानले पाहिजे. घटनेतील मूलभूत हक्कांची कायदेशीर अंमलबजावणी होऊ शकते. पण राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे तसे नाही. घटनेतील कलम ३७ नुसार ही मार्गदर्शक तत्त्वे देशाच्या शासनासाठी मूलभूत समजलेली असून ह्या तत्त्वांचा आधार घेऊन कायदे करण्याची जबाबदारी शासनावर ठेवलेली आहे.

घटनेने दिलेल्या हक्कांना विशेषतः मूलभूत हक्कांना जर बाधा येत असेल तर उच्च किंवा सर्वोच्च न्यायालयात रिट अर्जाव्दारे त्यावर उपाययोजना करता येते. रिट अर्ज म्हणजे उच्च न्यायालय किंवा सर्वोच्च न्यायालयाकडून आदेश मिळविण्यासाठी केलेला अर्ज / विनंती. ही न्यायालये रिट आदेशाव्दारा एखाद्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करणारा शासकीय निर्णय रद्दबातल करू शकतात, एखाद्या बेकायदेशीररीत्या डांबून ठेवलेल्या व्यक्तीला कोर्टासमोर आणण्याचा आदेश शासनाला देऊ शकतात, एखादा निम-न्यायालयीन अधिकारी जर त्याच्या कामात एखाद्या मूलभूत हक्काला बाधा आणत असेल तर त्याला मनाई करू शकतात, अथवा एखाद्या कनिष्ठ न्यायालयाने दिलेल्या घटनाबाह्य निर्णयाला रद्द करू शकतात. घटनेच्या कलम ३२ नुसार सर्वोच्च न्यायालयाकडे अथवा कलम २२६ नुसार उच्च न्यायालयाकडे मूलभूत हक्कांना बाधा येत असल्यास दाद मागणे हा सुद्धा एक मूलभूत हक्कच आहे.

घटनेच्या कलम १५ नुसार स्त्रिया व बालकांना विशेष तरतुदी करण्यासाठी संघराज्याला परवानगी दिलेली आहे. लहान बालकांना योग्य न्याय मिळण्यासाठी संघराज्याला विशेष कार्यक्रम आणि योजना करता येतात.

घटनेतील बालमजुरीसंबंधी इतर महत्त्वाची कलमे खालीलप्रमाणे :

- **कलम २१ अ**

कलम २१ अ नुसार शिक्षण हा ६ ते १४ वयोगटातील प्रत्येक बालकाचा मूलभूत अधिकार आहे.

- **कलम २४**

कोणत्याही बालकास खाण, कारखाने अथवा धोकादायी व्यवसायाच्या ठिकाणी काम करण्यास परवानगी देता येणार नाही.

- **कलम ४५**

वय वर्षे ०-६ वर्षांखालील सर्व बालकांना सक्तीचे मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे.

- **कलम ३९ ई नुसार**

कोवळ्या वयाच्या बालकांचा गैरवापर केला जाऊ नये आणि त्यांचे वय लक्षात घेऊन त्यांच्या क्षमतेला झेपणार नाही अशा ठिकाणी त्यांना काम करण्याची सक्ती करू नये.

- **कलम ३९ फ**

बालकांची सुदृढ निरोगी वाढ होण्यासाठी त्यांना पोषक वातावरणात संधी दिली पाहिजे आणि वाढीस आवश्यक अशा सुविधा पुरवल्या पाहिजेत त्यांचे बाल्य जपले आणि जोपासले पाहिजे.

मूलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्त्वे

राज्यघटनेच्या विविध प्रकरणात ही कलमे आहेत. कलम २१ अ व २४ हा मूलभूत अधिकार आहे आणि कोर्टामार्फत त्याची अंमलबजावणी करता येते. तर कलम ३९ ई, फ व कलम ४५ ही भारतीय राज्यघटनेच्या राज्यांसाठीच्या मार्गदर्शक तत्त्वात समाविष्ट केली आहेत. थोडक्यात २४ व्या कलमाचे उल्लंघन झाले तर न्यायालय राज्यास या कलमाची अंमलबजावणी न केल्याबद्दल जबाबदार ठरविते. परंतु कलम ३९ ई, फ, ४५ ही फक्त मार्गदर्शक असल्यामुळे राज्यांवर यांची जबाबदारी लादता येईलच असे नाही. तरीही बऱ्याच खटल्यांमध्ये मार्गदर्शक तत्त्वे ही मूलभूत हक्कांना पूरक असून दोन्हीही एकत्रित पणे अंमलात आणली पाहिजेत असा निवाडा सर्वोच्च न्यायालयाने दिला आहे.

१.३.२ भारतातील बालमजुरीसंबंधी कायदे

बालमजुरीसंबंधी व बालकांच्या शोषणाविरूद्ध भारतामध्ये कडक कायदे आहेत. या कायद्यांचा सारांश तक्ता क्र. १.०१ मध्ये दिला आहे. बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी काही महत्त्वाचे कायदे परिशिष्ट एक मध्ये जोडले आहेत.

तक्ता क्र. १.०३
बालमजुरीसंबंधी कायदे : सारांश

● बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) कायदा, १९८६

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
१.	या कायद्यातील अनुसूची अ व ब मध्ये दर्शविलेल्या व्यवसाय- प्रक्रियेत १४ वर्षांच्या आंतील बालक कार्यरत असणे	बालमजूर अधिनियम १९८६ च्या कलम ३ चे उल्लंघन झाल्यामुळे कलम १४ (१ व २) अंतर्गत शिक्षेची तरतूद.
२.	बालकाकडून ६ तासापेक्षा (१ तास विश्रांतीचा धरून) जास्त वेळ काम करून घेणे. रात्री ७.०० ते सकाळी ८.०० च्या दरम्यान बालकास कामावर ठेवणे, बालकाकडून जादा वेळ काम करवून घेणे, बालक एकाच दिवशी एकापेक्षा जास्त आस्थापनेत काम करीत असणे.	कलम ७ चे उल्लंघन, कलम १४ (३) अंतर्गत शिक्षेची तरतूद
३.	बालमजुरास आठवडी एक पूर्ण दिवसाची सुटटी न देणे, सुटटीचा दिवस नोटीस बोर्डावर घोषित न करणे, तीन महिन्यांच्या कालावधीत एकापेक्षा अधिक वेळा आठवडी सुटटीचा दिवस बदलविणे.	कलम ८ चे उल्लंघन, कलम १४ (३) अंतर्गत शिक्षेची तरतूद
४.	बालमजूर नियुक्त केल्यास ३० दिवसांचे आत आस्थापनेचे नाव व पत्ता, व्यवस्थापकाचे नाव, संपर्काचा पत्ता, आस्थापनेतील व्यवसाय/ प्रक्रियेचे स्वरूप इ. चा तपशील कामगार निरीक्षकास न कळविणे.	कलम ९ चे उल्लंघन, कलम १४ (३) अंतर्गत शिक्षेची तरतूद.
५.	नियुक्ती केलेल्या प्रत्येक बालकाचे नाव व जन्मतारीख, कामाचे तास व काळ, विश्रांतीचा अवधी, कामाचे स्वरूप व इतर आवश्यक माहिती असलेली नोंदवही नमुना अ नुसार, सेवायोजकाने ठेवणे व कामाच्या वेळेत तपासणी करता	कलम ११ चे उल्लंघन, कलम १४ (३) अंतर्गत शिक्षेची तरतूद.

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
	निरीक्षकास उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. या तरतूदीचे उल्लंघन करणे.	
६.	रेल्वे, बंदर प्रशासन व प्रत्येक आस्थापनने दर्शनी ठिकाणी कलम ३ प्रमाणे बालमजुर ठेवण्यास प्रतिबंध व कलम १४ नूसार शिक्षेच्या तरतूदची माहिती स्थानिक भाषेत व इंग्रजीत दर्शविणारा फलक न लावणे	कलम १२ चे उल्लंघन कलम १४ (३) अंतर्गत शिक्षेची तरतूद.

● बाल न्याय (काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०००

(या कायद्यान्वये बालक म्हणजे १८ वर्षाखालील व्यक्ती असा आहे.)

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
१.	या कायद्याने बालमजुराचा ताबा किंवा त्यांचेवर नियंत्रण असलेल्या व्यक्तीव्दारे त्यांचेवर अत्याचार करणे, मानसिक किंवा शारीरिक त्रास होईल असे कृत्य करणे	दखलपात्र गुन्हा, कलम २३ अंतर्गत शिक्षेची तरतूद
२.	१) बालकाचा भिक्षा मागण्याकरीता उपयोग कोणी व्यक्ती करीत असणे.	दखलपात्र गुन्हा, कलम २३(१) अंतर्गत शिक्षेची तरतूद
	२) बालकाचा प्रत्यक्ष ताबा वा नियंत्रण असलेली व्यक्ती वरील गुन्हाकरीता मदत करणे .	दखलपात्र गुन्हा, कलम २३(१) अंतर्गत शिक्षेची तरतूद
३.	धोकादायक उद्योगात कामाला लावण्याकरीता बालकाला मिळविणे, त्याला बंधनात ठेवणे व त्याचे उत्पन्न स्वतःकडे अथवा ते स्वतःसाठी वापरणे.	दखलपात्र गुन्हा, कलम २६ अंतर्गत शिक्षेची तरतूद

● भारतीय दंड विधान १८६०

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
१.	कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या इच्छे विरुद्ध काम करण्यास बेकायदेशीररित्या भाग पाडले जाणे.	दखलपात्र गुन्हाकलम ३७४ नुसार शिक्षेची तरतूद
२.	१) कोणा व्यक्तीने बालकाला भिक्षेला लावण्याच्या उद्देशाने पळवून आणणे किंवा कायदेशीर पालक नसताना बालकाला ताब्यात घेणे.	दखलपात्र गुन्हा, कलम ३६३ (अ) १ व २ नुसार शिक्षेची तरतूद
	२) कोणी बालकाला भिक्षेला लावण्याच्या उद्देशाने पंगू करणे.	दखलपात्र गुन्हाकलम ३६६ अ नुसार शिक्षेची तरतूद
३.	कोणी १८ वर्षाखालील अल्पवयीन मुलीला कोणत्याही प्रकारे आमिष दाखवून दुस-या व्यक्तीसोबत शारीरिक संबंध करण्यास भाग पाडायला लावणे.	दखलपात्र गुन्हा, अजामिनपात्र गुन्हा, कलम ३७२ नुसार शिक्षेची तरतूद.
४.	जर १८ वर्षांचे आतील व्यक्तीस वेश्याव्यवसाय किंवा संभोग किंवा कोणत्याही बेकायदेशीर व अनैतिक उद्देशाकरीता विकणे, भाड्याने देणे अशी कृती करणे.	दखलपात्र गुन्हा, अजामिनपात्र गुन्हा, कलम ३७२ नुसार शिक्षेची तरतूद
५.	जर मानवी जीवनाकरिता किंवा दुसऱ्याच्या वैयक्तिक सुरक्षेकरिता धोकादायक ठरेल असे कृत्य अविचाराने किंवा निष्काळजीपणे करणे.	कलम ३३६ नुसार शिक्षेची तरतूद
६.	कोणतेही गुन्हेगारी कृत्य एकापेक्षा अधिक व्यक्तींनी समान उद्देशाने केले असेल तर प्रत्येक व्यक्तीला त्या कृत्याकरिता गुन्हेगार समजले जाणे.	कलम ३४ नुसार शिक्षेची तरतूद

● वेठबिगारी पध्दत (निर्मूलन) कायदा १९७६

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
१.	बालकाला वेठबिगार पध्दतीचा अवलंब करून काम करण्यास भाग पाडणे	दखलपात्र व जामिनपात्र गुन्हाकलम - १६, १७, १८ नुसार शिक्षेची तरतूद

● अनैतिक व्यापार (प्रतिबंधक) कायदा १९५६

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
१.	वेश्या व्यवसाय	
	i) वेश्या व्यवसायकरिता एखादया बालकाला मिळविणे किंवा मिळविण्याचा प्रयत्न करणे किंवा आमिष दाखविणे व वरील उद्देशाकरता एका ठिकाणावरून दुस-या ठिकाणी बालकाला हलविणे.	कलम ५ नुसार शिक्षेची तरतूद
	ii) एखादया बालकाला किंवा मूलीला कुंटणखान्यात किंवा इतर ठिकाणी डांबून ठेवणे, किंवा ताब्यात ठेवणे.	कलम ५ (१ व २) नुसार शिक्षेची तरतूद
	iii) कोणताही व्यक्ती कुंटणखान्यात बालकासोबत सापडणे	कलम ५ (१ व २) नुसार शिक्षेची तरतूद
	iv) कुंटणखान्यात सापडलेल्या बालकाच्या वैद्यकीय तपासणीनंतर असे आढळणे की त्या बालकाचा लैंगिक दुरुपयोग करण्यात आला आहे.	कलम ६ नुसार शिक्षेची तरतूद
	v) कोणत्याही व्यक्तीने जाहीर केलेल्या विभागातील जागेत किंवा सार्वजनिक ठिकाणी बालकासोबत वेश्याव्यवसाय करणे किंवा वेश्याव्यवसाया करीता त्यांना जबरदस्ती करणे	कलम ७ नुसार शिक्षेची तरतूद

● मुंबई दुकाने व आस्थापना कायदा - १९४८

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
१.	या अधिनियमाच्या स्थानिक क्षेत्रातील तरतूदी लागू असलेल्या कोणत्याही हॉटेल, दुकाने, चित्रपटगृहे, फर्म इ. ठिकाणी १५ वर्षांच्या आतील बालकाला कामावर ठेवणे	दंडाची तरतूद कलम - ५२, ५३, ५४ नुसार

● किमान वेतन कायदा - १९४८

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
१.	कोणत्याही बालकास निर्धारित किमान वेतनापेक्षा कमी वेतन देणे, निर्धारित वेळेपेक्षा जास्त वेळ काम करून घेणे, पगारी आठवडी सुटटी न देणे.	कलम २२ नुसार शिक्षेची तरतूद
२.	कर्मचा-यांची संख्या, त्यांच्या कामाचे स्वरूप, त्यांना दिले जाणारे वेतन इ. बाबत नोंदवही न ठेवणे.	कलम २२ (अ) नुसार दंडाची तरतूद

● कारखाने अधिनियम - १९४८

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
१.	कोणत्याही कारखान्यात १४ वर्षांचे आतील बालकास कामावर ठेवणे.	कलम ६७ चे उल्लंघन, कलम ९२ अंतर्गत शिक्षेची तरतूद
२.	१४ वर्षांपेक्षा अधिक वय असलेल्या मुलास स्वास्थ प्रमाणपत्राशिवाय कारखान्यात कामावर लावणे.	कलम ६८ चे उल्लंघन, कलम ९२ अंतर्गत शिक्षेची तरतूद

अ. क्र.	परिस्थिती	संबंधित कायदा व त्याची कलमे
३.	ज्या कारखान्यात १४ वर्षांपेक्षा अधिक वयाच्या बालकांना कामावर लावण्यात आले असेल परंतु मुलांसाठी कामाच्या कालावधीची नोटीस नियमाप्रमाणे न लावणे.	कलम ६२ चे उल्लंघन
४.	ज्या कारखान्यात १४ वर्षांपेक्षा अधिक वयाच्या बालकांना कामावर लावण्यात आले आहे त्याठिकाणी मुलांची नावे, कामाचे स्वरूप, त्यांचा गट, स्वास्थ प्रमाणपत्राचे क्रमांक इत्यादीची माहिती असलेली नोंद वही न ठेवणे.	कलम ६३ चे उल्लंघन

स्रोत : कृतीदल मार्गदर्शिका, यशदा

१.४ बालमजुरीसंबंधी आंतरराष्ट्रीय संकेत

आंतरराष्ट्रीय संकेत म्हणजे संयुक्त राष्ट्रसंघासारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांनी केलेले करार. जी संघराज्ये, या करारांना मान्यता देतात, त्यांना या करारातील कायदेशीर बंधने पाळावी लागतात. मान्यता देणाऱ्या संघराज्यांनी त्या संकेतानुरूप प्रस्थापित कायदे, धोरणे व कार्यक्रम पत्रिकांची आखणी करणे अपेक्षित असते.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने १९८९ साली राष्ट्रसंघाच्या बालहक्क संकेतांचा (सी.आर.सी.) स्वीकार केला. भारताने १९९२ साली या संकेतांना औपचारिक मान्यता दिली. बालहक्कांवरील संकेतानुसार जे हक्क बालकांना उपभोगता येतात व ज्या हक्कांच्या रक्षणाची जबाबदारी शासनावर असते अशा हक्कांना बालकांचे सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक हक्क म्हणून मान्यता दिली आहे.

लहान बालकांच्या हक्कांवरील संयुक्त राष्ट्रसंघाची १९८९ मधील परिषद ही जगातील सर्व बालकांच्या दृष्टीने ऐतिहासिक महत्वाची घटना आहे. ही जगातील अशी एकमेव परिषद आहे जिच्यातील निर्णय बहुतेक देशांनी एकमताने मान्य केले आहेत. भारतानेही या परिषदेला मान्यता दिली आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या परिषदेमुळे बालकांच्या नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांवर शिकामोर्तब केले आहे. बालकांची पिळवणूक करणाऱ्या आणि धोकादायक कामापासून बालकांचे संरक्षण देणारे कलम ३२ सर्व परिस्थितीतील सर्व बालकांना लागू होते. या कलमानुसार बालमजुरीची व्याख्या 'लहान बालकांच्या शिक्षणात व्यत्यय आणणारे काम, त्यांचे आरोग्य, शारीरिक, अध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक विकासला खीळ घालणारे किंवा धोकादायक ठरवणारे काम देणे म्हणजे बालमजुरी' अशी केली आहे. याचा अर्थ असा की, बालमजुरीचा प्रश्न संपवणे म्हणजे केवळ धोकादायक अशा कामाच्या परिस्थितीतून बालकांना बाहेर काढणे एवढेच नव्हे तर बालकांचा विकास आणि सहभाग याची निश्चिती करणे. लहानपण हा आयुष्यातील सर्वात संवेदनशील भागच नसतो तर जास्तीत जास्त व्यक्तीविकासाचा काळ असतो हे जाणून घेणे. या परिषदेमुळे कमी साधनसंपत्ती असलेल्या देशांसकट सर्वच सरकारांना बालकांच्या संरक्षणाला प्राधान्य देणे आवश्यक ठरले आहे.

शिक्षण आणि संरक्षण या संदर्भात बालकांच्या हक्कासंबंधी बालहक्क परिषदेने मंजूर केलेले काही प्रस्ताव खालीलप्रमाणे-

- कलम २७ - सर्व देश, बालकांचा शारीरिक, बौद्धिक, अध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक विकास करण्यासाठी योग्य ते जीवनमान मिळण्याचा सर्व बालकांना हक्क आहे हे मान्य करतात.
- कलम २८ - बालकांचा शिक्षणाचा हक्क सर्व देश मान्य करतात आणि सर्वांना समान संधी देण्याच्या तत्वानुसार आणि हे उद्दिष्ट क्रमाक्रमाने गाठण्यासाठी सर्व पक्ष खालील गोष्टी करण्याचे मान्य करतात.

(अ) सर्व बालकांना प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्यात येईल.

(आ) सर्वसाधारण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि उच्च माध्यमिक अशा सर्व प्रकारच्या शिक्षणाला उत्तेजन देण्यात येईल. असे शिक्षण सर्व बालकांना उपलब्ध करून देण्यात येईल आणि जरूर पडेल तेव्हा बालकांना आर्थिक मदत करण्यासारख्या उपाययोजना करण्यात येतील.

- (इ) ज्यांना शक्य असेल त्यांना शिक्षण मिळावे म्हणून सर्व प्रकारे प्रयत्न करण्यात येतील.
- (ई) सर्व बालकांना व्यावसायिक आणि शैक्षणिक मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात येईल.
- (उ) शाळांमध्ये नियमित हजेरीला उत्तेजन देण्यासाठी आणि शाळा सोडून देण्याचे प्रकार कमी करण्यासाठी सर्व उपाययोजना करण्यात येतील.

- कलम ३२ - आर्थिक पिळवणूकीपासून संरक्षणाचा हक्क आणि बालकांच्या शारीरिक, मानसिक, अध्यात्मिक, नैतिक, सामाजिक विकास यांना घातक ठरणाऱ्या, आरोग्याला हानिकारक असणाऱ्या किंवा कुठल्याही धोकादायक कामापासून बालकांचे रक्षण करण्याचा हक्क सर्व पक्ष मान्य करतात. सदर कलमातील तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी सर्व पक्ष प्रशासकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक उपाययोजना करतील. इतर आंतरराष्ट्रीय कायद्यातील संबंधित तरतुदी लक्षात घेऊन सर्व पक्ष खालील व्यवस्था करतील.

- (अ) नोकरीवर नेमण्यासाठी काही कमीत कमी वय निर्धारित करतील.
- (आ) कामाच्या ठिकाणची परिस्थिती आणि कामाचे तास नियंत्रित ठेवतील.
- (इ) सदर कलमातील तरतुदींची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्यासाठी असे न केल्यास पुरेसा दंड किंवा शिक्षा यांची तरतूद करतील.

सी.आर.सी. नी मान्य केलेले सर्व हक्क भारतीय कायद्यात समाविष्ट केलेले नाहीत. उदाहरणार्थ सी.आर.सी. च्या २६व्या कलमानुसार बालकाला सामाजिक सुरक्षिततेच्या कायद्याचा हक्क दिला आहे. भारतीय कायद्यात कोठेही तशी तरतूद नाही. त्याचप्रमाणे सी.आर.सी. च्या कलम १८ नुसार बालसंगोपन कुटुंबाला राज्याची/ शासनाची मदत मिळण्याचा हक्क, सी.आर.सी. च्या २७ व्या कलमानुसार योग्य जीवनमानाच्या लाभाचा हक्क, सी.आर.सी. च्या ३१व्या कलमानुसार विसावा आणि खेळण्याचा हक्क, याबाबत आपल्याकडील कायद्यात तरतूद नाही.

१.५ भारत सरकारचे बालमजुरी निर्मूलनासाठीचे प्रकल्प

१.५.१ राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प

बालमजुरी निर्मूलनासाठी 'राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प' (एन.सी.एल.पी.) हा देशभरात सन १९९५ साली सुरु झाला. ज्या ठिकाणी बालमजुरांची संख्या जास्त आहे अशा जिल्ह्यांमध्ये हा प्रकल्प प्राधान्यक्रमाने सुरु करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पाची उद्दिष्टे -

भारत सरकारने सुरु केलेल्या एनसीएलपी या प्रकल्पाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

- विविध धोकादायक उद्योग व प्रक्रियां यामध्ये काम करणाऱ्या बालमजुरांचे सर्वेक्षण करणे.
- बालमजूर करीत असलेल्या कामापासून त्यांना मुक्त करणे व प्रकल्पांतर्गत चालणाऱ्या विशेष शाळेत शिक्षण देऊन त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात दाखल करणे.
- बालमजुरांना शिक्षणाव्यतिरिक्त व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे.
- सदर बालमजुरांच्या पालकांचा आर्थिक स्तर उंचविण्यासाठी, बचत गट स्थापन करणे व शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ मिळवून देणे.
- योग्य, प्रामाणिक स्वयंसेवी संस्थांची निवड करून त्यांच्यामार्फत विशेष शाळांचे संचलन करणे.
- आस्थापनामध्ये अथवा कोणीही लहान बालकांना कामावर ठेवू नये यासाठी सातत्याने जनजागृती करणे.
- नऊ वर्षाखालील बालमजुरांना सरळ शाळेत प्रवेशासाठी प्रवृत्त करणे.
- शासनमान्य शाळेत गेलेल्या बालमजुरांना पुढे शिक्षण घेण्यासाठी पाठपुरावा करणे.
- व्यवसाय शिक्षणाद्वारे कौशल्य संपादन केलेल्या बालमजुरांना अर्थार्जन करणेसाठी मार्गदर्शन करणे.

- कामाच्या ठिकाणाहून मुक्त केलेल्या बालमजुरांना विद्यावेतन देणे. तसेच विद्यावेतनाचा विनियोग मुलाच्या शिक्षणासाठीच व त्यांच्या हितासाठीच व्हावा याबाबत पालकांना प्रवृत्त करणे.

प्रकल्पाचा लक्ष्यवेध

वय वर्षे १४ वर्षाखालील सर्व बालके जी, बालमजूर (प्रतिबंध आणि नियमन कायदा), १९८६, या मधील परिशिष्ट एक मध्ये दिलेल्या व्यवसाय व प्रक्रिया यामध्ये काम करतात. ज्यामुळे या बालकांना शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या अपाय होतो हा या प्रकल्पाचा लाभार्थी गट आहे.

प्रकल्पातील घटक

प्रकल्पातील प्रमुख कार्यक्रम खालीलप्रमाणे आहेत.

- धोकादायक उद्योग व व्यवसायात काम करणाऱ्या बालकांचे सर्वेक्षण
- जनजागृती व बालमजूर (प्रतिबंध आणि नियमन) कायदा, १९८६ या कायद्याची अंमलबजावणी करून बालमजुरांची मुक्तता करणे.
- बालमजुरांसाठी विशेष शाळा चालवून त्यांचे पुनर्वसन करणे.
- सर्व शिक्षा अभियान व इतर योजनांबरोबर कृतिसंगम

प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र

महाराष्ट्र राज्यात एन.सी.एल.पी. हा प्रकल्प ठाणे, सोलापूर, बीड, नांदेड, धुळे, यवतमाळ, नाशिक, अहमदनगर, पुणे, सांगली, कोल्हापूर, जळगांव आणि नंदुरबार अशा तेरा जिल्ह्यात सुरु आहे.

१.५.२ इंडस: बाल मजुरी निर्मूलन प्रकल्प

इंडस म्हणजे भारत सरकार व अमेरिका सरकारने पुरस्कृत केलेला बालमजुरी निर्मूलन प्रकल्प होय. हा प्रकल्प आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (आय.एल.ओ.) तर्फे सन २००४ ते २००८ या कालावधीत महाराष्ट्रातील औरंगाबाद, गोंदिया, जालना, अमरावती व मुंबई उपनगर या पाच जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आला. संबंधित जिल्ह्याच्या

जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पासाठी समिती नेमण्यात आली.

प्रकल्पाची उद्दिष्ट्ये

या कार्यक्रमात खालील प्रमाणे उद्दिष्ट्ये ठेवण्यात आली होती.

- वय वर्षे ५ ते ८ वयोगटातील १००० बालमजुरांना सरळ शाळेत दाखल करणे.
- वय वर्षे ९ ते १३ वयोगटात २००० बालमजुरांना विशेष शाळेत दाखल करणे, सेतु साहित्याच्याद्वारे त्यांचा अभ्यासक्रम पूर्ण करणे, पुढे या बालकांनी नेहमीच्या शाळेत किंवा व्यवसाय प्रशिक्षणासाठी जावे ही अपेक्षा आहे.
- वय वर्षे जे १४ ते १७ वयोगटातील बालमजुरांना व्यवसाय प्रशिक्षण देवून तयार करणे जेणेकरून ते स्वतःचा व्यवसाय अथवा नोकरी करतील.
- तसेच या बालमजुरांचे ५०० पालक (कुटुंब) निवडून त्यांचे बचतगट बांधून त्यांना आर्थिक उत्पन्न वाढीसाठी कौशल्ये विकसित करणे.

लक्ष्यगट

इंडस प्रकल्पासाठी बालमजूर निवडताना जे सेक्टर/व्यवसाय ठरविण्यात आले ते पुढील प्रमाणे होत.

- हाताने करावयाच्या बिडी/सिगरेट व्यवसाय
- ब्रासवेअर
- हाताने करावयाच्या विटांचा व्यवसाय
- फटाके उद्योग
- पादत्राणे करण्याचा व्यवसाय (लेदर, प्लॅस्टिक, रबर)
- बांगडी व्यवसाय
- हाताने करावयाच्या कुलुपांचा व्यवसाय
- काडेपेटी व्यवसाय (हाताने करावयाच्या)
- हाताने दगड फोडतात त्या दगडांच्या खाणी
- हाताने सिल्कचा धागा काढणे / धागा गुंडाळणे / यार्न व कपडा विणणे

परंतु या व्यवसायाचा व्यतिरीक्तही बालमजूर निवडता येतील अशी तरतूद नंतर करण्यात आली.

हा प्रकल्प चालू असताना, बालमजुरी संबंधाने समाजाचे सतत प्रबोधन व्हावे व त्यांनी बालमजुरांना कामाला लावू नये म्हणून सतत प्रयत्न करावेत अशी अपेक्षा या प्रकल्पात होती.

या कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील विविध घटकांसाठी त्यांना 'सचेतन' करण्यासाठी प्रशिक्षित करण्यासाठी मोठा कार्यक्रम यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, 'यशदा' या तर्फे राबविला गेला. यात राज्याचे वरिष्ठ पातळीवरील अधिकारी, नेते, व्यक्ती, पदाधिकारी या सर्वांना बालमजुरी विषयासंबंधाने 'सचेतन' करण्याचा कार्यक्रम राबविला. बालकांच्या संदर्भात जे जे घटक, व्यक्ती वगैरे येतात, त्या सर्वांना यात समाविष्ट केले होते. जिल्हा, तालुका व गावपातळीपर्यंत शासकीय अधिकारी व इतर व्यक्तींचा यात समावेश होतो.

स्वयंसेवी संस्थांची याकामी फार महत्त्वाची भूमिका आहे. त्यांना विविध पातळ्यांवर 'सचेतन' करून प्रशिक्षित करण्याचेही काम याच कार्यक्रमांतर्गत आयोजित केले आहे.

१.५.३. एल.एम. संघवी कमिशन, १९८९ च्या अहवालातील प्रमुख शिफारशी

एल.एम. संघवी कमिशनच्या अहवालाच्या प्रस्तावनेत आणि या अहवालातील बालमजूर (प्रतिबंध व नियमन) कायदा, १९८६ च्या कायद्यासंबंधीच्या चर्चेमध्ये, असे प्रतिपादन करण्यात आले की, 'बालमजुरीसंबंधातील प्रश्नांना वेगळे काढून त्याकडे पाहता येणार नाही किंवा त्यावर उपाय शोधता येणार नाहीत. बालमजुरीच्या व्याख्येच्या संदर्भातील परिस्थितीहून कित्येक पटींनी मोठ्या अशा पार्श्वभूमीवर बालमजुरीच्या प्रश्नाकडे ही समिती (टास्क फोर्स) पाहत आहे आणि त्यामुळेच आम्हाला असे वाटते की, १९८६ च्या कायद्यातील विशिष्ट सूचनांव्यतिरिक्त, आम्ही काही मूलभूत शिफारसी करणे आवश्यक आहे ज्यामुळे याची पार्श्वभूमी आणि दिशा निश्चित होईल आणि बालमजुरीसंदर्भातील प्रश्नांवर उपाय शोधण्याच्या कामास गती मिळेल. अहवालाच्या

प्रस्तावनेत वर्णन केलेल्या या अकरा शिफारसी या तांत्रिक दृष्ट्या आमच्या कामाच्या व्याख्येत वा व्याप्तीत कदाचित बसणार नाहीत परंतु आम्ही त्यांची मनःपूर्वक शिफारस करीत आहोत कारण भारतीय संविधानाच्या घटनात्मक जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक बांधिलकी यांच्या पूर्ततेसाठी त्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.’

मूलभूत तत्त्वे

- बालकांकडे एक माणूस या दृष्टिकोनातून आपण पाहिले पाहिजे. बालमजूर आणि रस्त्यावर राहणारी बालके ही सर्वप्रथम बालके आहेत हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे आणि बाल मजुरांसंबंधीच्या प्रश्नांकडे बालकांचे प्रश्न म्हणून पाहिले गेले पाहिजे.
- बालकांच्या जगण्याबद्दलच्या आणि विकासाबद्दलच्या प्रश्नांकडे वेगवेगळे कप्पे करून न पाहता त्यांच्या परस्परसंबंधांचा सर्वांगीण विचार करून या प्रश्नांकडे पाहिले पाहिजे. त्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, नवजात अर्भकांच्या मृत्यूचे प्रमाण, कुपोषण, प्रौढांच्या बाबतीतील बेरोजगारी, गुलामी, शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, मोफत सक्तीच्या शिक्षणाचा अभाव, सततची गरिबी आणि कंगाल अवस्था, सरकारी यंत्रणांमधील गलथानपणा, स्वयंसेवी संस्थांना व कामगारांना येणारी वैफल्येची भावना, वाढती सामाजिक असाहाय्यता, निराधारपणाची भावना आणि संवेदनाक्षमतेचा अभाव हे आपल्यासमोरील परिस्थितीच्या जाळ्याचे उभे-आडवे धागे आहेत. या सर्व प्रश्नांचे स्वरूप अवाढव्य आहे. त्यांची व्याप्ती आपले नैतिक बळ खचवून टाकणारी आहे असे म्हणून प्रयत्न सोडून देऊन भागणार नाही. इतर सर्व प्रश्न सोडवल्यानंतर बालमजुरांचे प्रश्न आपोआपच कमी होतील किंवा नाहीसे होतील असे म्हणून देखील बालमजुरांचे प्रश्न बाजूला ठेवूनही चालणार नाही. अर्थातच, या कामी आपल्याला सतत व गतीशील उपाययोजना चालू ठेवणे आवश्यक आहे.
- भारतातील प्रचंड लोकसंख्येच्या ४० टक्के इतके प्रमाण १४ वर्षाखालील बालकांचे आहे हे लक्षात घेऊन, विकासाच्या सर्व कार्यक्रमांमध्ये बालकल्याणाला सर्वात

जास्त आणि प्रथम प्राधान्य दिले गेले पाहिजे. हे प्राधान्य संपूर्णतः मान्य केले गेले पाहिजे. याहूनही महत्त्वाची गरज आहे ती, या संकल्पनेचे रूपांतर प्रत्यक्ष स्वरूपात करण्याची. त्यासाठी मुबलक अर्थसाहाय्य, साधनसंपत्तीची मोठ्या प्रमाणात उपलब्धता, धोरणात्मक आखणी आणि सामाजिक लेखाजोखा, सार्वजनिक व सरकारी पातळीवरील उत्तरदायित्व, भारतात सामाजिक सुरक्षा आणि बदल यांच्याबद्दल प्रत्यक्ष कृतीऐवजी फक्त बोलण्याचे काम केले जात आहे. आता बालकांच्या हक्कांचे अग्रक्रमाने असलेले स्थान ओळखून त्या अग्रक्रमाच्या दृष्टीने बालविकासाच्या कार्यास प्रोत्साहन देण्याची आणि जेथे बालमजुरांची पिळवणूक होत असेल किंवा धोकादायक परिस्थितीत काम करावे लागत असेल, अशा ठिकाणी बालमजुरीसंदर्भातील प्रतिबंध, नियंत्रण आणि टप्प्याटप्प्याने निर्मूलन यासंबंधीच्या कार्यवाहीची वेळ आली आहे. अशा प्रकारे बालकल्याणाच्या उपक्रमांचा अग्रक्रमाने आणि प्रथम प्राधान्याने विचार करण्याकडे एक दिशाहीन, संदिग्ध, वक्तृत्वपूर्ण सामान्यीकरण म्हणून पाहिले जाऊ नये असे आम्हाला वाटले. अशा प्रकारच्या प्राधान्याचे नुसत्याच पोकळ शब्दात किंवा प्रासंगिक शब्दजंजाळात रूपांतर होऊ देता कामा नये. त्याचे प्रतिबिंब आपल्या राष्ट्रीय धोरणांमध्ये, कार्यक्रमांमध्ये, अंदाजपत्रकांमध्ये, आणि सार्वजनिक व खाजगी आयुष्यात पडले पाहिजे.

- बालकल्याणाला सर्वात जास्त महत्त्व देण्याच्या दृष्टीने, केंद्र सरकारतर्फे एक संयुक्त समिती नेमण्यात आली पाहिजे. राज्य सरकारांतर्फेही अशीच समिती नेमण्यात आली पाहिजे. स्थायी समिती ही, ज्यांचे कोणीच प्रतिनिधित्व करीत नाही अशा, समाजातील एका मोठ्या गटाचे म्हणजेच बालकांचे प्रतिनिधित्व करील. केंद्रीय स्तरावर स्थापन करण्यात आलेल्या समितीमुळे राष्ट्रीय पातळीवरील मनोभूमिकेच्या संदर्भातील उत्तरदायित्वाची खबरदारी घेतली जाईल, तसेच त्याद्वारे एका प्रमुख प्रेरकाचे, दबावगटाचे, बदल घडवून आणणाऱ्या यंत्रणेचे, दिशादर्शकाचे, नियंत्रणयंत्रणेचे आणि संस्थात्मक पातळीवरील मध्यस्थाचे काम केले जाईल.

- बालकांसंबंधीच्या अनेक प्रकारच्या प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी, आज ज्या प्रकारे एका प्रश्नाच्या उत्तरासाठी अनेक मंत्रालयांकडे धाव घ्यावी लागते ती पद्धत बंद करून, अशा विभागांची संख्या कमीत कमी ठेवण्यासाठी, आणि कामकाजात योग्य तो एकजिनसीपणा येण्यासाठी व संयोजनासाठी, केंद्रीय तसेच राज्य स्तरावर, बालकल्याणासाठी एक स्वतंत्र मंत्रालय किंवा विभाग असले पाहिजे. स्वयंसेवी संस्था तसेच बिनसरकारी स्वायत्त संस्था आणि त्यांचे काम यांना योग्य ती मान्यता देण्यात आली पाहिजे. त्यांना पुरेसे अर्थसहाय्य देण्यात आले पाहिजे, तसेच त्यांच्या स्वातंत्र्यामध्ये कोणत्याही प्रकारे बाधा न आणता त्यांना काम करू दिले गेले पाहिजे.
- केंद्रीय सल्लागार समिती आणि त्यासमान राज्यस्तरीय समित्यांना स्वतंत्र कायदान्वये वैधानिक दर्जा देण्यात आला पाहिजे. त्यांचे अहवाल, केंद्रीय व राज्यस्तरीय स्थायी समितीच्या वेळोवेळच्या व वार्षिक अहवालांबरोबर लोकसभेसमोर आणि विधानसभेसमोर ठेवण्यात आले पाहिजेत. या समितीचे किंवा समित्यांचे स्वतःचे कामकाज पाहण्यासाठी व्यावसायिक व प्रशासकीय स्तरावरील कार्यालय असले पाहिजे.
- बालमजुरीसंबंधातील तक्रार निवारणासाठी वैधानिक प्रणाली असली पाहिजे. त्यांना चौकशीचे, तक्रारीबद्दलच्या निकालांचे, मालकवर्गास आदेशात्मक सूचना देण्याचे व इतर अधिकार देण्यात आले पाहिजेत. तक्रारनिवारणाच्या व्यवस्थेचे टप्प्याटप्प्याने प्रादेशिक स्तरापर्यंत विस्तारीकरण करून एका उच्च स्तरीय समितीच्या आदेशाखाली त्याचे काम चालवले गेले पाहिजे. या उच्चस्तरीय समितीमध्ये एक किंवा त्याहून जास्त सभासद सरकारचे सचिव किंवा हायकोर्टातील न्यायाधीश, बालमजूर तक्रार निर्मूलनसमिती, तक्रारनिवारण समितीचे अहवाल राज्य सरकारकडे पाठवण्यात आले पाहिजेत.
- बालकल्याणाच्या तसेच बालमजुरीसंबंधातील प्रश्नांच्या संबंधातील संशोधन व प्रशिक्षण यासाठी, राष्ट्रीय स्तरावर तसेच प्रादेशिक स्तरावर संस्था स्थापन करण्यात

आल्या पाहिजेत. राष्ट्रीय संस्थेने एक वार्षिक अहवाल, केंद्रीय सल्लागार समितीला, केंद्र सरकारला आणि संसदीय समितीला सादर केला पाहिजे.

- बालकांच्या सर्व प्रकारच्या प्रश्नांकडे आणि बालमजुरीच्या सर्व विशेषांकडे जनगणनेनुसार कामाच्या वेळी आणि सांख्यिकीय आणि इतर माहितीचे संकलन, विश्लेषण, मूल्यमापन व अन्वयार्थ लावताना विशेष लक्ष दिले गेले पाहिजे. आज ही माहिती दुर्लक्षित अवस्थेत आहे.
- १९८६ चा कायदा आणि इतर तत्संबंधी कायदे यांचे वेळोवेळी व काळजीपूर्वक परीक्षण केले जावे कारण कायद्यांचे सध्याचे स्वरूप हे सतत बदलते आहे. केवळ कायदे बनवण्याने बालमजुरांना दिलासा मिळू शकणार नाही किंवा त्यांना पुरेसा न्याय मिळू शकणार नाही. बाल मजुरीसंबंधातील आपली अंतिम उद्दिष्टे साधण्यासाठी अनेक विषयांच्या बाबतीत सध्याचे कायदे अधिक विस्तारित होणे आवश्यक आहे. कित्येक बाबतीत, वैधानिक प्रतिबंधांबरोबरच आणि नियंत्रणयंत्रणांच्या कार्यवाहीबरोबरच, सामाजिक आणि आर्थिक या संरक्षकांचीही आवश्यकता आहे. तसेच करमणुकीच्या सुविधांची, आणि प्रशासकीय व कायद्याशी संबंधित व्यवस्थांचीही आवश्यकता आहे. सध्याच्या कायदेपद्धतीत काही पळवाटा आहेत. त्यांच्यावर सतत लक्ष ठेवणे आवश्यक असते. बालमजुरीचे क्षेत्र हे त्याचेच एक उदाहरण आहे.

या समितीला (टास्क फोर्स) असंघटित क्षेत्राबद्दल कमालीची काळजी वाटते. या असंघटित उद्योगक्षेत्रांमध्ये बालमजुरांचे मोठे प्रमाण असून ही मुले घरातील नोकर, साहाय्यक किंवा कोणत्याही ठिकाणी मदतनीस म्हणून, फेरीवाले, पोर्टर, झाडूवाले म्हणून तसेच बांधकामांच्या ठिकाणी सामानाची चढउतार करण्याचे कवा दगड फोडण्याचे काम करीत आहेत. असंघटित उद्योगांमध्ये काम करणारे बालमजूर अतिशय धोकादायक परिस्थितीत काम करीत आहेत. अशा प्रकारचे रोजगार हे बहुतेक वेळा हंगामी स्वरूपाचे असतात. काम देणाऱ्या मालकांचे व्यवसाय छोट्या स्वरूपाचे आणि विखुरलेले असतात. बालमजूर हे बहुतेक

वेळा अज्ञानी आणि अशिक्षित असतात. मालकांना मानवतेच्या मूलभूत गरजांना दृष्टीआड करून, कायद्याच्या तरतुदींना डावलणे शक्य असते आणि अनेकवेळा ते तसे करतातही. असंघटित क्षेत्रातील बालमजुराला कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या यंत्रणेशी संपर्क साधणे जवळजवळ अशक्य असते. नोंदींमध्ये फेरफार करणे सहज शक्य असते. इतकेच नव्हे तर, मैत्रेयी घटक यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, 'अशा उद्योगांपैकी बरेच उद्योग, त्यांचे सकृतदर्शनी स्वरूप असंघटित असले तरीही, संघटित स्वरूपाचे असतात किंवा त्यांचे संघटित उद्योगांशी जवळचे संबंध असतात. या उद्योगांमध्ये होणारी बाल मजुरांची पिळवणूक ही मूलभूत आणि संघटित (किंवा औपचारिक) विभागांच्या किंवा उद्योगांच्या प्रत्यक्ष संबंधांमुळे आणखीच वाढत जाते.' (चाईल्ड लेबर इन इंडिया, ह्यूमन प्युचर्स, विंटर, १९८९)

- ही समिती अशी शिफारस करित आहे, की, भारताचा बालकांसंबंधीचा कायदा (चाईल्ड कोड ऑफ इंडिया) अशा प्रकारचा सर्वांगीण कायदा बनवला जाऊन सर्वांगीण स्वरूपाचा बाल मजुरी कायदा (चाईल्ड लेबर ॲक्ट) हा त्याचा उपविभाग असावा. चाईल्ड कोड ऑफ इंडिया आणि चाईल्ड लेबर ॲक्ट यांमधून आपली अंतिम उद्दिष्टे, तसेच दूरगामी स्वरूपाच्या व लगेच कार्यवाहीत आणण्याच्या कार्यपद्धती प्रतिबिंबित झाल्या पाहिजेत. त्यामुळे मूल्ये, प्राधान्ये, संस्थात्मक बांधणी, सामाजिक व आर्थिक वस्तुस्थिती, आणि कार्यक्षेत्रातील आव्हाने यांच्या संदर्भात एक सर्वांगीण दृष्टिकोन तयार झाला पाहिजे.

१.६ महाराष्ट्रातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी प्रयत्न

१.६.१ बालमजुरांच्या मुक्ततेसाठी कृतिदल

बालमजुरी निर्मूलनासाठी महाराष्ट्र शासनाने, शासन निर्णय क्र. सीएलए-२००६/(२९९)/काम-७अ दि. २५ एप्रिल, २००६ अन्वये प्रत्येक जिल्ह्यात कृतिदलाची स्थापना केली आहे.

कृतिदलामध्ये जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली पोलीस अधीक्षक, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी, जिल्हा आरोग्य अधिकारी, निवासी उपजिल्हाधिकारी, स्वयंसेवी संस्थांचा प्रतिनिधी, महानगरपालिकेचे आयुक्त इ. सदस्य तसेच साहाय्यक कामगार आयुक्त हे सदस्य सचिव आहेत. या कृतिदलाने कारखाने, वर्कशॉप या ठिकाणी धाडी टाकून हजारो बालमजुरांची सुटका केली व त्यांना त्यांच्या कुटुंबांमध्ये पाठवायची व्यवस्था केली.

१.६.२ बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा

महाराष्ट्र राज्यातून बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेचे समूळ उच्चाटन करण्याकरीता महाराष्ट्र शासनाने २००७ साली एक आराखडा तयार केला. या आराखड्याची स्वप्न व उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

● स्वप्न

सन २०१० पर्यंत बालमजुरी मुक्त महाराष्ट्र आणि सर्व मुले शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये हे आपल्या राज्याचे स्वप्न आहे. सन २००८ अखेर धोकादायक आणि घृणित स्वरूपाची बालमजुरी संपुष्टात आणणे, आणि त्या पाठोपाठ २०१० सालापर्यंत सर्व तऱ्हेच्या बालमजुरीचे समूळ उच्चाटन हे या कृती आराखड्याचे ध्येय आहे.

● उद्दिष्टे

या कृती आराखड्याची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे

- ▶ बालमजुरांचे सर्वेक्षण,
- ▶ काम करणाऱ्या बालकांना, उपलब्ध कायदेशीर तरतुदी आणि अन्य निश्चित कृती योजना राबवून मजुरीतून मुक्त करणे,
- ▶ अर्थपूर्ण, दर्जेदार मुख्य शैक्षणिक धारेत, किंवा व्यवसाय प्रशिक्षण देऊन या बालमजुरांचे पुनर्वसन करणे.
- ▶ शैक्षणिक पुनर्वसन केलेली बालके पुन्हा शाळा सोडून जाणार नाहीत यासाठी विविध प्रतिबंधात्मक कार्यक्रम राबवणे,

- ▶ बालमजुरांच्या कुटुंबांना सहाय्य देण्यासाठी परिणामकारक यंत्रणा उभी करणे,
- ▶ बालकांनी पुन्हा कामाकडे वळून ये म्हणून आवश्यक ती संनियंत्रण व्यवस्था करणे,
- ▶ ठरावीक वयोमर्यादा उलटून गेल्याने जी मुले शाळेत जाऊ शकत नाहीत त्यांच्यासाठी शैक्षणिक कार्यक्रम राबवणे, व
- ▶ बालमजुरी निर्मूलन आणि इतर विकास कार्यक्रम यांची एकात्मिक अंमलबजावणी करणे.

● ठळक वैशिष्ट्ये

बालमजुरी निर्मूलनासाठी खालील १२ कृती योजनांवर भर देण्यात आलेला आहे.

- ▶ बालमजुरांचे सर्वेक्षण आणि जाणीव जागृती
- ▶ बालमजुरांची मुक्तता
- ▶ मुक्त केलेल्या बालमजुरांचे कुटुंबामध्ये व शैक्षणिक पुनर्वसन
- ▶ इतर शैक्षणिक उपक्रम
- ▶ स्थलांतरित मुलांसाठी विशेष कृती कार्यक्रम
- ▶ विशेष गरजा असलेल्या बालमजुरांसाठी कृती कार्यक्रम
- ▶ बालकामगारांच्या पालकांना उत्पन्नाचे पर्यायी मार्ग पुरविणे
- ▶ जनजागृती व सामाजिक अभिसरण
- ▶ बालमजुरीसंबंधी संनियंत्रण
- ▶ प्रशिक्षण, क्षमतावृद्धी, संशोधन
- ▶ बालमजुरी निर्मूलनासाठी २७ शासकीय विभाग व अशासकीय संस्थांच्या कृती संगमावर भर, प्रत्येक विभागाच्या जबाबदाऱ्यांची निश्चिती.
- ▶ बालमजुरी निर्मूलन व सर्व शिक्षा अभियान यांची एकात्मता

१.७ संशोधन अभ्यासाची आवश्यकता

यापुर्वी या प्रकरणात केलेल्या विवेचनावरून खालील गोष्टी लक्षात येतात:

- घरकामासाठी अपदावात्मक काही क्षेत्रे वगळता इतर क्षेत्रातील बालमजूर कायद्याच्या चौकटीत येत नाहीत.
- बालमजूर (प्रतिबंध आणि नियमन) कायदा, १९८६ अन्वये व्यवसाय व प्रक्रियेत काम करणाऱ्या बालमजुरांसाठी भारत सरकारचा एन.सी.एल.पी. प्रकल्प राबविण्यात येतो. यामध्ये असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणारी बहुतांश बालके येत नाहीत.
- असंघटित क्षेत्रात काम करणारी बालके ही, बालमजूर (प्रतिबंध व नियमन), १९८६ कायद्यांतर्गत येत नाहीत. मात्र या क्षेत्रात काम करणाऱ्या बालकांची संख्या लक्षात घेता, तसेच या क्षेत्रात काम करणाऱ्या बालकांवर होणारे शारिरिक, मानसिक व भावनिक अत्याचार/परिणाम लक्षात घेऊन या बालकांचे पुनर्वसन होणे हे तितकेच महत्वाचे आहे. १९८९ च्या आंतरराष्ट्रीय बालहक्काच्या जाहीरनाम्यामध्ये नमूद केलेले हक्क, प्रत्येक बालकाला मिळणे आवश्यक आहे. हा जाहीरनामा भारत सरकारने स्वीकारल्यामुळे बालमजुरांचे पुनर्वसन व त्यांना शैक्षणिक प्रवाहात आणणे तितकेच महत्वाचे आहे. म्हणून असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या बालकांसाठी कोणते धोरण आहे, तसेच कोणती विकास कामे/प्रकल्प आहेत याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.
- बालकांच्या मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ अन्वये, वय वर्षे ६-१४ मधील प्रत्येक बालकाला शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. या अधिनियमानुसार १४ वर्षांपर्यंत सर्व बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणावयाचे आहे. जर अशा काम करणाऱ्या बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणल्यानंतर ती टिकणार आहेत का याचाही विचार व्हायला हवा. या अधिनियमाची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांसाठी विशेष धोरण शासनाला ठरवावे लागेल.

या सर्व कारणांमुळे संशोधकाने सदरचे संशोधन हाती घेतले आहे.

१.८ समस्या विधान

सदर संशोधनाचे समस्या विधान पुढीलप्रमाणे आहे.

बालमजुरांची पार्श्वभूमी व इतर वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन बालमजुरीसंबंधी महाराष्ट्र राज्याच्या धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास करून बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित करणे.

संशोधन प्रश्न

या संशोधनातून खालील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांची आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक स्थिती काय आहे?
- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा व त्यांच्या पालकांच्या शिक्षणाकडे पहावयाचा दृष्टिकोन कोणता?
- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांना शिक्षण घेण्यामध्ये कोणत्या अडचणी आहेत?
- बालमजुरी निर्मूलनासाठी असणाऱ्या धोरणांमध्ये आवश्यक ते सर्व घटक आहेत का ?
- बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांमध्ये असंघटित क्षेत्रातील बालकामगारांची पार्श्वभूमी/ वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन कृती कार्यक्रम/ योजना आहेत का?

१.९ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

सदर संशोधनाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांची पार्श्वभूमी व वैशिष्ट्ये याचा अभ्यास करणे.
- असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांची पार्श्वभूमी व वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन बालमजुरी निर्मूलनासाठी आवश्यक ते घटक निश्चित करणे.
- वरील घटकाच्या संदर्भात बालमजुरी निर्मूलन विषयक धोरणांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.
- बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणविषयक मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे.

१.१० गृहीतकृत्य

महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांसंबंधी हे पहिलेच संशोधन आहे. या संशोधनामध्ये कोणतेही गृहीतकृत्य मांडलेले नाही. सदरचे संशोधन गृहीतकृत्य तपासणारे नसून गृहीतकृत्य निर्माण करणारे आहे.

१.११ गृहीतके

सदरचे संशोधन खालील गृहीतकांवर आधारित आहे:

- वय वर्षे १४ वर्षांपर्यंतच्या बालकांनी शाळेमध्येच शिक्षण घेणे आवश्यक आहे.
- कोणत्याही प्रकारचे काम १४ वर्षांपर्यंतच्या बालकांसाठी घातक आहे.
- बालमजुरी निर्मूलनासाठी शासनाचे सर्वव्यापी धोरण असल्याशिवाय बालमजुरी प्रथा नष्ट होणार नाही.

१.१२ कार्यात्मक व्याख्या

सदरच्या संशोधनात कार्यात्मक व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

- i) **बालक** – वय वर्षे ० ते १४ वयोगटातील कोणतीही व्यक्ती म्हणजे बालक.
- ii) **बालमजूर** – वय वर्षे ० ते १४ वयोगटातील कायद्याच्या कक्षेत येणाऱ्या अथवा न येणाऱ्या व्यवसाय/प्रक्रिया यामध्ये काम करणारी, संघटित अथवा असंघटित काम करणारी, शाळेत जाणारी अथवा न जाणारी बालक म्हणजे बाल मजूर
- iii) **असंघटित क्षेत्र** – असे क्षेत्र, ज्या ठिकाणी होणाऱ्या कामाचा अंतर्भाव कोणत्याही कायद्यांतर्गत येत नाही अथवा या ठिकाणी होणाऱ्या आर्थिक उलाढालीचा नियमित हिशोब ठेवला जात नाही.

खालील कामे करणारी बालके ही असंघटित क्षेत्रात मोडतात.

- रस्त्यावर विविध वस्तू विकणे
- बूट पॉलीश करणे
- गाड्या धुणे

- भीक मागणे
- चहाच्या टपऱ्यांवर काम करणे
- सफाई करणे
- डोंबारी व इतर खेळ करणे
- गुरे राखणे
- कापूस वेचणे
- शेतात काम करणे
- स्वतःच्या घरात काम करणाऱ्या मुली

iv) **धोरण** – केंद्र शासनाचे अथवा महाराष्ट्र शासनाचे बालकांसंबंधी किंवा बालजुरी निर्मुलन यासंबंधी असलेले धोरण अथवा शासन निर्णय.

v) **बालमजुरांच्या गरजा** – असंघटीत क्षेत्रातील बालमजुरांकडून संशोधकाने प्रश्नसूचीद्वारा जी माहिती गोळा आहे, त्या माहितीच्या विश्लेषणामधून गरजांसंबंधी आलेले निष्कर्ष.

vi) **बालमजुरीसंबंधी धोरणाचे घटक**

- ध्येय विधान व ध्येयावरून निश्चित केलेली उद्दिष्टे
- बालमजुरी समस्येचे स्वरूप व संदर्भ
- प्राधान्यक्रमाने ठरवलेले लक्ष्यगट
- कृती कार्यक्रम क्षेत्रे व कार्य योजना
- अंमलबजावणीसाठी यंत्रणा

(स्रोत: ॲक्शन अगेंस्ट चाईल्ड लेबर, आयएलओ, २०००)

१.१३ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

सदरच्या संशोधनात वय वर्षे ० ते १४ वयोगटातील बालमजुरांचा अभ्यास केलेला आहे.

१४ ते १८ या वयोगटातील काम करणाऱ्या बालकांचा अभ्यास सदरच्या संशोधनात

केलेला नाही, सदरचे संशोधन हे असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांपुरते मर्यादित आहे. असंघटित क्षेत्राच्या व्याख्येत दिलेल्या व्यतिरिक्त इतर क्षेत्रातील म्हणजे संघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या बालमजुरांचा समावेश सदरच्या संशोधनात नाही.

या संशोधनामध्ये भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन यांच्या बालमजुरी विषयक व बाल विकास विषयक धोरणांचा अभ्यास केला आहे. शासनाच्या आरोग्य, रोजगार इ. विषयासंबंधी धोरणे या अभ्यासात विचारात घेतलेली नाहीत. त्याचप्रमाणे धोरणाच्या दस्तऐवजाचा (डॉक्युमेंट्स) अभ्यास केला आहे. धोरणांच्या अंमलबजावणीसंबंधी अंमलबजावणी होण्याच्या वा न होण्याच्या कारणांचा अभ्यास या संशोधनात केलेला नाही. धोरणांमधील विविध घटक व त्यांचे नियोजन याचाच अभ्यास सदरच्या संशोधनात केला आहे.

संदर्भ

१. भारत सरकार, कामगार व रोजगार मंत्रालय, नवी दिल्ली (२००६), पॉलीसी अँड प्रोग्राम फॉर दी रिहॅबिलिटेशन ऑफ वर्कींग चिल्ड्रन अँड म्युन्युअल फॉर दी इम्प्लीमेंटेशन ऑफ नॅशनल चाईल्ड लेबर प्रोजेक्ट.
२. महाराष्ट्र शासन, २००२, मुंबई 'बाल विकास धोरण'.
३. महाराष्ट्र शासन, २००७, मुंबई, 'बालमजुरी निर्मूलन : महाराष्ट्र राज्य कृती आराखडा'.
४. यशदा, २००६, पुणे, 'संदर्भ साहित्य'.
५. निलेशन, हासपेलस अँड मायकेल जनकनीश, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना, जिनिव्हा (२०००), 'अॅक्शन अगेंस्ट चाईल्ड लेबर'.
६. महाराष्ट्र शासन, कामगार विभाग, कामगार आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई २००८, बालमजुरी निर्मूलनार्थ, माहिती पुस्तिका.

प्रकरण – दुसरे
संबंधित साहित्याचा अभ्यास

२.१ प्रस्तावना	४३
२.२ साहित्याचे दुय्यम स्रोत	४३
२.३ साहित्याचे प्राथमिक स्रोत	४७
२.४ बालमजुरी संबंधी संशोधनाचा सारांश	४७
२.५ बालमजुरी संबंधी संशोधन : विश्लेषण	६६
● संदर्भ सूची	६९

संबंधित साहित्याचा अभ्यास

२.१ प्रस्तावना

- संशोधकाने खालील संबंधित साहित्याचा अभ्यास केला.
- बालमजुरी या विषयावरची पुस्तके, लेख इ.
- बालमजुरी संबंधी अहवाल,
- बालमजुरी निर्मूलन प्रकल्पाचे/कार्यक्रमाचे अहवाल
- बालमजुरी संबंधी शासनाची धोरणे
- बालमजुरी संबंधी संशोधने

वरील साहित्यात प्राथमिक स्रोत (प्राथमरी) व दुय्यम स्रोत (सेकंडरी) अशा दोन्ही प्रकारच्या साहित्याचा समावेश होता. बालमजुरी संबंधी पुस्तके, लेख, अहवाल इ. हे दुय्यम साहित्य स्रोत व बालमुरासंबंधी संशोधकांनी त्यांच्या संशोधनांचे तयार केलेले सारांश (अॅबस्ट्रॅक्ट) हे प्राथमिक साहित्य संशोधकाने काळजीपूर्वक अभ्यासले. संशोधकाने संबंधित साहित्याचे जे अवलोकन केले त्याचे तपशीलवार वर्णन या प्रकरणात दिले आहे.

२.२ साहित्याचे दुय्यम स्रोत

बालमजुरीसंबंधी साहित्याच्या दुय्यम स्रोतांमधून संशोधकाला जे शिकायला मिळाले त्यावर आधारित या स्रोतांचे वर्गीकरण दोन गटात केले आहे.

१. एका गटात बालमजुरीसंबंधी पुस्तके, लेख, अहवाल, इ. चा समावेश होतो. त्याची यादी संदर्भसूचीत दिली आहे. या साहित्यातून संशोधकाचा खालील मुद्द्यांचा अभ्यास झाला.

- बालमजुरीची व्याख्या व संकल्पना
- बालमजुरीचे प्रकार
- बालमजुरीसंबंधी कायदे
- बालमजुरीची कारणे व परिणाम
- बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी आजपर्यंत राबवलेले प्रकल्प/कार्यक्रम व त्यातील यशोगाथा
- बालमजुरीसंबंधी आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय संकेत
- बालमजुरांची स्थिती.

याव्यतिरिक्त या दुय्यम स्रोतामधून संशोधकाला बालमजुरीसंबंधी मर्मदृष्टी (इनसाईट) प्राप्त झाली.

२. दुसऱ्या गटात बालमजुरी निर्मूलनासाठी जे प्रकल्प व कार्यक्रम आजपर्यंत राबविले गेले त्याचा समावेश होतो. त्यामधून बालमजुरी निर्मूलनासाठी कोणते प्रयत्न/योजना यशस्वी ठरले हे संशोधकाला समजले. बालमजुरी निर्मूलनासंबंधीचे खालील प्रकल्प/कार्यक्रम अहवाल संशोधकाने अभ्यासले.

- सर्व्हे रिपोर्ट ऑन द स्टेट ऑफ चाईल्ड लेबर अँड प्रायमरी एज्युकेशन इन बदनबा ब्लॉक (२००६).
- रिव्ह्यू ऑफ चाईल्ड लेबर, एज्युकेशन अँड पावर्टी अजेंडा : इंडिया कन्ट्री रिपोर्ट, न्यु दिल्ली' : ग्लोबल मार्च अगेंस्ट चाईल्ड लेबर, न्यु दिल्ली (२००६).
- अबरोल, उषा. (२००४),
'प्रिव्हेंशन ऑफ चाईल्ड लेबर इन आंध्र प्रदेश : ए रिपोर्ट' : आयएलओ-
आयपीईसी-एपीएसबीपी प्रोजेक्ट', बेंगलोर : निपसीड, रिजनल सेंटर बेंगलोर
- चमतागरा आदिबासी महिला समिती (१९९६).

- ‘चाईल्ड लेबर इलिमिनेशन : द चटना स्टोरी बंकुरा, वेस्ट बेंगाल’ : सीएएमएस
- द्विवेदी, एच.के. (२००४).
‘टुवर्ड इरांडिकेटींग चाईल्ड लेबर : मॅगनीट्यूड कर्न्सन अॅण्ड स्ट्रैटेजी : लेबर अॅण्ड डेव्हलपमेंट’, नोएडा : व्ही. व्ही. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट, न्यू दिल्ली.
 - एम.व्ही फाऊंडेशन, सिकंदराबाद (२००६).
‘इलिमिनेशन ऑफ चाईल्ड लेबर थ्रु युनिव्हर्सलायझेशन ऑफ एज्युकेशन : ऍन्यूल रिपोर्ट, मे २००५ – एप्रिल २००६’, सिकंदराबाद : एम व्ही एफ
 - सेकर, हेलन आर. (२००७),
‘चाईल्ड लेबर : सिच्युएशन अॅण्ड स्ट्रैटेजीज फॉर इलिमिनेशन’, नोयडा : व्ही व्ही गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट, न्यू दिल्ली.
 - सिन्हा, शांता. (२००४),
‘फ्रॉम गर्ल चाईल्ड लेबर टु स्टुडेंट्स इन फॉर्मल स्कुल : रिअलोकेशन ऑफ वर्क इन फॅमिलीज’. सिकंदराबाद : एम.व्ही. फाऊंडेशन
 - प्रयास इन्स्टीट्यूट ऑफ ज्युवेनाईल जस्टीस, न्यू दिल्ली (२००७).
‘चाईल्ड लेबर : प्रयास परस्पेक्टीव्ह अॅण्ड रिसर्पोन्सेस’. न्यू दिल्ली : प्रयास
 - मिश्रा, जी. पी. अॅण्ड बाजपय, बी.के. (१९९९),
‘अॅन इव्हल्यूशन स्टडी ऑन नॅशनल चाईल्ड लेबर प्रोजेक्ट इन फिरोजाबाद’, लखनौ:
गिरी इन्स्टीट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज, न्यू दिल्ली.
 - व्ही. व्ही. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट, नोएडा, (२००३)
‘नॅशनल चाईल्ड लेबर प्रोजेक्टस: अॅन इव्हल्यूशन’, नोएडा : व्हीव्हीजीएनएलआय,
न्यू दिल्ली
 - इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशन, न्यू दिल्ली (२००९),

‘चाईल्ड रिस्टोअर्ड : स्टोरीज ऑफ सक्सेस अँड होप’. न्यु दिल्ली : आयएलओ

- विजया, कुमार, एस. अँड रवी, आर. वेंकटा. (२००३).

‘इलिमिनेशन रिहॅबिलीटेशन ऑफ चाईल्ड लेबर : सक्सेसफुल केस स्टडीज’.

हैद्राबाद : काऊन्सील फॉर सोशल डेव्हलपमेंट

या प्रकल्प/कार्यक्रमाच्या अभ्यासातून खालील बाबी संशोधकाच्या निदर्शनास आल्या.

- पंचायतराज संस्था व स्थानिक स्वराज संस्थांचा सहभाग हा बालमजुरी निर्मूलनासाठी महत्त्वाचा आहे.
- खाजगी क्षेत्रांच्या सामाजिक जबाबदारी (सीएसआर) या उपक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमांमुळे बालमजुरी निर्मूलन होण्यास मदत होते.
- बालमजुरी निर्मूलनासाठी मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी निर्मूलनासाठी जिल्हास्तरावर शासनाच्या विविध विभागामध्ये कृतिसंगम होणे अनिवार्य आहे.
- बालमजुरांमध्ये कौशल्ये विकसित करण्याकरीता व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरांच्या मातांचे साहय्यता बचतगट तयार करणे आवश्यक आहे.
- वस्ती, गाव, पातळीवर संस्था/संघटना यांचा सहभाग बालमजुरी निर्मूलनामध्ये मोठ्या प्रमाणात घेतला तर अपेक्षित, साध्य करता येईल.
- राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पामध्ये बालमजूर विशेष शाळेत प्रवेश घेतल्यामुळे दुपारचे भोजन व दरमहा रू. १००/- मानधन हे दोन घटक महत्त्वाचे आहेत.
- दर तिमाही मध्ये बालमजुरांचे सर्वेक्षण होणे आवश्यक आहे.
- प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची नितांत आवश्यकता आहे.

- बालमजुरी निर्मूलनामध्ये प्रसारमाध्यमांचा प्रभावी वापर करून घेणे आवश्यक आहे.
- बालिकांच्या मातांना, बालिकांवर होणारे परिणाम समजावून दिले तर त्या बालिकांना कामावर पाठविणार नाहीत.
- काम करणारे बालक, पालक व व्यावसायिक यांच्यामध्ये जनजागृती मोठ्या प्रमाणात करणे आवश्यक
- बालमजुरी निर्मूलनाच्या वेळी स्थानिक स्थिती लक्षात घेऊन कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे.
- गावामध्ये पालकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी निर्मूलनामध्ये एकात्मिक बालविकास योजना प्रकल्पाचा उपयोग होऊ शकतो.

२.३. साहित्याचे प्राथमिक स्रोत

प्राथमिक स्रोतामध्ये प्रामुख्याने विविध संशोधकांनी त्यांच्या संशोधनाचा केलेला सारांश व मूळ संशोधन अहवाल याचा समावेश होता. संशोधकाने एक मूळ संशोधन अहवाल व ४३ सारांश अभ्यासले. या साहित्याचे विश्लेषण करताना संशोधकाने खालील पायऱ्यांचा अवलंब केला.

प्रथम, सर्व संशोधन अहवाल/सारांश याचा सारांशरूपात तक्ता तयार केला. त्या तक्त्यावरून सर्व संशोधनांचे वर्गीकरण केले. वर्गीकरणावरून झालेल्या संशोधनांतील त्रुटी (गॅप्स) संशोधकाने निश्चित केल्या.

या साहित्याचे विश्लेषण व ही सर्व प्रक्रिया पुढे दिली आहे.

२.४ बालमजुरी संबंधी संशोधनाचा सारांश

बालमजुरीसंबंधी एकूण ४३ संशोधन सारांश व एक संशोधन याचा सारांश रूपातील तक्ता पुढे दिला आहे. (तक्ता क्र. २.०१)

तक्ता २.०१
बालमजुरी संबंधी संशोधने : सारांश

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
१.	इम्पॅक्ट ऑफ टेक्नॉलॉजिकल चेंज ऑन दी डिमांड फॉर चाईल्ड लेबर इन ब्रासवेअर इंडस्ट्री ऑफ मोरादाबाद	सन २००७	संघटित प्रकार	सर्वेक्षण	१५० उत्पादन केंद्र व ११०५ कामगार	मोरादाबाद शहर, उत्तरप्रदेश	- नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याने बालमजुरी थांबेल. - पण नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास आर्थिक, माहिती विषयक कौशल्य नसणे या मजुरांच्या अडचणी आहेत.
२.	अ स्टडी ऑफ मायगेशन, लेबर प्रोसेस अँड एम्प्लॉयमेंट	२००४	संघटित	सर्वेक्षण	७७ विटभट्ट्या	उत्तरप्रदेश जि. नोएडा व जि. गौतमबुद्धनगर	१४.३४ टक्के मुले ५-८ वयोगटातील आहेत. - मुले साधारण ७-१५ तास काम करतात ५५ टक्के मुलांचे उत्पन्न कुटुंबाच्या उत्पन्नाच्या १० ते २० इतके आहे.
३.	इरांडीकिटींग चाईल्ड लेबर व्हाईल सेवींग द चाईल्ड	१९९९	संघटित	सर्वेक्षण	९२ बालकामगार	जयपूर, राजस्थान	- सर्व बालमजूर अशिक्षित - बालकांच्या मते काम हे अधोकादायक
४.	चाईल्ड लेबर इन शिलाग	२००४	असंघटित व संघटित	सर्वेक्षण	५०१ बालमजूर	शिलाग, मेघालय	७१ टक्के मुल अशिक्षित ८ ते १२ तास काम करतात. - रु. १० ते ५० मजुरी ८२ टक्के मुले कुपोषित

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
५.	चाईलंड ॲब्युज: अ स्टडी ऑफ वर्कींग चिल्ड्रन ऑफ गोहती	२००३	संघटित व असंघटित	सर्वेक्षण	३००	गुवाहाटी शहर	४१ टक्के मुले ही १० ते १२ तास काम करतात. २४ टक्के मुले ही १२ तासापेक्षा जास्त १६ टक्के मुले ही ८ ते १० तास काम करतात. - बालमजुरीचे प्रमुख कारणे - मुलांवरील मालकांचा विश्वास - प्रौढ कामगारांची कमतरता - मुले छोटी छोटी कामे करू शकतात.
६.	चाईलंड लेबर इन द होम बेस्ड इंडस्ट्रीज इन द वेक ऑफ लेजीसलेशन : द केस ऑफ डायमंड इंडस्ट्री ऑफ सुरत	२००१	संघटित	सर्वेक्षण	५२५ बालकामगार	सुरत शहर	९४ टक्के बालमजूर स्थलांतरित ४५ टक्के मुलांचे वडील त्याच कारखान्यात काम करतात ११ ते १२ वर्षांपासून १८ वर्षांपर्यंत ८० टक्के मुले काम करतात
७.	अ स्टडी रिपोर्ट ऑन नॉलेज अटिट्युड प्रॅक्टिस ऑन चाईलंड डोमेस्टीक वर्क विथ आयसीडीएस फंक्शनरीज		संघटित	सर्वेक्षण	५० एकात्मिक बाल विकास योजनेतील अधिकारी व कर्मचारी	बेहला व किदरपूर ए.बा.वि.प्र., कलकत्ता	- घरकाम करणाऱ्या मुलांविषयी मते - दारिद्र्य व लोकसंख्या - हुंड्यासाठी पैसे जमविणे - बालकांचा मानसिक व शारीरिक छळ होतो.

क्रमशः

अ. क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
८.	अ रिपोर्ट ऑन स्टडी ऑफ मायग्रंट गर्ल डोमेस्टिक वर्कर्स फ्रॉम ट्रायबल एरिया ऑफ झारखंड, छत्तीसगड अँड ओरिसा	२००६	संघटित	सर्वेक्षण	३१७१ कुटुंबे ४३ गावातील ६०४ स्थलांतरीत मुले	सुंदरगड, मयूरगंज (ओरिसा) गमला, रांची, सिंदेगा (झारखंड) जशपूर, रायगढ, सरगज (छत्तीसगड)	● ७८ हजार मुली /स्त्रिया खेड्यातून स्थलांतरित होतात ● स्थलांतराची कारणे ➤ दारिद्र्याव्यतिरिक्त स्थलांतरित मैत्रिणींची संगत, अधिक चांगले आयुष्य जगण्यासाठी पैशाची आवश्यकता ➤ ग्रामीण जीवनाचा कंटाळा ● ६९ टक्के मुली दिल्ली येथे स्थलांतरित ● १० टक्के मुली मुंबई येथे स्थलांतरित ● चेन्नई, बेंगलोर व इतर ठिकाणी स्थलांतर
९.	रिपोर्ट ऑन बेसलाईन सन्हे ऑफ सिलेक्टेड न्हिलेजस् ऑफ भगवनपूर-घघ ब्लॉक इस्ट ऑफ मिदनापूर	२००५	संघटित	सर्वेक्षण	२०३६६ कुटुंबे	पूर्व मिदनापूर मधील भगवानपूर - २ तालूका	● बहुतांश कुटुंबातील मुलांची संख्या ३ पेक्षा जास्त ● ८५ टक्के मुले ही ८ तासापेक्षा काम करतात ● ९२ टक्के मुले शाळेत जात नाहीत.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
१०.	चाईल्ड डोमेस्टीक वर्क : अ व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राईट्स: इश्यूज, कॉजेस अँड कॉन्सेक्वेन्सेस इन वेस्ट बेंगाल	२००५	संघटित	सर्वेक्षण	-	पूर्व मिदनापूर २४ परगाणा व उत्तर, पश्चिम बंगाल	- पालक भूमिहीन मजूर. - पालक अशिक्षित - कुटुंब सदस्य संख्या मोठी - चैनीसाठी मूल काम स्वीकारतात.
११.	चाईल्ड डोमेस्टीक वर्क : अ व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राईट्स: क्वॉटिटेटिव्ह अँनालेसिस ऑफ द सिच्युएशन इन वेस्ट बेंगाल	२००५	संघटित	कायद्यांचा अभ्यास	-	-	घरकाम करणारी मूल कायद्याच्या कक्षेत येत नाहीत,
१२.	अ व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राईट्स : इनह्यूमन लाईव्हस् सिच्युएशन अँनालेसिस ऑफ चाईल्ड डोमेस्टीक वर्कस् इन मुंबई अँड झारखंड	२००५	संघटित	सर्वेक्षण	मुंबई - २२५ झारखंड - ४१६ घरकाम करणारी मुले	मुंबई व झारखंड	- सर्व मुली आहेत व या १० ते १६ वयोगटातील - स्वच्छता व धुण्याचे काम करतात. - रु. ५०० ते २००० कमवतात.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
१३.	ॲब्युज अमंग चार्डलड डोमेस्टीक वरकर्स: अ रिसर्च स्टडी इन वेस्ट बॅंगाल	२००६	संघटित	सर्वेक्षण	१०२२ मुले	प. बंगाल मधील ४ जिल्हे	● बहुतांश मुली आहेत ● ८ ते १२ वयोगट ● ७० टक्के मुलींचा शारीरिक छळ (हाताने मारणे व वस्तूने मारणे) ● शाब्दिक छळ ● भीती दाखविणे ● कॉडून ठेवणे ● लैंगिक छळ ● ३६ टक्के छळाबद्दल दुसऱ्यांशी बोलले जाते. ● ३३ टक्के छळाबद्दल दुसऱ्यांशी बोलले जात नाही.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
१४.	अ स्टडी ऑन द लाईव्हस ऑफ चाईल्ड डोमेस्टीक वर्कर्स इन लेह अँड कारगील	२००७	संघटित	सर्वेक्षण	१०३ बालके २१ कुटुंब	लेह व कारगील	५३ टक्के मुली आहेत. ३३ टक्के दारिद्र्यरेषेच्या वर ८० टक्के कुटुंबप्रमुख अशिक्षित - सर्व माता अशिक्षित ७२ टक्के शाळेतून गळती झालेले १३ टक्के कधीही शाळेत न गेलेले ४५ टक्के कुटुंबांचा आकार मोठा ३३ टक्के बालक रू. २०० पेक्षा कमी कमावतात ११ टक्के बालक रू. १००० पेक्षा जास्त कमावतात.
१५	ड्रग अब्युज अमंग चाईल्ड वर्कर्स : अँन एक्सप्लोरी सर्वे	१९९८	संघटित	सर्वेक्षण	२०० व्यसनाधीन बालक २०० व्यसन न करणारे बालक	पंजाब मधील चंदिगड, लुधियाना जालंदर जिल्हे	- व्यसनाधीन मुलांमध्ये शालाबाह्य मुलांचे प्रमाण जास्त. - मित्र, सहकारी व वडील यांच्यामुळे व्यसन सुरू.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
१६	राईट पाथ टू एज्युकेशन: फायनल प्रोजेक्ट रिपोर्ट : अ मुव्हमेंट टू मेक बदाम्बा ब्लॉक चार्टर्ड लेबर फ्री अँड टू प्रमोट युनिवर्सल अॅक्सेस टू प्राथमरी एज्युकेशन	२००६	-	सर्वेक्षण	बंदाम्बा तालुक्यातील १३८ गावे	ता. बंदाम्बा, जि. कटक ओरिसा १३८ गावे	७० टक्के बालक घरकाम करतात. १२ टक्के इतर परंपरागत व्यवसाय करतात. - सर्वाधिक मजुरी ही बांधकाम व्यवसायातील. - शाळांमध्ये भौतिक सुविधांचा अभाव
१७	चिल्ड्रन वर्क अँड एज्युकेशन । अँड॥ : फिल्ड स्टडी इन उत्तरप्रदेश : जनरल पैरामिटर्स	२०००		सर्वेक्षण	-	उत्तर प्रदेश	- शासकीय शाळांमधील भौतिक सुविधांचा अभाव. - अकार्यक्षमतेचा यामुळे मुले शाळेत जात नाहीत.
१८	चार्टर्ड लेबर अँड पावर्टी : नक्सेस	२००१	-			कुर्नल, आंध्र प्रदेश	- मुले बालमजुर होण्याची कारणे ➤ दारिद्र्य - मुलींच्या शिक्षणाला कमी महत्त्व, बालविवाह ➤ मालकांकडून बालकांना दिले जाणारे प्राधान्य ➤ शिक्षण पद्धतीतील उणिवा
१९	इकॉनॉमिक इम्प्लीकेशन ऑन इलिमिनेशन ऑफ चार्टर्ड लेबर फ्रॉम सिलेक्टेड इंडस्ट्रीज : रिसर्च स्टडी इन आंध्र प्रदेश	२००३	संघटीत	परिणामांचा अभ्यास	४४६ बालक	आंध्र प्रदेश	- मुल ७ ते १४ तास काम करतात - रु. २० ते ५० रोज कमवतात - कुटुंबे ही दारिद्र्य रेषेखाली आहेत.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
२०	टुल्स फॉर कन्वर्जन्स : अ नॅशनल परस्पेक्टिव्ह	२०००	-	सहसंबंध	१२ राज्यातील ११४ जिल्हे व २५ विकास योजना	आंध्र प्रदेश बिहार, दिल्ली, गुजरात, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओरिसा, राज्यस्थान, तामीळनाडू, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल	- जिल्ह्यातील एकूण कार्यक्रम व कामगार व लोकसंख्या गुणोत्तर या दोनच चलांचा बालमजुरीवर परिणाम होतो. - दरडोई वित्तपुरवठा जास्त होत असल्यामुळे बाल मजुरी कमी होते. - बालमजुरी जास्त असलेल्या जिल्ह्यात मानव विकास निर्देशांक कमी आहे.
२१	इन द नेम ऑफ चाईल्ड लेबर : इरांडीकेशन अँड इव्हॅल्युशन प्रोग्राम	२००२	-	मूल्यमापन	१८ - स्वयंसेवी संस्था २८ - अनौपचारिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा ३११ - मुले ७३ - शिक्षक १७१ - पालक	मौपूल, बदोही जि. दिल्ली	- बालमजुरीची अपुरी व अविश्वसनीय माहिती - अनौपचारिक शाळांमधील पटनोंदणी व शाळांमधून दिले जाणारे मध्यान्ह भोजन, भत्ता व शिक्षणाचा दर्जा याबद्दल माहिती नाही.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
२२	द सिटी ऑफ जॉय अलसो हॅज एक्सपॉल्यटेशन ऑफ चिल्ड्रन इन द वर्क फिल्ड.	२००१	असंगठित / संघटीत	केस स्टडी सर्वेक्षण	कलकत्ता शहरातील तीन विभाग - १५ केस स्टडी	कोलकत्ता, पश्चिम बंगाल	- कुटुंबाचा सरासरी आकार ७ - सर्वसाधारणपणे बालकांचे काम, तास व कामाच्या जागेची स्थिती ही मुलांसाठी अयोग्य
२३	चाईल्ड लेबर इन द होम बेस्ड जेम पॉलीशिंग इंडस्ट्री ऑफ जयपूर	२००२	असंगठित	सर्वेक्षण	जयपूर शहरातील तीन विभाग ३७५, २२५, १५० घरे ५०० बालकामगार	जयपूर, राजस्थान	५८ टक्के बालक हे बालमजुर आहेत. ८५ टक्के कुटुंबे मुस्लीम १२ ते १४ वयोगटातील बालक कामामध्ये अधिक
२४	चाईल्ड लेबर इन द ग्लास बॅगल इंडस्ट्री ऑफ फिरोजाबाद	२००३	संगठित	सर्वेक्षण	१०१३ घरे यातील ३१२ स्थलांतरित कुटुंब	फिरोजाबाद, उत्तरप्रदेश	- कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये अडचणी येतात व अपुरे कर्मचारी - काम करणारे बालक हे १४ वर्षांवरील आहे अशी खोटी प्रमाणपत्रे - मालकाच्या विरुद्ध बाजू व कोर्टाच्या भानगडीत पडायला नको असा कर्मचाऱ्यांचा दृष्टिकोन

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
२५	ग्लास पेन :चिल्ड्रन अँट वर्क इन द फिरोजाबाद ग्लास इंडस्ट्रीज : बॉन्डेज इन बेंगल्लस	२०००	संघटीत	सर्वेक्षण	-	फिरोजाबाद, उत्तर प्रदेश	- बालक धोकादायक काम करतात - रु. १०-१५ दररोज मिळवतात ८२९० बालक असंघटित क्षेत्रात काम करतात १२ टक्के बालकांना दम्याचा त्रास ४० टक्के बालक शाळेतून बाहेर
२६	इकॉनॉमिक्स ऑफ चाईल्ड लेबर इन हझार्डस इंडस्ट्रीज ऑफ इंडिया	१९९८	संघटित	संशोधन लेखांचे विश्लेषण	-	-	- बालकांवर नियंत्रण सहज ठेवता येते असा मालकांमध्ये विश्वास उदाहरणार्थ मुलं रजा मागत नाहीत, पगार वाढवून मागत नाहीत - कारपेट उद्योगात सर्वात जास्त मुले - बालमजुरांचे आरोग्य स्थिती चांगले नाही.
२७	सोशियो डेमोग्राफीक पॅरामिटर ऑफ हेल्थ ऑफ वर्कींग चिल्ड्रन	२००५	असंघटित	सर्वेक्षण	उदयपूर, राजस्थान जिल्ह्यातील पाच शहरातील २०० मुले	उदयपूर, राजस्थान	८९ टक्के अनुसूचित जाती जमातीची मुले - कुटुंबाचा सरासरी आकार ६ - मुलांचे सरासरी उत्पन्न रु. ५७८ प्रति महिना १० ते १२ वयोगटातील मुले ५० टक्के ७५ टक्के मुले ही निरक्षर ६ ते १२ तास काम करतात ६७ टक्के बालकांना विविध रोग आहेत

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
२८.	अ स्टडी ऑन चाईल्ड लेबरस् इन कोईम्बतूर हॉटेलस्	१९९७	संगठित	सर्वेक्षण	कोईमतूर मधील ५० स्थलांतरित ५० अस्थलांतरित बालके	कोईमतूर,	७८ टक्के बालके १३ ते १४ वयोगटातील ८० टक्के बालके हिंदू - रामनाथपूर, मदुराई, तिरुप्पूर येथील स्थलांतरित बालके ७८ टक्के. ६० टक्के स्थलांतरित व ३० टक्के अस्थलांतरित बालके काम करीत असलेल्या हॉटेलमध्ये राहतात. - स्थलांतरित बालक हे स्वतःचे उत्पन्न पालकांना पाठवतात.
२९	सोशियो इकॉनॉमिक प्रोफाईल ऑफ चाईल्ड लॅबरर्स ऑफ होजअरी इंडस्ट्रिज इन तिरुपूर टाऊन. तामीळनाडू	२०००	संगठित	सर्वेक्षण	४८ होजिअरी उद्योगातील प्रत्येकी एक मुलगा व एक मुलगी	तिरुप्पूर, तामीळनाडू	- पालकांची स्थिती - अशिक्षित पालक, - व्यवसाय मजुरी - हिंदू मागासलेल्या जमातीतील पालक - दारिद्र्य रेषेखालील - विभक्त कुटुंब पध्दती ११ टक्के बालकांना लिहिता वाचता येते. - आर्थिक कारणांव्यतिरिक्त बालमजुरीसाठी इतर सामाजिक घटक जबाबदार आहेत.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
३०	सोशिओ-क्लीनिकल प्रोफाईल ऑफ चाईल्ड लेबरस् इन बेहरामपूर टाऊन ऑफ ओरिसा.	२००५		सर्वेक्षण	-	बऱ्हाणपूर, ओरिसा	१३ ते १५ वयोगटातील ५५ टक्के बालक हे बालकामगार ४४ टक्के बालके ही ग्रामीण भागातील. ६१ टक्के बालके ही मोठ्या कुटुंबातील - बहुतांश बालके ही शाळा बाह्य ३.५ ते १२ तास काम
३१	चाईल्ड लेबर इन निटवेअर इंडस्ट्री ऑफ तिरुपूर	२००२	संघटित	सर्वेक्षण	९८२ घरे ६३८ बाल कामगार असलेली घरे	तिरुपूर, तामीळनाडू	- बालमजुरी व दारिद्र्य यामध्ये धन सहसंबंध नाही. - स्थलांतर हे बालमजुरीचे प्रमुख कारण - बालमजुरी व कुटुंबाचे शिक्षण यामध्ये धनसहसंबंध नाही - असंघटित क्षेत्रात मुले कमी मजुरीवर काम करतात - मुलांनी लवकर काम शिकावे, शालेय शिक्षणाचा उपयोग नाही अशी पालकांची समजूत हे बालमजुरीचे प्रमुख कारण होय.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
३२	चाईल्ड लेबर इन द नाईफ इंडस्ट्री ऑफ रामपूर	२००३	संघटित	सर्वेक्षण	२०२ कुटुंबे	रामपूर, उत्तरप्रदेश	८० टक्के प्रतिसाद हे बालमजुरी कायद्यासंबंधी जागरूक - बालक हे मदतनीसाचे काम करतात - बालमजुरांच्या कुटुंबाचा आकार मोठा
३३.	चाईल्ड लेबर इन क्रॉम्पेट लेदर मॅन्युफॅक्चरिंग युनिट्स ऑफ तामीळनाडू	२००२	संघटित	सर्वेक्षण	२५०	तामीळनाडू	८५ टक्के बालक हे हिंदू, यातील ८६ टक्के दलित बालके - रु. ६००० ते १०००० वार्षिक उत्पन्न - बालमजुरांचे जास्तीत जास्त शिक्षण प्राथमिक स्तरापर्यंत
३४	चाईल्ड लेबर इन अलिगड लॉक इंडस्ट्रीज	२०००	संघटित	सर्वेक्षण	२८ बालकामगार	अलीगड, उत्तरप्रदेश	- खालावलेली आर्थिक व सामाजिक स्थिती हे बालमजुरीचे कारण - कुलुप कापणे, इलेक्ट्रोप्लेटींग व घातक रसायने यामध्ये बालके काम करतात - बालकांना श्वसनक्षय व डोळ्यांचे विकार

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
३५	चाईलड लेबर इन होम बेस्ड लॉक इंडस्ट्रिज ऑफ अलिगड.	२००१	असंघटित	सर्वेक्षण		अलीगड, उत्तरप्रदेश	- कुटुंबाची आर्थिक स्थिती गंभीर - कुटुंब सदस्यांना टी.बी., दमा, अस्थमा, हृदयविकार यासारखे रोग - बालकांच्या नाजूक बोटांमुळे व कमी मजुरीमुळे त्यांना कामांना प्राधान्य - रोज ५ ते १० तास काम करतात. - बालकांच्या जन्माचा दाखला नाही

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
३६	चाईल्ड लेबर इन अर्बन इनफॉर्मल सेक्टर:अ स्टडी ऑफ रॅगपिकर्स इन नोएडा*	२००४	संघटित	सर्वेक्षण	८३६ कुटुंबे ४३१५ सदस्य	नोएडा, उत्तरप्रदेश	१९ टक्के कुटुंबे ही स्थलांतरित - बिहार, प.बंगाल व उत्तर प्रदेश या मधील इतर जिल्हे ४२ टक्के घरात वडील ही एकटी कमविणारे व्यक्ती ३८ टक्के घरात दोन व्यक्ती कमवणारी ३ टक्के घरात कोणीच कमवणारी व्यक्ती नाही २८ टक्के साक्षरता - काम करणाऱ्या बालकांचा पोलीसांकडून छळ. लैंगिक छळ, अनिश्चितता व दुकानदारांकडून आर्थिक शोषण - बालके ३ ते १३ तास कचरा गोळा करतात, यातून कागद, काच, लोखंड, प्लास्टिक गोळा करतात. - बहुतांशी बालकांना श्वसन, कातडीचे रोग व डोकेदुखी

* व्यवसाय कायद्याच्या कक्षेत सन २००७ ला आला.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
३७	द सिच्युएशन ऑफ चाईलड वरकर्स अमंग हांजीस् : ए पायल्ट स्टडी	१९९९	असंगठित	सर्वेक्षण	३५४ कुटुंबे १४४७ मुले	श्रीनगर, काश्मिर	९० टक्के बालक हे १९८९ ते १९९३ या संघर्षाच्या कालावधीत शाळांमधून गळती झालेली - भाजी व्यवसायातील मुले शिंया व सुन्नी या दोन पंथातील ५५ टक्के बालक शाळा व काम या दोन्ही गोष्टी करतात - दारिद्र्य, शाळांचा अनुउपलब्धता ही बालमजुरीची प्रमुख कारणे
३८	जनरल प्रोफाईल ऑफ चाईलड लेबर इन अर्बन स्लम पुणे सिटी	१९९६		सर्वेक्षण	२००० कुटुंबे	पुणे, महाराष्ट्र	१९२ बालकामगार ५० टक्के बालक उच्च जातीतील - मोठी कुटुंबे संख्या असलेली मुले जास्त - पालक निरक्षर - बालकांना शिकण्यात गोडी नाही

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
३९	चाईलड लेबर इन द स्पोर्ट्स गुड्स इंडस्ट्रीज : फाईंडिंग फ्रॉम अ सव्हे इन सिलेक्टेड बस्तीस् ऑफ जलंदर	२००४	असंघटित	सर्वेक्षण		जलंदर, पंजाब	- बालकामगारांचा वयोगट ८ ते १४ - फुटबॉल तयार करण्यासाठी चामड्याऐवजी पीव्हीसीचा वापर असल्यामुळे फुटबॉल शिवण्यासाठी चांभार या जातीव्यतिरिक्त इतर जातीमधील बालक आढळतात. ८५ टक्के बालक पंजाब मधील - कुटुंबाचा सरासरी आकार ६ आहे. ९०७ पेक्षा अधिक बालक हे शाळाबाह्य व गळती झालेले - बहुतांश कुटुंबे ह दारिद्र्य रेषेवरील - शाळांची अनुपलब्धता हे प्रमुख कारण ६ ते ७ तास काम अंधारात करतात. वीज नसते.
४०	चाईलड लेबर इन होम – बेस्ड प्रॉडक्शन ऑफ स्पोर्टस् गुडस् इन मिरट	१९९९	असंघटित	सर्वेक्षण	१०२ कुटुंबे	मेरठ, उत्तर प्रदेश	६ ते ८ तास काम करतात ९ ते १४ वयोगटात शाळा सोडतात.

क्रमशः

अ.क्र.	शीर्षक	वर्ष	उद्योगाचा प्रकार	संशोधन प्रकार परिणामांचा अभ्यास	नमुना आकार	संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र	अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष
४१	ए स्टडी ऑफ चाईल्ड लेबरर्स इन अन ऑर्गनाईडज् सेक्टर ऑफ राजस्थान.	१९९९	असंगठित	सर्वेक्षण		उदयपूर, राजस्थान	६० टक्के साक्षर - घरकाम व बांधकामात अनुसूचित जमातीतील अधिक बालके - टपन्यांवर उच्च जातीतील अधिक मुले - घरकामात अस्थलांतरित मुले अधिक - बांधकाम व टपन्यांमध्ये अस्थलांतरित अधिक ७ ते ९ तास बालक काम करतात.
४२	स्टडी ऑफ चाईल्ड लेबर इन द झरडोसी अँड हथरी युनिट्स ऑफ वाराणशी	२००३	असंगठित	सर्वेक्षण	२०४ कुटुंबे	वाराणसी, उत्तरप्रदेश	३० टक्के मुले या उद्योगात आहेत. २८ टक्के बालक शाळेत जातात. ५१ टक्के मुलांनी शाळा सोडली. - बहुतांशी कामगारांना डोळ्यांचे विकार
४३	इन्व्हेस्टीग इन चाईल्ड लेबर इलिमिनेशन इन महाराष्ट्र	२००८	संगठित व असंगठित	परिणामांचा अभ्यास		महाराष्ट्र	कॉस्ट ऑफ बेनिफिट हा रेशो १:७ आहे

२.५ बालमजुरीसंबंधी संशोधन : विश्लेषण

तक्ता क्र. २.०१ मधील संशोधन अभ्यासाचे विश्लेषण संशोधकाने खालीलप्रकारे केले आहे.

- दशकानुसार
- राज्यनिहाय
- क्षेत्रानुसार
- प्रकारानुसार

तक्ता क्र. २.०२

दशकानुसार संशोधनसंख्या

अ.क्र.	दशक	संशोधनाची संख्या
१.	१९८०-९०	०
२.	१९९०-२०००	१०
३.	२०००-२०१०	३३
	एकूण	४३

वरील तक्ता क्र. २.०२ नुसार असे लक्षात येते की, सन २०००-२०१० या दशकामध्ये सर्वाधिक म्हणजे ४३ संशोधने झाली आहेत. १९८९ साली भारताने बालहक्काच्या जाहीरनाम्यावर स्वाक्षरी केली. तसेच २००२ मध्ये शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार मान्य झाला, यामुळे तसेच बालहक्कांसंबंधी आंतरराष्ट्रीय तसेच देशपातळीवर चर्चा होऊ लागल्यामुळे सन २०००-२०१० या कालावधीत संशोधने जास्त असण्याची शक्यता आहे.

तक्ता क्र. २.०३

राज्य निहाय संशोधन संख्या

अ.क्र.	राज्याचे नाव	संशोधनाची संख्या
१.	उत्तर प्रदेश	१२
२.	राजस्थान	०४
३.	मेघालय	०१
४.	आसाम	०१

अ.क्र.	राज्याचे नाव	संशोधनाची संख्या
५.	गुजरात	०१
६.	पश्चिम बंगाल	०७
७.	महाराष्ट्र	०३
८.	दिल्ली	०२
९.	पंजाब	०२
१०.	ओरिसा	०२
११.	आंध्र प्रदेश	०३
१२.	तामिळनाडू	०४
१३.	काश्मीर	०१
एकूण		४३

तक्ता क्र. २.०३ वरून असे लक्षात येते की, उत्तर प्रदेश या राज्यामध्ये एकूण १२ संशोधने झाली आहेत. यानंतर ०७ संशोधने पश्चिम बंगालमध्ये झालेली आहेत आणि महाराष्ट्रात ०३ संशोधने झालेली आहेत, म्हणजेच उत्तर प्रदेश, तामिळनाडू व आंध्र प्रदेश यांच्याशी तुलना करता महाराष्ट्रामध्ये संशोधने कमी झाली आहेत.

तक्ता क्र. २.०४

संघटित व असंघटित क्षेत्रानुसार संशोधनाची संख्या

अ.क्र.	क्षेत्राचे नाव	संशोधनाची संख्या
१.	असंघटित क्षेत्र	११
२.	संघटित क्षेत्र	२३
एकूण		३४

तक्ता क्र. २.०४ मधून असे दिसून येते की, संघटित क्षेत्रातील विषयावर अधिक संशोधने झालेली आहेत. महाराष्ट्रामध्ये जी तीन संशोधने झाली आहेत ती सर्व संघटित क्षेत्रातील बालमजुरांबाबत आहेत.

तक्ता क्र. २.०५

संशोधन प्रकारानुसार संख्या

अ.क्र.	संशोधनाचा प्रकार	संशोधनाची संख्या
१.	सर्वेक्षण	३४
२.	मूल्यमापन	०२
३.	परिणामांचा अभ्यास	०३
४.	व्यप्टी अध्ययन	०१
५.	कायद्यांचा अभ्यास	०१
६.	सहसंबंध	०१
७.	संशोधन लेखांचे विश्लेषण	०१
एकूण		४३

तक्ता क्र. २.०५ वरून असे दिसते की, जास्त प्रकारची संशोधने सर्वेक्षणात्मक आहेत.

धोरणाविषयक अभ्यासावर एकही संशोधन झालेले दिसत नाही.

तक्ता क्र.२.०२ ते तक्ता क्र. २.०५ या चारही तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, असंगठित क्षेत्रातील बालकामगारांच्या संबंधात कमी संशोधने झालेली आहेत. तसेच देशामध्ये महाराष्ट्र राज्यामध्येही कमी संशोधने झालेली आहेत. धोरणांचा चिकीत्सक अभ्यास यावर एकही संशोधन झालेले नाही. ही उणीव भरून निघण्यासाठी संशोधकाने सदरचे संशोधन हाती घेतलेले आहे.

संदर्भ

१. सेकर, हेलन आर. (२००७), 'इम्पॅक्ट ऑफ टेक्नॉलॉजीकल चेंज ऑन दी डिमांड फॉर चाईल्ड लेबर इन ब्रासवेअर इंडस्ट्री ऑफ मोरादाबाद,' नोएडा: वी. वी. गिरी, राष्ट्रीय श्रम संस्था.
२. घोष, रूमा. (२००४), 'ब्रीक क्लीन वर्कर्स : अ स्टडी ऑफ मायग्रेशन, लेबर प्रोसेस अँड एम्प्लॉयमेंट,' नोएडा: वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट.
३. अग्रवाल, मनिष. आणि तिवारी, रवि (संपादित). (१९९९), 'इरॅडीकेटींग चाईल्ड लेबर व्हाईल सेर्वींग द चाईल्ड,' जयपूर : सेंटर फॉर इटरनॅशनल ट्रेड, इकॉनॉमिक्स अँड इन्व्हायर्नमेंट.
४. इम्पल्स एनजीओ नेटवर्कींग, शिलाँग, मेघालय. (२००४), 'चाईल्ड लेबर इन शिलाँग.' शिलाँग : आयएनएन.
५. निपसीड रिजनल सेंटर, गोहत्ती. (२००३), 'चाईल्ड अॅब्युज: अ स्टडी ऑफ वर्कींग चिल्ड्रन ऑफ गोहत्ती', गोहत्ती : नापसीड – आरसीजी.
६. देसाई, किरण अँड राज, निखील. (२००१), 'चाईल्ड लेबर इन द होम बेस्ड इंडस्ट्रीज इन द वेक ऑफ लेजीसलेशन : द केस ऑफ डायमंड इंडस्ट्री ऑफ सुरत.' सुरत : सेंटर फॉर सोशल स्टडीज.
७. बासू-मलिक, समित अँड बासू-मलिक, सोमा. (२००६), 'अ स्टडी रिपोर्ट ऑन नॉलेज अटिट्युड प्रॅक्टीस ऑन चाईल्ड डोमेस्टीक वर्क विथ आयसीडीएस फंक्शनरीज,' कोलकत्ता: राईट ट्रॅक.
८. दृष्टी स्त्री अध्ययन प्रबोधन केंद्र, पुणे. (२००६), 'अ रिपोर्ट ऑन स्टडी ऑफ मायग्रंट गर्ल डोमेस्टीक वर्कर्स फ्रॉम ट्रायबल एरिया ऑफ झारखंड, छत्तीसगड अँड ओरिसा' पुणे : डीएसएपीके.

९. जयप्रकाश इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल चेन्ज, कोलकत्ता. (२००५), 'रिपोर्ट ऑन बेसलाईन सर्वे ऑफ सिलेक्टेड व्हिलेजस् ऑफ भगवनपूर-II ब्लॉक इस्ट ऑफ मिदनापूर'. कोलकत्ता: जेआयएससी.
१०. लक्ष्मी राणी, डी. अँड रॉय, मानबेंद्रा नाथ. (२००५), 'चाईल्ड डोमेस्टिक वर्क : अ व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राइट्स: इश्यूज, कॉजेस अँड कॉन्सेक्वेन्सेस इन वेस्ट बेंगाल' नवी दिल्ली : सेव द चिल्ड्रन.
११. लक्ष्मी राणी, डी. अँड रॉय, मानबेंद्रा नाथ. (२००५), 'चाईल्ड डोमेस्टिक वर्क : अ व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राइट्स : क्वॉटिटेटिव्ह अँनालेसिस ऑफ द सिच्यूएशन इन वेस्ट बेंगाल. न्यू दिल्ली: सेव द चिल्ड्रन.
१२. सेव द चिल्ड्रन, न्यू दिल्ली. (२००५), 'चाईल्ड डोमेस्टिक वर्क : अ व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राइट्स : इनह्यूमन लाईव्हस् सिच्यूएशन अँनालिसीस ऑफ चाईल्ड डोमेस्टिक वर्कस् इन मुंबई अँड झारखंड,' न्यू दिल्ली : एस.सी.
१३. सेव द चिल्ड्रन, कोलकत्ता. (२००६), 'अँब्युज अमंग चाईल्ड डोमेस्टिक वर्कस् : अ रिसर्च स्टडी इन वेस्ट बेंगाल'. कोलकत्ता: एस.सी.
१४. सेव द चिल्ड्रन, न्यू दिल्ली (२००७), 'चाईल्ड डोमेस्टिक वर्क : अ स्टडी ऑन द लाईव्हस् ऑफ चाईल्ड डोमेस्टिक वर्कस् इन लेह अँड कारगील.' न्यू दिल्ली : एससी.
१५. मोहन, जितेंद्र. (१९९८), 'ड्रग अँब्युज अमंग चाईल्ड वर्कस : अँन एक्स्प्लोरेटरी सर्वे'. चंदीगड: पंजाब युनिवर्सिटी डिपार्टमेंट ऑफ सायकॉलॉजी.
१६. कमिटी फॉर लिगल एड टू पुअर, कटक. (२००६), 'राइट पाथ टू एज्युकेशन : फायनल प्रोजेक्ट रिपोर्ट : अ मुव्हमेंट टू मेक बदांम्बा ब्लॉक चाईल्ड लेबर फ्री अँड टू प्रमोट युनिवर्सल अक्सेस टू प्रायमरी एज्युकेशन', सीएलएपी.

१७. लिटेन, जी. के. (२०००), 'चिल्ड्रन, वर्क अँड एज्युकेशन I अँड II : फिल्ड स्टडी इन उत्तरप्रदेश : जनरल पैरामिटर्स'. *इकॉनॉमिक अँड पॉलीटीकल विकली*, ३५ (२४ व २५): २०३७-४३ व २१७१-७८
१८. सुमन, चंद्रा. (२००१) 'चाईल्ड लेबर अँड पावर्टी : द नक्सेस'. *सोशल वेलफेअर*, ४८ (८) : ३-१३
१९. विजया कुमार, एस. (२००३), 'इकॉनॉमिक इम्पलीकेशन ऑन इलिमिनेश ऑफ चाईल्ड लेबर फ्रॉम सिलेक्टेड इंडस्ट्रीज : रिसर्च स्टडी इन आंध्र प्रदेश.' हैद्राबाद: कौन्सिल फॉर सोशल डेव्हलपमेंट.
२०. वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट, नोएडा. (२०००) 'टुल्स फॉर कन्वर्जन्स : अ नॅशनल परस्पेक्टिव्ह १९७४ ते १९९९'. नोएडा : वीवीजीएनएलआय.
२१. झुत्सी, भुपींदर. (२००२), 'इन द नेम ऑफ चाईल्ड लेबर : इरांडीकेशन अँड इव्हॅल्युशन प्रोग्राम', दिल्ली : शिप्रा.
२२. फ्री द चिल्ड्रन, मध्यामग्राम, वेस्ट बंगाल. (२००१), कलकत्ता, 'द सिटी ऑफ जॉय अलसो हॅज एक्सपॉल्यटेशन ऑफ चिल्ड्रन इन द वर्क फिल्ड'. मध्यामग्राम, वेस्ट बंगाल : एफटीसी.
२३. माथूर, कांचन अँड घोष, रूमा. (२००२), 'चाईल्ड लेबर इन द होम बेस्ड जेम पॉलिशिंग इंडस्ट्री ऑफ जयपूर' नोएडा : वी.वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट.
२४. घोष सिंग, रूमा अँड शर्मा, राजीव. (२००३), 'चाईल्ड लेबर इन द ग्लास बेंगल इंडस्ट्री ऑफ फिरोजाबाद.' नोएडा, वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट,
२५. सेव द चिल्ड्रन, युके, न्यू दिल्ली. (२०००), 'ग्लास पेन :चिल्ड्रन अँट वर्क इन द फिरोजाबाद ग्लास इंडस्ट्रीज : बॉन्डेज इन बेंगल्स'. एससी : न्यू दिल्ली.

२६. अँकर, रिचर्ड .(१९९८), 'इकॉनॉमिक्स ऑफ चाईल्ड लेबर इन हङ्गार्डस इंडस्ट्रिज ऑफ इंडिया' बरोडा : सेटर फॉर ऑपरेशन रिसर्च अँड ट्रेनिंग.
२७. नागडा, बी.एल. (२००५), 'सोशिओ डेमोग्राफीक पैरामिटर ऑफ हेल्थ ऑफ वर्कींग चिल्ड्रन', *इंडीयन जनरल ऑफ पॉप्युलेशन एज्युकेशन*, सप्टेंबर (३०) : १२-२५
२८. चेन्नाईप्पन, के. (१९९७), 'अ स्टडी ऑन चाईल्ड लेबरस् इन कोईम्बतूर हॉटेल्स' : प्रोजेक्ट रिपोर्ट. कोईम्बतूर सोशल वर्क कॉलेज.
२९. यमुना, टी. वी अँड जया, एन (२००१), 'सोशिओ इकॉनॉमिक प्रोफाईल ऑफ चाईल्ड वर्कर्स ऑफ होजअरी इंडस्ट्रिज इन तिरुपर टाऊन, तामीळनाडू'. *मॅन इन इंडीया*, ८१ (१-२) : १२३-३७
३०. सत्पत्थी, डी. एम. (२००५), 'सोशिओ-क्लिनीकल प्रोफाईल ऑफ चाईल्ड लेबरस् इन बेहरामपूर टाऊन ऑफ ओरिसा', *हेल्थ अँड पॉप्युलेशन परस्पेक्टिव्ह अँड इश्यू एप्रिल-जून २८ (२) : ८९-९८*
३१. जयरंजन, जे. (२००२), 'चाईल्ड लेबर इन निटवेअर इंडस्ट्री आफ तिरप्पूर,' नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
३२. घोष, आशिष आणि सेकर, हेलन आर. (२००३), 'चाईल्ड लेबर इन द नाईफ इंडस्ट्री ऑफ रामपूर', नोएडा, वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
३३. जयरंजन, जे. (२००२), 'चाईल्ड लेबर इन क्रॉम्पेट लेदर मॅन्यूफॅक्चरींग युनिट्स ऑफ तामीळनाडू' नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
३४. लस्कर, बहारूल इस्लाम. (२०००), 'चाईल्ड लेबर इन अलिगड लॉक इंडस्ट्रिज', *इकॉनॉमिक अँड पॉलिटीकल विकली*, ३५ (७) : ५१०-१३

३५. सेकर, हेलन आर अँड महंमद, नूर. (२००१), 'चाईल्ड लेबर इन होम बेस्ड लॉक इंडस्ट्रिज ऑफ अलिगड.' नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
३६. सेकर, हेलन आर. (२००४), 'चाईल्ड लेबर इन अर्बन इनफॉर्मल सेक्टर:अ स्टडी ऑफ रॅगपिकर्स इन नोएडा', नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
३७. बुखारी, फौजिया. (१९९९), 'द सिच्युएशन ऑफ चाईल्ड वर्कर्स अमंग हांजीस् : ए पायलट स्टडी. लेह, लडाख. सेव द चिल्ड्रन फंड.
३८. बहुवंत, कल्पना. (१९९६), 'जनरल प्रोफाईल ऑफ चाईल्ड लेबर इन अर्बन स्लम पुणे सिटी.' बी जे. मेडीकल कॉलेज, डिपार्टमेंट ऑफ प्रिव्हेंटिव्ह सोशल मेडीशन.
३९. गोयल, प्रतिभा. (२००४), 'चाईल्ड लेबर इन द स्पोर्ट्स गुड्स इंडस्ट्री : फाईंडिंग फ्रॉम अ सर्व्हे इन सिलेक्टेड बस्तीस् ऑफ जलंदर.' *सोशल चेंज* ३४ (१) : ६६-७४
४०. वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट. (१९९९), 'चाईल्ड लेबर इन होम - बेस्ड प्रॉडक्शन ऑफ स्पोर्टस् गुडस् इन मिरट.' नोएडा : वी वी जीएनएलआय.
४१. वर्मा, वंदना. (१९९९), 'ए स्टडी ऑफ चाईल्ड लेबरस् इन अनऑर्गनाइज्ड् सेक्टर ऑफ राजस्थान' उदयपूर : एमएल सुखाडिया युनिवर्सिटी, डिपार्टमेंट ऑफ इकॉनामिक्स.
४२. जॉन, जे. रूमा, घोष (२००३), 'स्टडी ऑफ चाईल्ड लेबर इन द झरडोसी अँड हथरी युनिट्स ऑफ वाराणशी' नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
४३. यशदा. (२००७), 'इन्व्हेस्टिंग इन चाईल्ड लेबर इलिमीनेशन इन महाराष्ट्र'. यशदा, पुणे.
४४. कमिटी फॉर लिगल एंड टू पुअर, कटक. २००६, 'सर्व्हे रिपोर्ट ऑन द स्टेट ऑफ चाईल्ड अँड प्रायमरी एज्युकेशन इन बदाम्बा ब्लॉक कटक : सीएलएपी

४५. ग्लोबल मार्च अगेंस्ट चाईल्ड लेबर, न्यु दिल्ली. (२००६), 'रिक्व्यू ऑफ चाईल्ड लेबर, एज्युकेशन अँड पावर्टी अजेंडा : इंडिया कन्ट्री रिपोर्ट न्यु दिल्ली, जीएमएसीएल
४६. अबरोल, उषा. (२००४), 'प्रिव्हेंशन ऑफ चाईल्ड लेबर इन आंध्र प्रदेश' : ए रिपोर्ट : आयएलओ-आयपीईसी-एपीएसबीपी प्रोजेक्ट, बेंगलोर : निपसीड, रिजनल सेंटर बेंगलोर
४७. चमतागरा आदिबासी महिला समिती. (१९९६), 'चाईल्ड लेबर इलिमिनेशन : द चटना स्टोरी : बंकुरा'. वेस्ट बेंगाल : सीएएमएस
४८. द्विवेदी, एच.के. (२००४) 'टुवर्ड इरॉडिकेटिंग चाईल्ड लेबर : मॅगनीट्युड कन्सर्न अँड स्ट्रैटेजी : लेबर अँड डेव्हलपमेंट'. नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट.
४९. एम.व्ही फाऊंडेशन, सिकंदराबाद. (२००६), 'इलिमिनेशन ऑफ चाईल्ड लेबर थ्रु युनिव्हर्सलायझेशन ऑफ एज्युकेशन : एन्यूल रिपोर्ट', मे २००५ - एप्रिल २००६, सिकंदराबाद : एम व्ही एफ
५०. सेकर, हेलन आर. (२००७), 'चाईल्ड लेबर : सिच्युएशन अँड स्ट्रैटेजीज फॉर इलिमिनेशन', नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट.
५१. सिन्हा, शांता. (२००४), 'फ्रॉम गर्ल चाईल्ड लेबर टु स्टुडेंट्स इन फॉर्मल स्कूल : रिअलोकेशन ऑफ वर्क इन फॅमिलीज'. सिकंदराबाद : एम.व्ही. फाऊंडेशन.
५२. प्रयास इन्स्टिट्यूट ऑफ ज्युवेनाईल जस्टीस, न्यु दिल्ली. (२००७), 'चाईल्ड लेबर : प्रयास परस्पेक्टिव्ह अँड रिसपॉन्सेस'. न्यु दिल्ली : प्रयास.
५३. मिश्रा, जी. पी अँड बाजपय, बी.के. (१९९९), 'अॅन इव्हल्यूशन स्टडी ऑन नॅशनल चाईल्ड लेबर प्रोजेक्ट इन फिरोजाबाद', लखनौ : गिरी इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज.

५४. वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट, नोएडा. (२००३), 'नॅशनल चाईल्ड लेबर प्रोजेक्ट्स : अॅन इव्हल्यूशन' नोएडा : वीवीजएनएलआय
५५. इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशन, न्यू दिल्ली. (२००९), 'चाईल्ड रिस्टोअर्ड : स्टोरीज ऑफ सक्सेस अॅण्ड होप.' न्यू दिल्ली : आयएलओ.
५६. विजया, कुमार, एस. अॅंड रवी, आर. वेंकटा (२००३), 'इलिमिनेशन रिहॅबिलीटेशन ऑफ चाईल्ड लेबर' : सक्सेसफुल केस स्टडीज.' हैद्राबाद : काऊन्सील फॉर सोशल डेव्हलपमेंट.

प्रकरण – तीन

संशोधन पद्धती

३.१	प्रस्तावना	७७
३.२	असंघटित क्षेत्रातील बालमजूरांचा अभ्यास	७८
३.२.१	माहिती संकलनाची साधने	७९
	अ) प्रश्नसूची	७९
	आ) प्रश्नसूचीची पूर्व चाचणी	७९
	इ) प्रश्नसूचीची वैशिष्ट्ये	७९
	ई) प्रश्नसूचीचे अंतिमीकरण	८०
३.२.२	बालमजुर : नमुना निवड	८०
	अ) समग्र	८०
	आ) नमुना निवड पद्धत	८१
३.२.३	माहिती संकलन	८३
३.२.४	माहितीची विश्वसनीयता	८४
३.३	बालमजुरीसंबंधी धोरणांचे विश्लेषण पद्धती व साधने	८४
३.३.१	संशोधन क्षेत्र	८४
३.३.२	संशोधन पद्धत	८४
●	संदर्भ	८५

प्रकरण – तीन

संशोधन पद्धती

३.१ प्रस्तावना

बालमजुरी संबंधी धोरणांचे विश्लेषण करणे हे या संशोधनाचे प्रमुख अंग आहे. असंघटित संशोधनात बालमजुरी या सामाजिक घटनेचे क्षेत्रातील अध्ययन केले आहे. असंघटित बालमजुरीशी संबंधित सर्व प्रकारच्या अंगांचा अभ्यास करणे व त्यांचा विचार बालमजुरी निर्मुलनासंबंधी असलेल्या धोरणांमध्ये केला आहे का याचा शोध घेणे हे सदरच्या संशोधनाचे उद्दिष्ट असल्याने या संशोधनाचे स्वरूप वर्णनात्मक (डिस्क्रिप्टीव्ह रिसर्च) आहे.

असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण या पद्धतीचा वापर केला. सर्वेक्षणातून संशोधकाने असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरी संबंधी खालील अंगांचा शोध घेतला आहे.

- बालमजुरांच्या कुटुंबांची आर्थिक परिस्थिती
- बालमजुरांच्या पालकांचा शिक्षणाविषयी दृष्टिकोन
- बालमजुरांच्या कुटुंबातील स्थिती
 - ▶ पालकांची व्यसनाधीनता
 - ▶ कुटुंबाची भौगोलिक स्थिरता
 - ▶ कुटुंबातील व्यक्तींची शैक्षणिक पातळी
 - ▶ कुटुंबाचा व्यवसाय
- बालमजुरांना असलेली शाळेची उपलब्धता
- बालमजुरांची शिक्षणासाठी इच्छा/अपेक्षा
- बालमजुरांना शिक्षण घेण्यात येणाऱ्या अडचणी

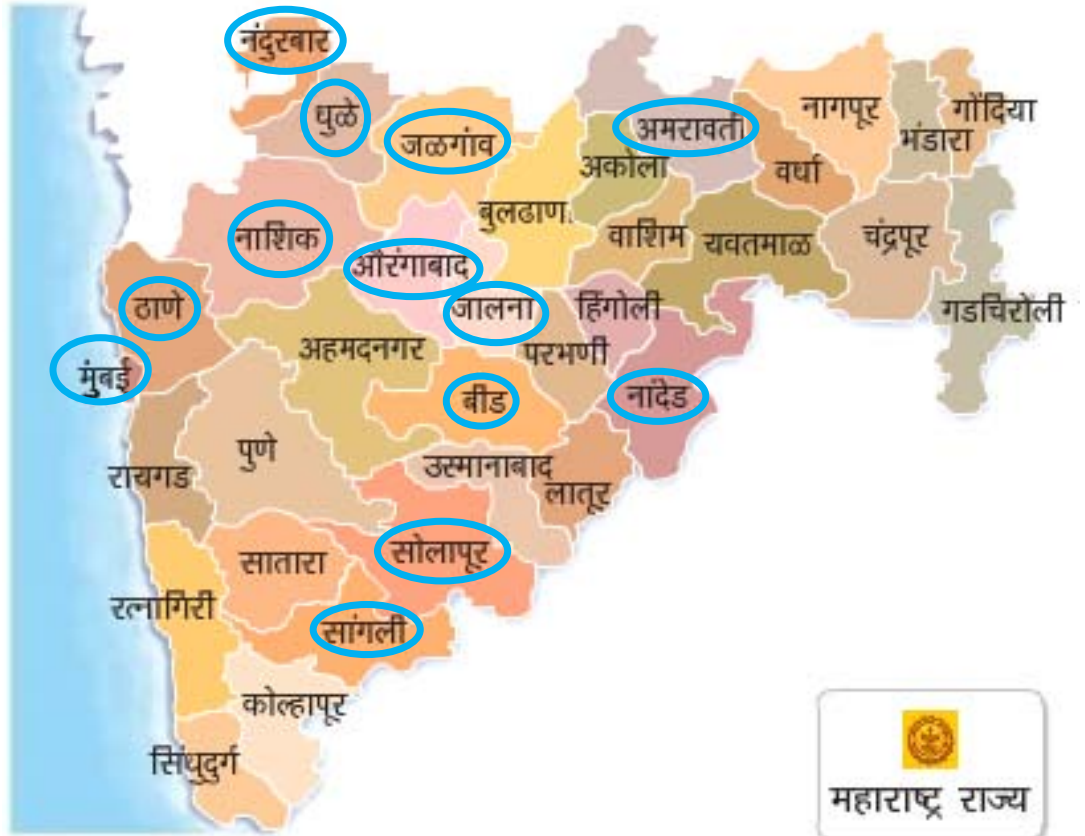
धोरणांचे विश्लेषण करण्यासाठी संशोधकाने आशय विश्लेषण ही पद्धत वापरली.

या प्रकरणात सर्वेक्षण पद्धती व साधने यांचे वर्णन दिले आहे. आशय विश्लेषणाचे प्रकरण, प्रकरण पाच मध्ये केलेले आहे.

३.२ असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा अभ्यास

बालमजुरीसंबंधी अभ्यास करण्याकरिता महाराष्ट्र राज्यातील पुढील १३ जिल्ह्यातून बालमजुरांचे सर्वेक्षण करून माहितीचे संकलन केले.

- मुंबई उपनगर
- जालना
- अमरावती
- ठाणे
- धुळे
- बीड
- जळगांव
- औरंगाबाद
- सांगली
- सोलापूर
- नाशिक
- नंदूरबार
- नांदेड

या जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पाची अंमलबजावणी केंद्रशासनाकडून होत आहे. त्यामुळे या जिल्ह्यांची निवड बालमजुरांची वैशिष्ट्ये अभ्यासण्यासाठी केली. या जिल्ह्यांमधून असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा अभ्यास केला.

३.२.१ माहिती संकलनाची साधने

माहिती संकलनासाठी प्रश्नसूची द्वारा माहिती संकलित केली.

(अ) प्रश्नसूची : बालमजुरी संबंधी खालील संख्यात्मक माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नसूचीचा उपयोग केला.

- बालमजुरांच्या कुटुंबातील अर्थाजन करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या व उत्पन्न
- बालमजुरांचे कुटुंब हे दारिद्र्यरेषेच्या खाली आहे किंवा नाही
- कुटुंबातील व्यक्तींची शैक्षणिक पातळी
- कुटुंबातील व्यक्तींची व्यसनाधिनता
- कुटुंबाचा व्यवसायाचा प्रकार.
- बालमजुरांच्या पालकांचा शिक्षणाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन

सदरची प्रश्नावली बालमजूर तसेच त्यांचे पालक यांना माहिती विचारून क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांनी भरली होती. सदरची प्रश्नसूची परिशिष्ट दोन मध्ये जोडली आहे.

(आ) प्रश्नसूचीची पूर्वचाचणी : प्रश्नसूची तयार केल्यानंतर संशोधकाने औरंगाबाद, जालना व अमरावती या जिल्ह्यांमध्ये जाऊन स्वतः माहिती घेतली.

यामध्ये दिलेले प्रश्न, त्यांचा क्रम, सुस्पष्ट प्रश्न आहेत किंवा नाही, प्रश्नावलीचा आकार, गुणवत्ता इ. चा अभ्यास केला. तसेच संगणकाद्वारे डाटा एन्ट्री करण्यासाठीचे कोडींग इ. चा विचार केला.

तसेच या जिल्ह्यांमध्ये याच क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना सदरची प्रश्नसूची दाखविण्यात आली. त्यावर त्यांच्या प्रतिक्रिया घेण्यात आल्या.

(इ) प्रश्नसूचीची वैशिष्ट्ये : बालमजुरांसंबंधी माहिती संकलित करण्याकरिता जी प्रश्नसूची बनविली तिची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

- प्रश्नांचे स्वरूप मिश्र होते. प्रश्नसूची मधील प्रश्न संरचित व असंरचित होते.
- प्रश्न सुस्पष्ट होते. प्रश्नसूचीतील प्रत्येक प्रश्न हा सोप्या भाषेतील होता.
- संशोधनातील विश्वासनीयतेच्या व वैधतेच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण होता. भाषेची पूर्ण काळजी घेण्यात आली.
- प्रश्नसूचीवरील प्रत्येक प्रश्न उद्दिष्टानुसार होता. बालमजूर, पालक, यांच्याकडून माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नांचा योग्य क्रम लावला होता.
- संशोधनासाठी वस्तुनिष्ठ अशी उत्तरे मिळणे आवश्यक असते. ही बाब लक्षात घेऊन वस्तुनिष्ठ अशा प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला होता.
- प्रश्नसूचीचा योग्य आकार. मोठी प्रश्नावली झाली की, प्रतिसाद कमी कमी होऊन अपूर्ण उत्तरे मिळायला लागतात. ह्या बाबी लक्षात घेऊन प्रश्नसूचीचा योग्य आकार ठेवला.
- प्रश्नसूचीची उच्चस्तरीय गुणवत्ता बघता त्यामध्ये प्रश्नांची उपयुक्त रचना, संतुलित तसेच निःपक्ष होती.
- आकर्षक बाह्य स्वरूप. प्रश्नसूचीची मांडणी, टंकलेखन, मोकळी जागा इ. चा विचार करून आकर्षक दिसेल अशी तयार करण्यात आली होती.

ई) प्रश्नसूचीचे अंतिमीकरण : पूर्वचाचणी करून जे प्रश्न आले त्यांचा समावेश करून ही प्रश्नसूची महाराष्ट्रातील १० तज्ञांना पाठविण्यात आली. त्यांची यादी परिशिष्ट तीन मध्ये दिलेली आहे. त्यांचेकडून प्राप्त सूचनांचा अंतर्भाव करून अंतिम प्रश्नावली तयार केली.

३.२.२ बालमजूर : नमुना निवड

(अ) समग्र : महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा अभ्यास हा सदरच्या संशोधनाचा एक प्रमुख उद्देश होता. त्यामुळे 'महाराष्ट्रातील असंघटीत क्षेत्रातील बालमजूर' हा या संशोधनाचा समग्र (पॉप्युलेशन) आहे.

(आ) नमुना निवड पद्धत : समग्राचा आकार खूप मोठा आहे, त्याच प्रमाणे क्षेत्रही विस्तीर्ण आहे. तसेच बालमजुरांची संख्या सतत बदलत असते. काम करणारी मुले काम सोडू शकतात किंवा काम न करणारी मुले कामाच्या क्षेत्रात प्रवेश करू शकतात. त्यामुळे बालमजुरांची यादीही उपलब्ध नाही. परंतू बालमजुरांसाठी विशेष शाळा, एन.सी.एल.पी. अंतर्गत सुरू आहेत. तेथे येणारी मुले विविध क्षेत्रात काम करत असतात. या सर्व कारणांमुळे यादृच्छिक नमुना निवड व सहेतुक नमुना निवड या पद्धती नमुना निवडीकरता वापरल्या गेल्या.

नमुना निवडीचे टप्पे खालील प्रमाणे आहेत.

- महाराष्ट्रामध्ये एन.सी.एल.पी. ज्या १३ जिल्ह्यांमध्ये सुरू आहे, त्या जिल्ह्यांमध्ये बालमजुरांची संख्या अधिक आहे. त्यामुळे सदरच्या जिल्ह्यांमधून बालमजुरांची सहेतुक निवड केली गेली.
- या जिल्ह्यांमधील बालमजुरांसाठी सुरू असलेल्या विशेष शाळांची यादी केली गेली. प्रत्येक जिल्ह्यातील १० टक्के विशेष शाळा यादृच्छिक पद्धतीने निवडण्यात आल्या.
- प्रत्येक जिल्ह्यातील एकूण केंद्रसंख्या, निवडलेल्या केंद्रांची संख्या तक्ता ३.०१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ३.०१

बालमजुरांसाठी विशेष शाळा : नमुना निवड

अ.क्र.	जिल्हे	जिल्ह्यातील विशेष शाळांची एकूण संख्या	निवडलेल्या विशेष शाळांची संख्या (१० टक्के)
१.	मुंबई उपनगर	४०	४
२.	औरंगाबाद	३७	४
३.	जालना	४०	४
४.	सांगली	९	१
५.	अमरावती	३७	४
६.	सोलापूर	३३	३

अ.क्र.	जिल्हे	जिल्ह्यातील विशेष शाळांची एकूण संख्या	निवडलेल्या विशेष शाळांची संख्या (१० टक्के)
७.	ठाणे	३४	३
८.	नाशिक	८	१
९.	धुळे	३६	४
१०.	नंदुरबार	२५	३
११.	बीड	२३	३
१२.	नांदेड	२५	३
१३.	जळगाव	२३	३
एकूण		३७०	४०

निवडलेल्या विशेष शाळांमध्ये येणाऱ्या व असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या १० बालमजुरांची निवड सहेतूक नमुना निवड पद्धतीने केली गेली. अशा प्रकारे एकूण ४०० बालमजुरांकडून माहिती गोळा करण्यात आली. तक्ता क्र. ३.२ मध्ये प्रत्येक जिल्ह्यामधून माहिती गोळा केलेल्या बालमजुरांची संख्या दिली आहे.

तक्ता ३.०२

बालमजुरांची नमुना निवड व आकार

अ.क्र.	जिल्हा	जिल्ह्यातील निवडलेल्या विशेष शाळांची संख्या	बालमजुरांचा नमुना आकार
१.	मुंबई उपनगर	४	४०
२.	औरंगाबाद	४	४०
३.	जालना	४	४०
४.	सांगली	१	१०
५.	अमरावती	४	४०
६.	सोलापूर	३	३०
७.	ठाणे	३	३०
८.	नाशिक	१	१०
९.	धुळे	४	४०

अ.क्र.	जिल्हा	जिल्ह्यातील निवडलेल्या विशेष शाळांची संख्या	बालमजुरांचा नमुना आकार
१०.	नंदुरबार	३	३०
११.	बीड	३	३०
१२.	नांदेड	३	३०
१३.	जळगाव	३	३०
एकूण		४०	४००

अशा प्रकारे काळजीपूर्वक व पद्धतशीरपणे नमुना निवड केल्यामुळे प्रतिनिधिक स्वरूपाचा नमुना हा संशोधनासाठी उपलब्ध झाला.

३.२.३ माहिती संकलन

निवडलेल्या ४०० बालमजुरांकडून माहिती संकलन करण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यामधून राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पात काम करणाऱ्या दोन क्षेत्रीय अधिकारी यांची निवड करण्यात आली. एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर प्रश्नावली व मुलाखत घेणे एकट्या संशोधकाला घेणे शक्य नसल्याने हा निर्णय घेण्यात आला.

या कामासाठी क्षेत्र अधिकारी खालील कारणांमुळे निवडण्यात आले.

- बालमजुरांकडून माहिती गोळा करण्यासाठी बालकांबरोबर ओळख असणे अत्यावश्यक असते कारण बालक नवख्या व्यक्तीला खरी माहिती देतीलच असे नाही. क्षेत्रीय अधिकारी विशेष शाळांमध्ये शिकणाऱ्या बालमजुरांबरोबर परिचित होते.
- बालमजुरांबरोबर संवाद साधण्याचे कौशल्य क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांकडे विकसित झालेले होते.
- बालमजुरांचे पालक क्षेत्र अधिकाऱ्यांना ओळखत असल्याने त्यांच्याकडूनही माहिती गोळा करणे क्षेत्र अधिकाऱ्यांना सहज शक्य होते.

क्षेत्रीय अधिकारी यांनी वस्तुनिष्ठपणे माहिती गोळा करावी म्हणून दोन दिवसाचे प्रशिक्षण संशोधकाने दिले. या प्रशिक्षणाचे वेळापत्रक परिशिष्ट चार मध्ये जोडले आहे.

३.२.४ माहितीची विश्वसनीयता

काळजीपूर्वक तयार केलेली प्रश्नावली व मुलाखत सूची, प्रतिनिधिक नमुना निवड, माहिती संकलनासाठी अनुभवी क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांची निवड व क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण या सर्व गोष्टीमुळे विश्वसनीय माहिती मिळण्यास मदत झाली. या माहितीचे विश्लेषण प्रकरण चार मध्ये दिले आहे.

३.३ बालमजुरीसंबंधी धोरणांचे विश्लेषण पद्धती व साधने

३.३.१ संशोधनक्षेत्र

बालमजुरी संबंधी असणाऱ्या भारत सरकारचे राष्ट्रीय बालमजुरी धोरण, १९८७ (परिशिष्ट सहा) व महाराष्ट्र शासनाचे बाल विकास धोरण, २००२ (परिशिष्ट सात) व बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा, २००७ (परिशिष्ट आठ) याप्रमाणे तीन धोरणांचा अभ्यास करण्यात आला. या धोरणांचे नाव, वर्ष, लाभार्थी व ते धोरण कोणी तयार केली याची माहिती खाली दिलेली आहे.

अ. क्र.	धोरणाचे नाव	धोरण झालेले वर्ष	लाभार्थी
१.	राष्ट्रीय बालमजुरी धोरण, भारत सरकार	१९८७	बालमजूर
२.	बाल विकास धोरण, २००२, महाराष्ट्र शासन	२००२	सर्व बालके
३.	बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा, महाराष्ट्र शासन	२००७	सर्व प्रकारचे बालमजूर

३.३.२ संशोधन पद्धत

धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी आशय विश्लेषण ही पद्धती वापरण्यात आली. याचा तपशील प्रकरण पाच मध्ये दिला आहे.

संदर्भ

१. प्रा. डॉ. दिलीप खैरनार, (२००९). 'प्रगत सामाजिक संशोधन पद्धती व सांख्यिकी', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
२. गोफ पायने अँड जुडी पायने (२००५), 'कि कन्सेप्ट इन सोशल रिसर्च', सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली
३. डॉ. ए. के. फोफालिया. (२०१०), 'मॉडर्न रिसर्च मेथडॉलॉजी', पॅराडाईज पब्लिशर, जयपूर.
४. टीम मे. (२००९), 'सोशल रिसर्च : इश्यूज् मेथडस् अँड प्रोसेस', रावत पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
५. ब्रिडेज सोम्क व कॅथी लेविन (संपादित). २००५, 'रिसर्च मेथडस् इन द सोशल सायन्स', विस्तार पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.

प्रकरण – चार
असंघटित क्षेत्रातील बाल मजुरांची वैशिष्ट्ये : सर्वेक्षणावर आधारित
माहितीचे विश्लेषण

४.१ प्रस्तावना	८७
४.२ बालमजुरांची वैशिष्ट्ये : माहितीचे विश्लेषण	८७
४.३ निष्कर्ष	१०९
४.४ बालमजुरांच्या विकासासाठी आवश्यक गरजा	१११

प्रकरण – चार
असंघटित क्षेत्रातील बाल मजुरांची वैशिष्ट्ये : सर्वेक्षणावर आधारित
माहितीचे विश्लेषण

४.१ प्रस्तावना

बालमजुरांची पार्श्वभूमी व इतर वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन बालमजुरी संबंधी भारत सरकार व महाराष्ट्र राज्याच्या धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास करून बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी मार्गदर्शक तत्वे ठरविणे यानुसार समस्या विधान निश्चित केलेले आहे. बालमजुरांची वैशिष्ट्ये व पार्श्वभूमी याचा अभ्यास प्रकरण तीन मध्ये म्हटल्याप्रमाणे करण्यासाठी प्रश्नसुची वापरून सर्वेक्षण केले. प्रश्नसुची द्वारे संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण प्रस्तुत प्रकरणात दिले आहे.

या प्रकरणाची रचना खालील प्रमाणे केली आहे

- प्राप्त झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण केले आहे.
- या विश्लेषणानंतर बाल मजुरांची कोणकोणती वैशिष्ट्ये, त्यांच्या पुनर्वसनाचे धोरण करताना लक्षात घेतली पाहिजेत याचा सारांश दिलेला आहे.

४.२ बालमजुरांची वैशिष्ट्ये : माहितीचे विश्लेषण

प्रकरण तीन मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प सुरू असलेल्या १३ जिल्ह्यातून एकूण ४०० बालमजुरांकडून माहिती संकलित केलेली आहे. प्रत्येक घटक निहाय विश्लेषण पुढे दिले आहे.

४.२.१ बालमजुरांची व्यक्तिगत माहिती

माहिती संकलित केलेल्या बालमजुरांचे लिंग व वय यानुसार वर्गीकरण केले आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०१ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०१

बालमजुरांचे लिंग व वयानुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	वय (वर्षे)	मुले		मुली	
१.	५ ते ८	६४	१६ %	३२	८%
२.	९ ते १४	२०८	५२%	९६	२४%
एकूण		२७२	६८%	१२८	३२%

तक्ता ४.०१ वरून असे स्पष्ट होते की, बालमजुरांपैकी ६८ टक्के ही मुले आहेत व ३२ टक्के मुली आहेत. वय वर्षे ५ ते ८ या वयोगटातील १६ टक्के मुले तर ८ टक्के मुली आहेत. वय वर्षे ९ ते १४ या वयोगटातील मुलांची संख्या ५२ टक्के आहे तर मुलींची संख्या २४ टक्के इतकी आहे. म्हणजेच ९ ते १४ वयोगटातील बहुसंख्य बालमजूर दिसून येतात. साधारणपणे इ. ४ थी, ५ वी मध्ये शाळा सोडणाऱ्या मुलांचे प्रमाण १७ टक्के आहे. (महाराष्ट्रशासन) शाळेतून बाहेर पडणारी मुले बालमजूर होत असण्याची अथवा कामाला लागल्यामुळे मुले शाळा सोडण्याची शक्यता आहे.

४.२.२ बालमजुरांचे मातृभाषेप्रमाणे वर्गीकरण

माहिती संकलित केलेल्या बालमजुरांचे मातृभाषेप्रमाणे वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०२ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०२
बालमजुरांचे मातृभाषेप्रमाणे वर्गीकरण

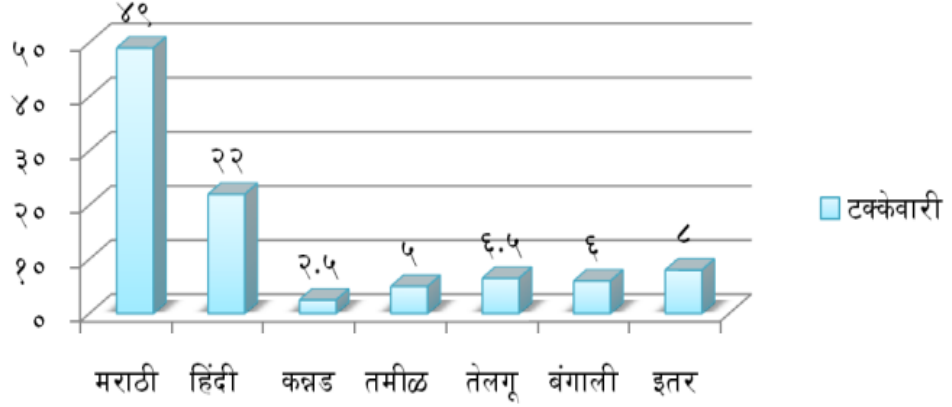
अ.क्र.	बालमजुरांची मातृभाषा	संख्या	टक्केवारी
१.	मराठी	१९७	४९
२.	हिंदी	८९	२२
३.	कन्नड	१०	२.५
४.	तमीळ	२०	५
५.	तेलुगु	२६	६.५
६.	बंगाली	२५	६
७.	इतर	३३	८
एकूण		४००	१००

तक्ता ४.०२ वरून असे स्पष्ट होते की, ४९ टक्के बालमजुरांची भाषा ही मराठी तर त्यानंतर हिंदी भाषिक २२ टक्के आहेत. यानंतर तेलुगु ६.५ टक्के असून बंगाली भाषा असणारे ६ टक्के आहेत. यानंतर तमीळ मातृभाषा असणारे ५ टक्के इतके आहेत. इतर भाषा असणारे ८ टक्के इतकी संख्या आहे. याचा अर्थ महाराष्ट्रात परभाषिक स्थलांतरीत बालमजूर अधिक आहेत. त्यांची एकूण संख्या ५१ टक्के एवढी आहे. स्थलांतर जास्त म्हटले शाळांमध्ये बदल व यातून बालकांचे शाळेत समायोजन न झाल्यामुळे शाळाबाह्य

होण्याची शक्यता जास्त आहे. आणि शाळाबाह्य झाले की, बालमजूर होण्याची शक्यता जास्त आहे.

आलेख क्र. ४.०१

बालमजुरांचे मातृभाषेप्रमाणे वर्गीकरण

आलेख क्रमांक ४.०१ वरून असे लक्षात येते की, मराठी भाषा बोलणाऱ्या बालमजुरांचे प्रमाण ४९ टक्के म्हणजे आलेखात दर्शविलेल्या इतर भाषेच्या तुलनेत सर्वात जास्त आहे.

४.२.३ बालमजुरांचे व पालकांचे धर्म निहाय वर्गीकरण

बालमजुरांची व पालकांची धार्मिक पार्श्वभूमी जाणून घेण्याच्या उद्देशाने धर्मनिहाय वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०३ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०३

बालमजुरांचे धर्म निहाय वर्गीकरण

अ.क्र.	धर्म	संख्या	टक्केवारी
१.	हिंदू	२०१	५०.२५
२.	शीख	१८	४.५
३.	बौद्ध	५८	१४.५
४.	मुस्लीम	११८	२९.५
५.	ख्रिश्चन	५	१.२५
	इतर	—	—
एकूण		४००	१००

तक्ता क्र. ४.०३ वरून असे दिसते की, ५०.२५ टक्के बालमजूर हे हिंदू आहेत. यानंतर २९.५ इतके बालमजूर हे मुस्लीम धर्मीय आहेत. यानंतर बौद्ध धर्मीय १४.५ टक्के इतके आहेत. शीख धर्मीय ४.५ इतके असून ख्रिश्चन १.२५ टक्के आहेत. यावरून अशी शक्यता दिसून येते की, हिंदू धर्मा मधील मागासवर्गीय व मुस्लीम समाजातील आर्थिकदृष्ट्या मागास वर्गातील बालमजुरांचे प्रमाण अधिक दिसते.

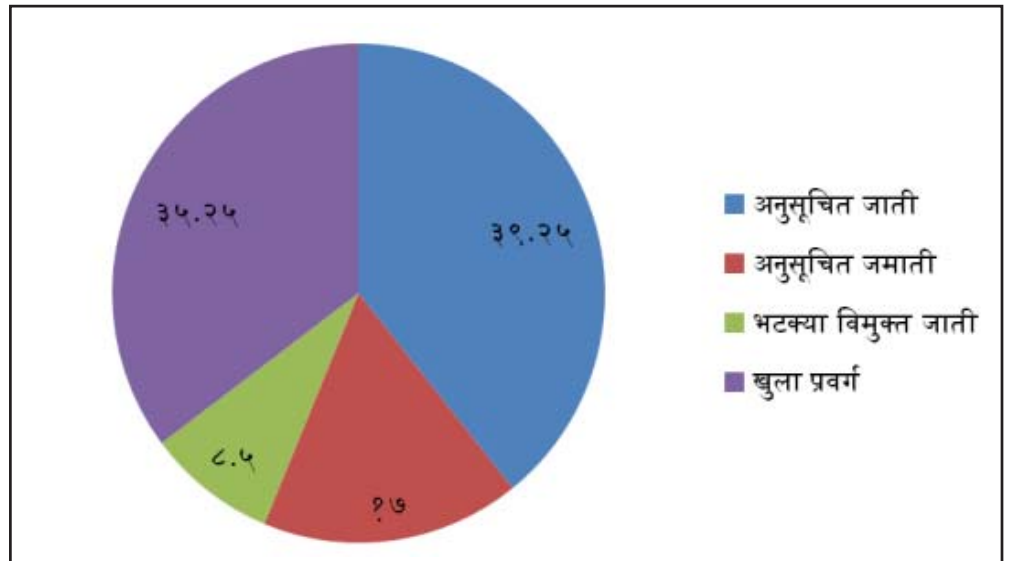
४.२.४ बालमजुरांचे जात निहाय वर्गीकरण

बालमजुरांचे जात निहाय वर्गीकरण केले असता पुढे आलेली वस्तुस्थिती पुढील तक्त्याच्या ४.०४ च्या आधारे सादर केली आहे.

तक्ता क्र. ४.०४
बालमजुरांचे जात निहाय वर्गीकरण

अ.क्र.	जात	संख्या	टक्केवारी
१.	अनुसूचित जाती	१५७	३९.२५
२.	अनुसूचित जमाती	६८	१७.०
३.	भटक्या विमुक्त जाती	३४	८.५
४.	खुला प्रवर्ग	१४१	३५.२५
एकूण		४००	१००

आलेख क्र. ४.०२
बालमजुरांचे जात निहाय वर्गीकरण

मागील तक्ता क्रमांक ४.०४ व आलेख क्रमांक ४.०२ वरून असे स्पष्ट होते की, बालमजुरांमध्ये ३९.२५ टक्के इतके जण हे अनुसूचित जाती मधील आहेत. भटक्या विमुक्त जातीमधील बालमजुरांचे प्रमाण ८.५ टक्के इतके आहे. १७ टक्के बालमजूर हे अनुसूचित जमातीतील आहे. खुला प्रवर्ग मधील बालमजुरांचे प्रमाण हे केवळ ३५.२५ टक्के इतके आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की ६४.७५ टक्के इतके बालमजूर हे अनुसूचित जाती/जमाती, भटक्या विमुक्त जाती या समाजातील आहेत. यावरून असे दिसते की, समाजातील आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या मागास जातीजमाती मधील बालकांना काम करावे लागत आहे.

४.२.५ बालमजुरांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी

बालमजुरांचे आई व वडील यापैकी कोण हयात आहेत या माहितीचे संकलन करण्यात आलेले आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०५ यामध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०५

आई अथवा वडील हयात असण्यासंबंधी

अ.क्र.	आई व वडील हयात आहेत/नाहीत	आई/वडील	
		संख्या	टक्केवारी
१.	आई/वडील दोघेही हयात आहेत	१८६	४६.५
२.	आई/वडील दोघेही हयात नाहीत	१०३	२५.७५
३.	फक्त आई हयात आहेत	६२	१५.५
४.	फक्त वडील हयात आहेत	४९	१२.२५
एकूण		४००	१००

तक्ता क्र. ४.०५ यावरून असे दिसते की, दोघेही पालक हयात असणाऱ्यांचे ४६.५ टक्के इतके आहे. आई व वडील दोघेही हयात नाहीत अशांचे प्रमाण २५.७५ टक्के इतके आहे. फक्त १५.५ टक्के बालमजुरांची आई व १२.२५ टक्के बालमजुरांचे वडील एक पालक आहेत. यामुळे या बालकांना काम करण्यास भाग पडले असेल असे दिसते.

४.२.६ आई व वडील यांच्या व्यवसायासंबंधी

बालमजुरांच्या आई व वडील यांच्या व्यवसायाची माहिती संकलित करण्यात आली. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०६ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ४.०६
आई व वडील यांच्या व्यवसायाची माहिती

अ. क्र.		संख्या			
		आई		वडील	
		संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी
१.	काही करत नाही	१६	६.४५	७	२.९७
२.	दुसऱ्याच्या घरी घरकाम	७८	३१.४५	१५	६.३८
३.	भंगार गोळा करणे	२७	१०.८	३९	१६.५९
४.	दुकानात कामाला	—	—	१३	५.५३
५.	भाजी विक्री	४०	१६.१२	१०	४.२५
६.	भीक मागणे	—	—	—	—
७.	शेतमजूर	२५	१०.०८	२६	११.०६
८.	चहा टपरीवर काम	—	—	१५	६.३८
९.	रंगारी	—	—	१६	६.८०
१०.	गैरेजवर	—	—	१४	५.९५
११.	हमाली	—	—	१६	६.८०
१२.	बागकाम	—	—	—	—
१३.	बिगारी	६२	२५	६४	२७.२३
एकूण		२४८	१००	२३५	१००

तक्ता क्र. ४.०६ वरून असे स्पष्ट होते की, बालमजुरांचे आईवडील असंघटित क्षेत्रात काम करीत असून विविध प्रकारच्या सेवाक्षेत्रातील व्यवसायामध्ये आहेत. त्यातही घरकाम, बिगारी काम करणाऱ्यांमध्ये महिलांचे प्रमाण जास्त आहे. भंगार गोळा करणे व बिगारी सारख्या व्यवसायात पुरुष पालकांची संख्या अधिक प्रमाणात आहे.

४.२.७ आई व वडील यांची शैक्षणिक स्थिती

प्रस्तुत अभ्यासाच्या चौकटीत बालमजुरांच्या पालकांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी समजून घेण्याच्या उद्देशाने संकलित माहितीतून समोर आलेले चित्र तक्ता क्र ४.०७ च्या आधारे स्पष्ट केले आहे.

तक्ता क्र. ४.०७
आई व वडील यांची शैक्षणिक स्थिती

अ.क्र.	शिक्षण	संख्या			
		आई		वडील	
		संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी
१.	शिक्षण				
	निरक्षर	१५६	६२.९०	१३४	५७.०२
	इ. ५ वी पर्यंत	७८	३१.४५	८२	३४.८९
	इ. ७ वी पर्यंत	१२	४.८३	१५	६.३८
	इ. ९ वी पर्यंत	०२	०.८०	०४	१.७०
	इ. १२ वी पर्यंत	—	—	—	—
	इतर	—	—	—	—
एकूण		२४८	१००	२३५	१००

तक्ता क्र. ४.०७ वरून असे स्पष्ट होते की, बालमजुरांच्या आई व वडील यामध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ६२ टक्के व ५७ टक्के इतके आहे. तर इयत्ता ५ वी शिक्षण झालेल्या आई व वडील यांचे प्रमाण अनुक्रमे ३१ टक्के व ३४ टक्के इतके आहे, इ. ७ वी पर्यंत शिक्षण झालेल्या पालकांचे प्रमाण अनुक्रमे ४ टक्के व ६ टक्के इतकी आहे. तर इ. ९ वी पर्यंत शिक्षण घेतलेल्या पालकांचे प्रमाण अनुक्रमे फक्त ०.८ टक्के व १.७ टक्के इतके आहे. एकूणच बहुसंख्य बालमजुरांचे पालक निरक्षर आहेत.

यावरून असे दिसते की, आई व वडील यांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात येत नाही व ते आपल्या पाल्यास कामावर पाठवित आहेत.

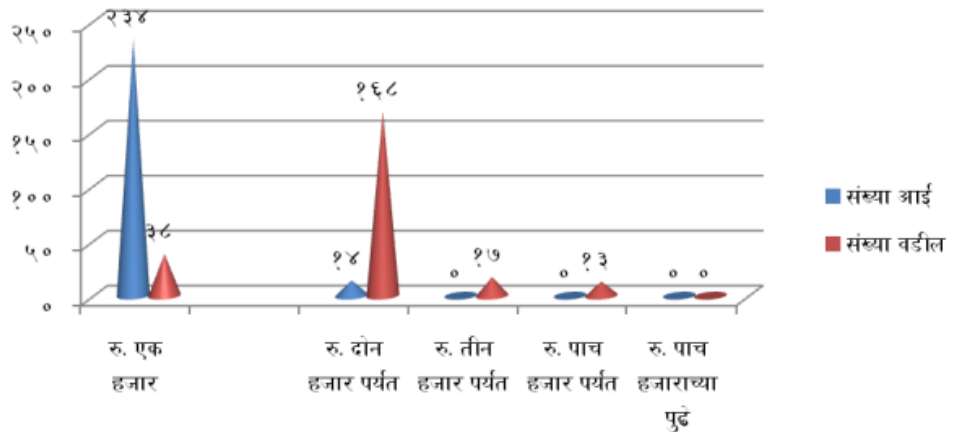
४.१.८ बालमजुरांच्या पालकांचे मासिक उत्पन्न

तक्ता क्र. ४.०८
पालकांचे मासिक उत्पन्न

अ.क्र.	उत्पन्न	संख्या			
		आई		वडील	
		संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी
१.	उत्पन्न				
	रु. एक हजार पर्यंत	२३४	९४.३५	३८	१६.१७
	रु. दोन हजार पर्यंत	१४	५.६४	१६८	७१.०६
	रु. तीन हजार पर्यंत	—	—	१७	७.२३
	रु. पाच हजार पर्यंत	—	—	१३	५.५३
	रु. पाच हजाराच्या पुढे				
	एकूण	२४८	१००	२३५	१००

तक्ता ४.०८ वरून असे स्पष्ट होते की, बालमजुरांच्या पालकांमध्ये ९४ टक्के मातांचे व १६.१७ टक्के वडिलांचे उत्पन्न रु. १००० पर्यंत आहे. ५.६४ टक्के मातांचे उत्पन्न दोन हजार पर्यंत तर तीन हजार पर्यंत उत्पन्न असणाऱ्या वडिलांचे प्रमाण ७.१३ टक्के इतके आहे. रु. ५००० पेक्षा जास्त असणाऱ्या वडीलांचे प्रमाण हे ५.५३ टक्के इतके आहेत. यावरून असे दिसते, की कुटुंबाचे मासिक उत्पन्न अत्यल्प असल्यामुळे या बाल मजुरांना काम करावे लागते व कौटुंबिक गरजा भागविण्यास मदत करावी लागते.

आलेख क्र. ४.०३
पालकांचे मासिक उत्पन्न

आलेख क्र. ४.०३ मध्ये रूपये एक हजार पर्यंत उत्पन्न असणाऱ्या माताचे प्रमाण ९४.३५ टक्के तर वडीलांचे उत्पन्न प्रमाण १६.१७ टक्के इतके आहे. तर मासिक रू. पाच हजारांच्या पुढे उत्पन्न असणाऱ्या आई व वडीलांची संख्या शुन्य इतकी दिसून येते. यावरून असे स्पष्ट होते की, ज्या कुटुंबाचे मासिक उत्पन्न अत्यल्प आहे तिथे बालमजूर आढळून येतात.

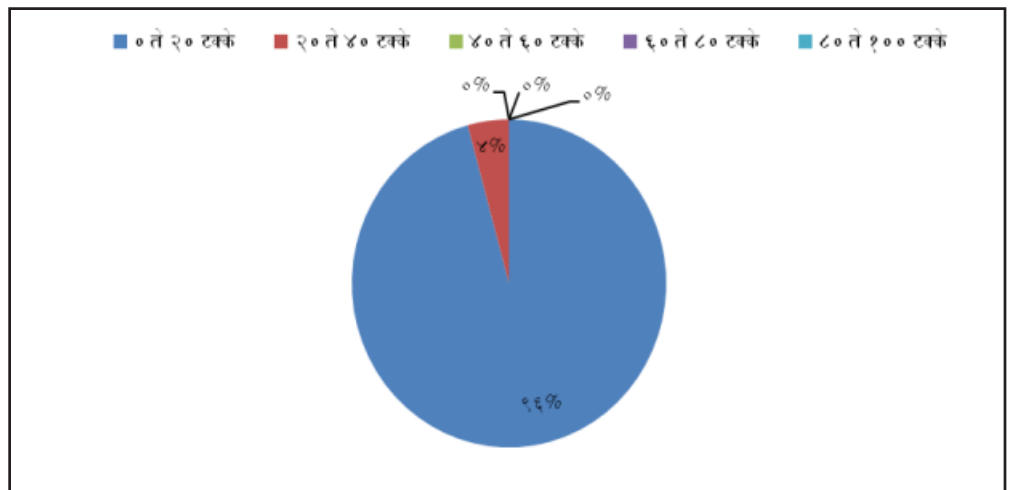
४.२.९ कुटुंबातील उत्पन्नामध्ये बालमजुरांच्या उत्पन्नाचे प्रमाण

बालमजुरांना त्यांच्या मजुरी / रोजगारातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा आढावा घेतला असता स्पष्ट होणारे चित्र तक्ता क्र. ४.०९ व आलेख क्र. ४.०४ आधारे स्पष्ट होत आहे.

तक्ता क्र. ४.०९
बालमजुरांचे उत्पन्न प्रमाण

अ.क्र.	कुटुंबाच्या खर्चाच्या प्रमाणांमध्ये बालमजुरांच्या खर्चाचे प्रमाण	संख्या	
		संख्या	टक्केवारी
१.	० ते २० टक्के	३८३	९५.७५
२.	२० ते ४० टक्के	१७	४.२५
३.	४० ते ६० टक्के	—	—
४.	६० ते ८० टक्के	—	—
५.	८० ते १०० टक्के	—	—
	एकूण	४००	१००

आलेख क्र. ४.०४
बालमजुरांचे उत्पन्न प्रमाण

बालमजुरांचे कुटुंबातील उत्पन्नामध्ये किती भाग असतो यासाठी संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे असे दिसते की ९५.७५ टक्के बालमजुरांचे उत्पन्नामध्ये सहभाग हा ० ते २० टक्के इतका आहे. कुटुंबाच्या उत्पन्नाच्या २०.४० टक्के उत्पन्न कमवणाऱ्या बालमजुरांचे प्रमाण तुलनेने कमी म्हणजे ४.२५ टक्के आहे. यावरून असे दिसते की, कुटुंबाच्या एकूण उत्पन्नामध्ये बालमजुरांच्या उत्पन्नाचे प्रमाण कमी आहे.

४.२.१० बालमजुरांच्या भावंडांची संख्या

बालमजुरांच्या घरामध्ये भावंडांची संख्या किती आहे याची माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०१० मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ४.०१०
बालमजुरांच्या भावंडांची संख्या

अ.क्र.	भावंडांची संख्या	संख्या	
		संख्या	टक्केवारी
१.	भावंडे नाहीत	—	—
२.	२ पर्यंत	०६	१.५
३.	२ ते ५ पर्यंत	२०१	५०.२५
४.	५ ते १० पर्यंत	१९३	४८.२५
५.	१० ते १२ पर्यंत	—	—
६.	१२ च्या पुढे	—	—
एकूण		४००	१००

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, बालमजुरांमध्ये दोन भावंडे असलेल्या बालमजुरांचे प्रमाण १.५ टक्के इतके आहे तर २ ते ५ भावंडे असलेल्या बालमजुरांचे प्रमाण ५०.२५ टक्के इतके आहे. ५ ते १० भावंडे असलेल्या बालमजुरांचे प्रमाण ४८.२५ टक्के इतके आहे. याचा अर्थ कुटुंबाचा आकार मोठा असल्यामुळे उत्पन्न व खर्च याचा मेळ बसत नसावा. यामुळे बालकांना काम करावे लागते.

४.२.११ भावंडामधील बालमजुरांचा क्रमांक

कुटुंबातील भावंडामधील बालमजुरांच्या क्रमांकाबद्दल माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ४.०११

कुटुंबातील भावंडामधील बालमजुरांचा क्रमांक

अ.क्र.	भावंडामधील क्रमांक	संख्या	
		संख्या	टक्केवारी
१.	पहिला	२०३	५०.७५
२.	दुसरा	८८	२२
३.	तिसरा	७८	१९.५
४.	चौथा	२१	५.२५
५.	पाचवा	१०	२.५
६.	सहावा	—	—
७.	सातवा	—	—
८.	आठवा	—	—
एकूण		४००	१००

भावंडामधील बालमजुरांचा पहिला क्रमांक असणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वात जास्त ५०.७५ टक्के इतके आहे. दुसरा क्रमांक असणाऱ्यांचे प्रमाण २२ टक्के इतके आहे. तर तिसरा क्रमांक असणाऱ्यांचे प्रमाण १९.५ टक्के इतके आहे. चौथा व पाचवा क्रमांकाचे प्रमाण ५.२५ टक्के व २.५ टक्के इतके आहे. यावरून असे दिसते की, पहिल्या बालकाला मजुरी करणे भाग पडत आहे.

४.२.१२ बालमजुरांच्या आई व वडील यांचे व्यसन

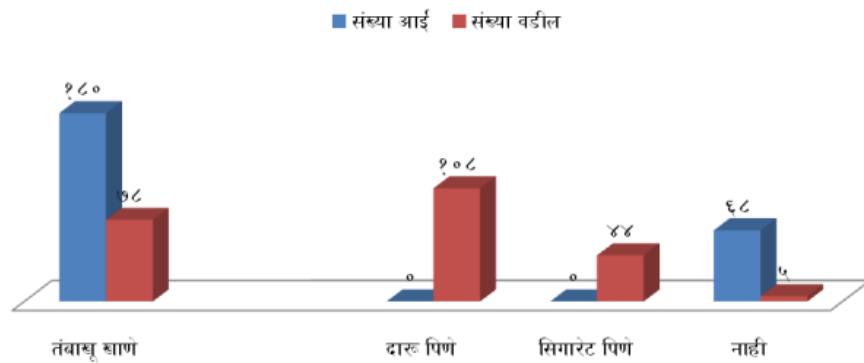
कोणत्याही प्रकारचे व्यसन हे कुटुंबाचे शोषण करीत असते. व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या पालकांच्या उत्पन्नातील मोठा हिस्सा व्यसनावर खर्च होतो. परिणामी कुटुंबाच्या आवश्यक बाबींकडे दुर्लक्ष होते. हे जाणून घेण्यासाठी बालमजुरांच्या आई व वडील यांना कोणत्या प्रकारचे व्यसन आहे का आणि असल्यास कोणत्या प्रकारचे व्यसन आहेत हे पुढील तक्त्याच्या माध्यमातून स्पष्ट केले आहे.

तक्ता क्र. ४.०१२
बालमजुरांच्या आई व वडिलांच्या व्यसनाचा प्रकार

अ.क्र.	व्यसनाचा प्रकार	संख्या			
		आई		वडील	
		संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी
१.	तंबाखू खाणे	१८०	७२.५८	७८	३३.१९
२.	दारू पिणे	—	—	१०८	४५.९५
३.	सिगारेट पिणे	—	—	४४	१८.७२
४.	नाही	६८	२७.४१	०५	२.१२
एकूण		२४८	१००	२३५	१००

पालकांच्या व्यसनासंबंधी माहिती संकलित केल्यानंतर असे लक्षात येते की, ७२.५८ टक्के आयांना तंबाखू खाण्याचे व्यसन आहे तर वडिलांना तंबाखू ३३.१९ टक्के दारू पिणे ४५.९५ टक्के व सिगारेट ओढण्याचे १८.७२ टक्के प्रमाण आहे. यावरून असे दिसते की, आई व वडील यांच्यामध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाण अधिक असून यामुळे त्यांना व्यसनावर खर्च करावा लागत असल्यामुळे आर्थिक उत्पन्न पुरेसे होत नाही.

तक्ता क्र. ४.०५
बालमजुरांच्या आई व वडिलांच्या व्यसनाचा प्रकार

आलेख क्रमांक ४.०५ मध्ये तंबाखू खाणे हे व्यसन बालमजुरांच्या आईमध्ये प्रमाण ५८ टक्के इतके आहे. तर वडीलांचे प्रमाण ३३.१९ इतके आहे असे दिसून येते. तसेच दारू व सिगारेट हे व्यसन असणाऱ्या आईचे प्रमाण अनुक्रमे ० टक्के तर वडीलांचे प्रमाण अनुक्रमे ४५.९५ टक्के व १८.७२ टक्के इतके आहे. तर व्यसन नसणाऱ्या आईचे प्रमाण २७.४१

टक्के व वडीलांचे प्रमाण २.१२ टक्के दिसून येते. म्हणजेच पालकांच्या व्यसनाधिनतेचे प्रमाण जास्त असणे हे बालमजूर निर्माण होण्यामागील एक कारण आहे.

४.२.१३ राहत असलेल्या ठिकाणी किती वर्षांपासून राहत असल्यासंबंधी

पालक सध्या राहत असल्या ठिकाणी किती वर्षांपासून राहत आहेत याची माहिती मिळविण्यात आलेली आहे. त्या संदर्भातील स्पष्टीकरण तक्ता ४.०१३ च्या माध्यमातून देण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ४.०१३

राहत असलेल्या ठिकाणी किती वर्षांपासून वास्तव्य करीत असल्याबद्दल

अ.क्र.	वास्तव्याचा कालावधी	संख्या	
		संख्या	टक्केवारी
१.	एक वर्षापेक्षा कमी	१४१	३५.२५
२.	एक ते पाच वर्षांपासून	१५२	३८
३.	पाच ते दहा वर्षांपासून	१०७	२६.७५
एकूण		४००	१००

तक्ता ४.०१३ वरून असे दिसते की, ३५.२५ टक्के पालक हे आता राहत असलेल्या ठिकाणी एक वर्षापेक्षा कमी कालावधी पासून रहात आहेत. १ ते ५ वर्षांपासून राहणाऱ्यांची संख्या ३८ टक्के इतकी आहे. ५ ते १० वर्षांपासून राहणाऱ्यांची संख्या २६.७५ टक्के इतकी आहे. यावरून असे लक्षात येते की, जवळपास ३५ टक्के पालक हे नुकतेच स्थलांतरित झाले आहेत. यामुळे सुद्धा बालकांना शिक्षणाची संधी प्राप्त होत नाही.

४.१.१४ पालकांच्या स्थलांतर संबंधी

रोजगाराच्या शोधात त्या स्थलांतर करावे लागते. बालमजुरांचे पालक एका वर्षामध्ये तात्पुरते स्थलांतर कुठे करतात याची माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. ही माहिती तक्ता क्र. ४.०१४ मध्ये देण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०१४
पालकांच्या स्थलांतर संबंधी

अ.क्र.	स्थलांतराचा प्रकार	संख्या	टक्केवारी
१.	शहरातल्या शहरात	३९	२७.६५
२.	तालुक्यातच	०५	३.५४
३.	तालुक्याच्या बाहेर पण जिल्ह्यातच	४८	३४.०४
४.	जिल्ह्याच्या बाहेर	२९	२०.५६
५.	परराज्यात	२०	१४.१८
एकूण		१४१	१००

तक्ता ४.०१४ वरून असे दिसून येते की, २७.६५ टक्के पालक हे शहरातल्या शहरात स्थलांतर करीत आहेत. त्याच तालुक्यात ३.५४ टक्के इतके स्थलांतर करणारे पालक आहेत. तालुक्याच्या बाहेर व जिल्ह्याच्या बाहेर स्थलांतर करणाऱ्या पालकांचे प्रमाण ५४.६ टक्के इतके आहे. यावरून असे दिसते की, शहरातल्या शहरात सुद्धा स्थलांतर होत असते. यामुळे शिक्षणाची संधी प्राप्त होत नाही. जवळपास ३५.२५ टक्के हे स्थलांतर करतात असे दिसते परंतु केव्हा करतात हे सांगता येत नाही.

४.२.१५ पालकांच्या स्थलांतराचा कालावधी

बालमजुरांच्या पालकांच्या स्थलांतराचा कालावधी किती असतो यासंबंधी माहिती संकलीत करण्यात आली. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०१५ मध्ये देण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०१५
पालकांच्या स्थलांतराचा कालावधी

अ.क्र.	स्थलांतराचा कालावधी	संख्या	टक्केवारी
१.	एक महिना	२८	१९.८५
२.	एक ते तीन महिने	२७	१९.१४
३.	तीन ते सहा महिने	४०	२८.३६
४.	सांगता येत नाही	४६	३२.६२
एकूण		१४१	१००

तक्ता ४.०१५ वरुन असे स्पष्ट होते की, बालमजुरांच्या पालकांमध्ये एक महिन्यासाठी स्थलांतरीत होणाऱ्यांचे प्रमाण १९.८५ टक्के इतके आहे. ३ ते ६ महिने साठी स्थलांतरीत होणाऱ्यांचे प्रमाण २८.३६ टक्के इतके आहे. ३२.६२ टक्के इतक्या जणांना किती कालावधी साठी स्थलांतर करता हे सांगता येत नाही. यावरून असे लक्षात येते की, तात्पुरत्या स्थलांतरामुळे बालकांच्या शिक्षणामध्ये अडचणी येतात आणि यातून शाळाबाह्य होऊन मजुरी करणे भाग पडत असेल.

४.२.१६ बालमजुरांच्या कामाच्या ठिकाणाची माहिती

बालमजूर कुठे काम करतो याची माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.१५ मध्ये देण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०१६
बालमजुरांच्या कामाचे ठिकाण

अ.क्र.	कामाचे ठिकाण	संख्या	टक्केवारी
१.	आस्थापना		
	दुकान	१०५	२६.२५
	कारखान्यात	—	—
२.	रस्त्यावर	१२८	३२
३.	कचरा गोळा करण्याच्या ठिकाणी	८७	२१.७५
४.	इतर	८०	२०
एकूण		४००	१००

तक्ता ४.०१६ वरून असे आढळून आले व स्पष्ट झाले की, दुकानात २६.२५ टक्के काम करणारे आहेत. रस्त्यावर ३२ टक्के कचरा गोळा करणे व या अनुषंगाने असणारी कामे करणारी बाल मजूर २१.७५ टक्के आहेत व इतर काम करणारे बालमजूर २१.२५ टक्के इतके आहे. म्हणजेच असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या बालकांची संख्या ही जवळपास ७४ टक्के इतकी आहे.

४.२.१७ बालमजूर स्वतंत्रपणे काम करणे अथवा नोकरी संबंधी

बालमजूर स्वतंत्रपणे अथवा काम करतो की नोकरी करतो यासंबंधी माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०१७ मध्ये देण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०१७

बालमजूर स्वतंत्रपणे अथवा नोकरी करतो यासंबंधी माहिती

अ.क्र.	कामाचा प्रकार	संख्या	टक्केवारी
१.	स्वतंत्रपणे	२१५	५३.७५
२.	नोकरी	१८५	४६.२५
एकूण		४००	१००

तक्ता क्र. ४.०१७ वरून असे दिसते की ५३.७५ टक्के बालमजूर हे स्वतंत्रपणे काम करणारे आहेत आणि ४६.२५ टक्के बालमजूर हे वेगवेगळ्या ठिकाणी काम करणारे आहेत. यावरून असे दिसते की, जवळपास ४६ टक्के बालमजूर हे हजेरीवर मालकांकडे काम करीत आहे. स्वतंत्रपणे काम करणाऱ्यांचे प्रमाण जवळपास ५३.७५ टक्के इतके आहेत.

४.२.१८ बालमजुराच्या कामाचे तास

बालमजूर नोकरी करीत असल्यास दिवसातील कामाचे तास यासंबंधी माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०१८ मध्ये देण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०१८

दिवसाचे कामाचे तास

अ.क्र.	कामाचे तास	संख्या	टक्केवारी
१.	एक तासापर्यंत	—	—
२.	एक ते दोन तासापर्यंत	—	—
३.	पाच ते आठ तासापर्यंत	२८	१५.१३
४.	आठ ते दहा तासापर्यंत	६९	३७.२९
५.	१० तासापेक्षा जास्त	२८	१५.१३
६.	निश्चित नाही	६०	३२.४३
एकूण		१८५	१००

नोकरी करणाऱ्या बालमजुरांचे कामाचे तास याबाबत माहितीचे संकलन केल्यानंतर असे लक्षात आले की, ५ ते ८ तास काम करणाऱ्यांचे प्रमाण १५.१३ टक्के इतके आहे. ८ ते १० तास काम करणाऱ्या बालमजुरांचे प्रमाण ३७.२९ टक्के इतके आहे. दहा तासापेक्षा जास्त काम करणाऱ्याचे प्रमाण १५.१३ टक्के इतके आहे. कालावधी सांगता येत नाही असे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण ३२.४३ टक्के इतके आहे. यावरून असे लक्षात येते की, ५ ते ८ तास काम करणाऱ्या बालमजुरांचे प्रमाण फक्त १५.१३ टक्के इतके आहे. उर्वरीत बाल मजूर हे १० तासापेक्षा जास्त काम करीत आहेत. यावरून असे वाटते की, बहुसंख्य बालमजूर हे अपेक्षित कामापेक्षा जास्त वेळ काम करतात किंवा त्यांच्याकडून काम करवून घेतले जाते.

४.२.१९ बालमजूर स्वतः करीत असलेल्या कामाचे तास

बालमजूर स्वतः करीत असताना कामाचे तास किती असतात याची माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०१९ मध्ये देण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र. ४.०१९

स्वतः काम करतानाचे कामाचे तास

अ.क्र.	कामाचे तास	संख्या	टक्केवारी
१.	एक तासापर्यंत	—	—
२.	एक ते दोन तासापर्यंत	—	—
३.	दोन ते पाच तासापर्यंत	—	—
४.	पाच ते आठ तासापर्यंत	१२	५.५८
५.	आठ ते दहा तासापर्यंत	४४	२०.४६
६.	१० तासापेक्षा जास्त	७६	३५.३४
७.	निश्चित नाही	८३	३८.६०
एकूण		२१५	१००

बालमजूर स्वतः काम करीत असलेल्या तासाबद्दल माहिती संकलित केल्यानंतर असे लक्षात आले की ५ ते ८ तास काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ५.५८ टक्के इतके आहे. ८ ते १० तास कामाचे तास असणाऱ्यांचे प्रमाण २०.४६ टक्के आहे. ३५.३४ टक्के बालमजूर हे १० तासापेक्षा जास्त काम करतात. तर ३८.६० टक्के बालमजुरांना किती वेळ लागतो हे

सांगता येत नाही. यावरून असे लक्षात येईल की, जवळपास ७४ टक्के बालकांना १० व त्यापेक्षा अधिक तास काम करावे लागते.

४.०२० काम करण्यामागील परिस्थिती

बालमजुरांनी कामास का सुरूवात केली, कोणती परिस्थिती होती की ज्यामुळे बालमजुराला काम करावे लागेल याचा मागोवा तक्ता क्र. ४.०२० च्या माध्यमातून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

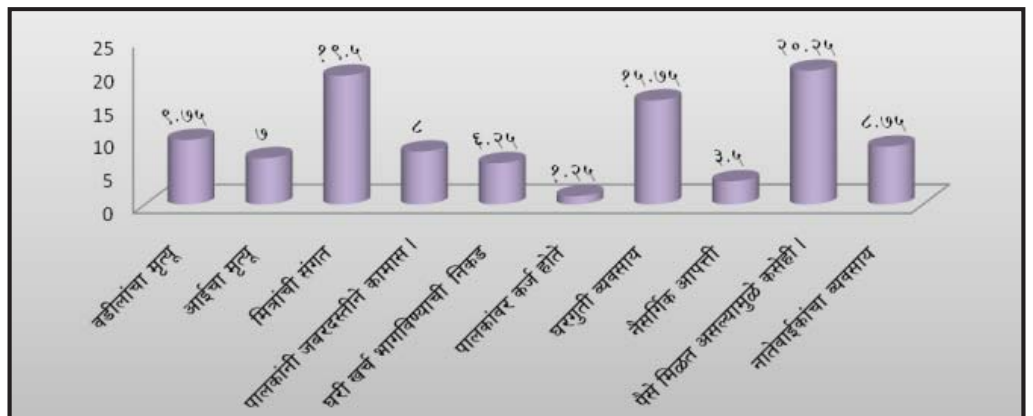
तक्ता क्र. ४.०२०

बालमजूर काम करण्यामागील परिस्थिती

अ.क्र.	कामाला सुरूवात करण्याची कारणे	संख्या	टक्केवारी
१.	वडीलांचा मृत्यू	३९	९.७५
२.	आईचा मृत्यू	२८	७
३.	मित्रांची संगत	७८	१९.५
४.	पालकांनी जबरदस्तीने कामास पाठविले	३२	८
५.	घरी खर्च भागविण्याची निकड	२५	६.२५
६.	पालकांवर कर्ज होते	५	१.२५
७.	घरगुती व्यवसाय	६३	१५.७५
८.	नैसर्गिक आपत्ती	१४	३.५
९.	पैसे मिळत असल्यामुळे कसेही वागायचे स्वातंत्र्य मिळत होते	८१	२०.२५
१०.	नातेवाईकांचा व्यवसाय	३५	८.७५
एकूण		४००	१००

आलेख क्र. ४.०६

बालमजूर काम करण्यामागील परिस्थिती

मागील तक्ता व आलेख क्रमांक ४.०६ वरून असे स्पष्ट होते की, वडिलांचा मृत्यू झाला म्हणून ९.७५ टक्के बालकांना काम करावे लागले. आईचा मृत्यू झाला म्हणून ७ टक्के तर मित्रांच्या संगतीने काम करावयास लागले असे १९.५ टक्के आहेत. पालकांनी जबरदस्तीने कामावर पाठविणाऱ्यांची संख्या ८ टक्के इतकी आहे. दुसरीकडे घर चालविण्याच्या निकडीतून, घरी पैसे हवेत म्हणून ६.२५ टक्के बालकांनी काम करण्यास सुरुवात केली. घरगुती व्यवसाय आहे म्हणून काम करणाऱ्या बालकांचे प्रमाण १५.७५ टक्के इतके आहे. चैनी करायला पैसे मिळविणे आवश्यक आहे तसेच पैसे मिळत असल्यामुळे वागण्याचे स्वातंत्र्य मिळते म्हणून काम करणाऱ्यांची संख्या २०.२५ टक्के इतकी आहे. नातेवाईकांचा व्यवसायामुळे काम करण्यास सुरुवात केला याचे प्रमाण ८.७५ टक्के इतके आहे. यावरून असे दिसते की, घरी पैसे हवेत म्हणून काम करावास लागते म्हणणाऱ्या बालकांचे प्रमाण फक्त ६.२५ टक्के इतके आहे. पैसे हातात असले की, कसेही वागता येते यामुळे काम करणाऱ्यांचे प्रमाण हे २०.२५ टक्के इतके आहे.

४.२.२१ बालमजुरांनी शाळा सोडण्यामागील कारणे

बालमजुरांना शाळा का सोडावी लागली याचा उहापोह पुढील तक्ता क्र. ४.०२१ च्या साहाय्याने केला आहे.

तक्ता क्र. ४.०२१

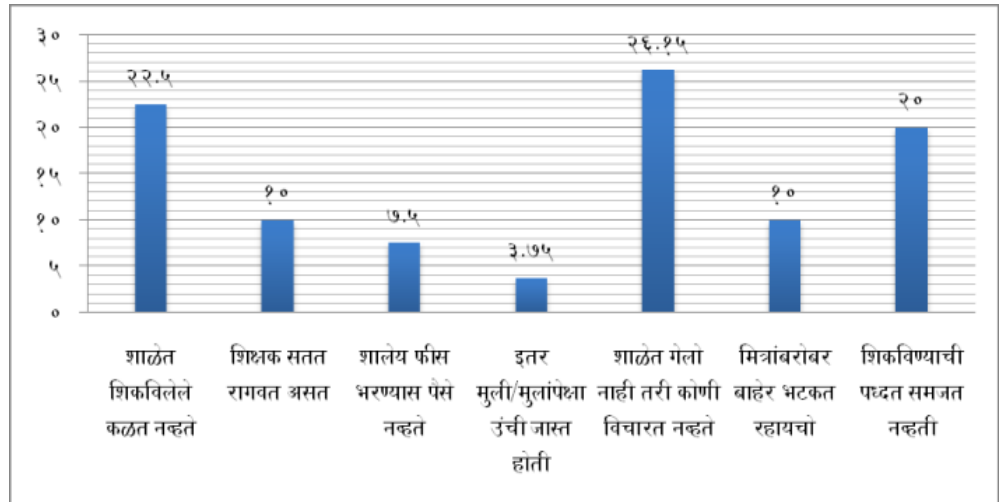
बालमजुरांनी शाळा सोडण्यामागील कारणे

अ.क्र.	कारणे	संख्या	टक्केवारी
१.	शाळेत शिकवलेले कळत नव्हते	९०	२२.५
२.	शिक्षक सतत रागवत असत	४०	१०
३.	शालेय फीस भरण्यास पैसे नव्हते	३०	७.५
४.	इतर मुली/मुलांपेक्षा उंची जास्त होती	१५	३.७५
५.	शाळेत गेलो नाही तरी कोणी विचारत नव्हते	१०५	२६.१५
६.	मित्रांबरोबर बाहेर भटकत रहायचो	४०	१०
७.	शिकविण्याची पद्धत समजत नव्हती	८०	२०
एकूण		४००	१००

वरील तक्त्याच्या विश्लेषणातून असे दिसते की, २२.५ टक्के बालकांना शाळेत शिकविलेले कळत नव्हते. शिक्षक रागवतात म्हणून शाळा सोडणाऱ्यांचे प्रमाण ७.५ टक्के इतके आहे. शाळेत गेलो नाही तर कोणी विचारत नव्हते अशा बालमजुरांचे २६.२५ टक्के इतके आहे. मित्रांबरोबर बाहेर राहत असल्यामुळे शाळा सोडणाऱ्यांचे प्रमाण १० टक्के इतके आहे. तसेच शिकविण्याची पद्धत समजत नव्हती म्हणून शाळा सोडणाऱ्यांचे प्रमाण २० टक्के इतके आहे.

यावरून असे लक्षात येते की, शाळेतील शिकवणे, शिक्षकांचे व पालकांचे दुर्लक्ष आणि लक्ष, अभ्यास न समजणे इ. सारख्या कारणांमुळे बहुसंख्य बालमजुरांनी शाळा सोडली आहे. एकदा शाळा सोडली की मग शाळाबाह्य होणे व यातून कामाला जाणे याचा जवळचा संबंध दिसून येतो.

आलेख क्र. ४.०७
बालमजुरांनी शाळा सोडण्यामागील कारणे

वरील आलेख क्र. ४.०७ मध्ये असे दिसून येते की, शाळेत गेलो नाही तर कोणी विचारत नव्हते. तसेच शाळेत शिकविलेले कळत नव्हते हे दोन बालमजुरांनी शाळा सोडण्यामागे मुख्य कारणे आहेत.

४.२.२२ कामाला लावण्याविषयी पालकांची मते

बालकाला बालवयात काम करावे लागत आहे याबद्दल पालकांची मते जाणून

घेण्याकरिता माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ४.०२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ४.०२२
पालकांची मते व समज

अ. क्र.	कारणे	संख्या	टक्केवारी
१.	कुटुंबाला अधिक उत्पन्नाची गरज होती	२२	५.५
२.	बालकाच्या शिक्षणाचा खर्च करू शकत नव्हतो	२८	७
३.	बालकाला कामाच्या ठिकाणी जेवायला मिळते म्हणून	३०	७.५
४.	शाळा लांब आहे.	५६	१४
५.	बालकाला शाळेत जायचे नव्हते	४४	११
६.	लहान भावंडांना संभाळण्यासाठी कोणी नव्हते	६०	१५
७.	काम शिकला तर मोठेपणी उपयोग होईल म्हणून	४९	१२.२५
८.	शिक्षण घेऊन सुद्धा हेच काम करावे लागणार होते म्हणून	६८	१७
९.	शिक्षणाचा उपयोग नाही म्हणून	२०	५
१०.	शिकून नोकरी मिळत नाही म्हणून	२३	५.७५
एकूण		४००	१००

बालकाच्या कामाविषयी संकलीत केलेल्या माहितीवरून असे दिसून येते की, पालकांना अधिक उत्पन्नाची गरज होती म्हणून ५.५ टक्के बालकांना कामाला पाठविले. ७ टक्के पालकांना शाळेचा खर्च झेपत नव्हता म्हणून त्यांनी कामाला पाठविले. कामाच्या ठिकाणी जेवण मिळते म्हणून ७.५ टक्के पालकांनी बालकांना कामाला पाठविले आहे. तथापि शाळा लांब आहे म्हणून १४ टक्के तसेच ११ टक्के बालकांना त्यांच्या पालकांनी मजुरीसाठी पाठविले आहे. शाळेत जायचे नव्हते म्हणून शाळेत न पाठविता ११ टक्के बालकांना शाळेत पाठविले नाही. तर लहान भावंडांना सांभाळण्यास मदत लागत असल्यामुळे १५ टक्के बालकांना शाळेत जाता आले नाही.

पाल्य काम शिकला तर मोठेपणी ते उपयोगी पडेल असे १२.२५ टक्के पालकांना वाटते. त्यामुळे त्यांनी बालकांना शाळेत पाठविले नाही. दुसरीकडे शिक्षण घेऊन सुद्धा हेच काम करावे लागते असे मत असणारे १७ टक्के पालक आहेत. शिक्षणाचा उपयोग नाही असे म्हणणारे ५ टक्के पालक आहेत तर ५.७५ टक्के पालक हे शिकून सुद्धा नोकरी मिळत नाही म्हणून हेच काम चांगले असे मत असणारे पालक आहेत. यावरून असे दिसते की, बालकाला कामाला भाग पाडण्यासाठी इतरही घटक कारणीभूत आहेत.

४.२.२३ बालकांनी शिक्षण घेण्याबाबत पालकांचा दृष्टिकोन

शिक्षण हे व्यक्तीच्या विकासाची पहिली पायरी आहे. त्यामुळे कोणाही माता-पित्यांना त्यांच्या मुलांनी शिक्षण घ्यावे व समाजात सक्षम व्यक्ती म्हणून जगावे असे वाटत असते. बालमजुरांच्या पालकांचा सर्वसाधारण परिस्थितीत त्यांच्या पाल्यांना कोणते व कोणत्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण दिले असते या बाबतचा दृष्टिकोन उपलब्ध माहितीच्या आधारे तक्ता क्र. ४.०२३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.०२३

पालकांचे बालमजुरांच्या शिक्षणाविषयीचे मत

अ.क्र.	शिक्षण	संख्या	टक्केवारी
१.	इ. ५ वी पर्यंत	६	१.५
२.	इ. ८ वी पर्यंत	१५४	३८.५
३.	इ. १० वी पर्यंत	१०६	२६.५
४.	पदवी पर्यंत	९२	२३
५.	व्यावसायिक	४२	१०.५
६.	इतर	—	—
एकूण		४००	१००

पालकांनी याबाबत एकमताने सांगितले, की बालकाने जोपर्यंत शिकायची इच्छा व्यक्त केली असती तोपर्यंत त्याला शिकविले असते. कितवी पर्यंत शिकवले असते अशा

प्रश्नास पालकांना नेमके उत्तर देता आले नाही. तथापि बहुसंख्य पालकांनी त्यांच्या पाल्यांना किमान इ. ८ वी ते १० पर्यंत शिक्षण देता आले असते अशी भावना व्यक्त केली आहे. तर उर्वरित पालकांनी म्हणजेच (३३.५ टक्के) त्यांच्या पाल्यांना पदवी अथवा व्यावसायिक शिक्षण देता आले असते असे म्हटले आहे. तथापि केवळ १.५ टक्के पालकांनी त्यांच्या पाल्यांना इ. ५ वी पर्यंत शिक्षण दिले असते असे म्हटले आहे. या ठिकाणी एक गोष्ट प्रकर्षाने दिसली, ती म्हणजे पालकांना आपल्या पाल्यांनी शिकावे अशी इच्छा होती. केवळ शिक्षण घेण्यास पोषक वातावरणाचा अभाव व पाल्यांच्या जडणघडणीविषयी नियोजनाच्या अभावाने व अज्ञानामुळे ते त्यांच्या पाल्यांच्या शिक्षणाकडे व्यवस्थित लक्ष पुरवू शकले नाहीत. परिणामी बहुसंख्य बालके शाळा सोडून केवळ मजुरी करीत आहेत.

४.३ निष्कर्ष

प्रकरण क्रमांक पहिले मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, संशोधन प्रश्न क्र. १ ते ३ च्या अनुषंगाने असंगठित क्षेत्रातील बालमजुरांची वैशिष्ट्ये व पार्श्वभूमीसाठी संकलित केलेल्या महितीचे विश्लेषण केले असता खालील निष्कर्ष निघाले आहेत.

- बालमजुरांमध्ये वय वर्षे ९ ते १४ या वयोगटातील बालकांची संख्या अधिक आहे.
- मातृभाषेचा विचार केला असता मराठी मातृभाषा असणाऱ्यांचे प्रमाण ४९ टक्के इतके आहे. तथापी ५१ टक्के बालमजूर हे अमराठी आहेत. त्यामध्ये हिंदी भाषेचे प्रमाण २५ टक्के इतके आहे.
- हिंदू धर्मीय बालमजूर ५० टक्के आहेत. बौद्ध व मुस्लीम धर्मीयांचे प्रमाण ४४ टक्के इतके आहे. तसेच, अनुसूचित जाती/जमाती व बौद्ध धर्मीय बालकांचे प्रमाण जास्त आहे.
- बहुसंख्य पालकांचा व्यवसाय हा भंगार गोळा करणे, बिगारी, शेतमजुरी म्हणजेच असंगठित क्षेत्रात काम या स्वरूपाचे आहे.
- पालकांमध्ये शिक्षणाचा अभाव, अशिक्षित आई व वडील यांचे प्रमाण जास्त आहेत.

- बहुसंख्य पालकांचे मासिक उत्पन्न हे रू. ३ हजार पर्यंत आहे.
- ९६ टक्के बालमजुरांचे उत्पन्न हे घरातील खर्चाच्या २० टक्के च्या आत आहे.
- बालमजुरांच्या घरी भावंडाची संख्या सरासरी ६ इतकी आहे. भावंडाची संख्या मोठी असल्यामुळे पालक या सर्व बालकांवर लक्ष देऊ शकत नाहीत.
- ५१ टक्के बालमजूर हे कुटुंबातील पहिले बालक आहे. दुसरे व तिसरे असणारे जवळपास ४२ टक्के प्रमाण आहे.
- बहुतेक बालकांच्या आई व वडिलांना दारू पिणे, तंबाखू खाणे तसेच सिगारेट ओढण्याचे व्यसन आहे.
- बहुसंख्य पालकांना वारंवार स्थलांतर करावे लागते.
- छोट्या दुकानामध्ये काम करणाऱ्या बालमजुरांची संख्या २६ टक्के आहे. मात्र रस्त्यावर व कचरा गोळा करणाऱ्यांचे काम करणाऱ्यांची संख्या ५३.७५ टक्के इतकी आहे.
- स्वतंत्रपणे काम करणारे बालमजूर हे ५३.७५ टक्के व नोकरी करणाऱ्या बालकांचे प्रमाण ४६.२५ टक्के म्हणजेच जवळपास सारखे आहे.
- नोकरीच्या ठिकाणी आठ ते दहा तासांपर्यंत काम करणाऱ्या बालकांची संख्या ३० टक्के इतकी आहे. १० तासांपेक्षा जास्त काम करणाऱ्या बालकांची संख्या १५ टक्के इतकी आहे.
- स्वतः काम करणाऱ्या बालकांच्या कामाचे तास हे १० पेक्षा जास्त आहेत.
- पालकांचा व्यवसाय, मित्रांची संगत, पैसे मिळून चैनी करण्याची सवय इ. मुळे काम करणारे बालमजूर जास्त आहेत.
- शाळेत जातो किंवा नाही हे पाहणारे कोणी नाही. शाळेत शिकवलेले कळत नव्हते म्हणून शाळा सोडणाऱ्यांचे प्रमाणात आहे. तसेच शाळेचे जे शिकवले जाते ते न समजल्यामुळे शाळा सोडणाऱ्यांचे ही प्रमाण जास्त आहे.
- शिक्षण व नोकरी याचा संबंध नाही म्हणून मुलांनी आता पासूनच काम करावे असे मत असणारे पालक जास्त आहेत.

- लांब शाळा व शिक्षणाचा खर्च परवडत नाही म्हणून शाळेला न पाठविणारे ही पालक आढळून आले.
- पालकांना कितपत शिकवले असते याबाबत पालकांकडून विरुद्ध मत मिळाले. बालकांना हवे असेल, त्याची इच्छा असेल तेवढे शिकवले असते असे म्हणणारे बहुसंख्य पालक आहेत.
- या निष्कर्षाद्वारे प्राप्त मुद्यांवर असंघटित बालमजुरांसाठी असणाऱ्या धोरणांमध्ये विचार झालेला आहे किंवा नाही याचा विचार पुढच्या प्रकरणात दिलेला आहे.

४.४ बालमजुरांच्या गरजा व आवश्यक कार्ययोजना

निष्कर्षावरून बालमजुरांच्या कोणत्या गरजा आहेत व बालमजूरीसाठी कोणत्या कार्ययोजना आवश्यक आहेत याची एक संदर्भ चौकट संशोधकाने तयार केली. ती पुढे दिली आहे. येथे गरज म्हणजे 'काय आहे' व 'काय असायला हवे' यातील अंतर हा अर्थ अभिप्रेत धरला आहे.

तक्ता क्र. ४.०२४
संदर्भ चौकट

निष्कर्ष	गरजा	कार्य योजना
बालमजुरांमध्ये वय वर्षे ९ ते १४ वयोगटातील बालकांची संख्या अधिक	शैक्षणिक सुविधा आवश्यक	● प्रत्येक बालमजुरासाठी शिक्षणाची/ अनौपचारिक शिक्षणाची सौय आवश्यक, ● सर्वेक्षण
मराठी मातृभाषा ४९ टक्के व हिंदी भाषेचे प्रमाण २५ टक्के	शहरी भागांमध्ये हिंदी मध्ये शिक्षणाची सुविधा	बालमजुरांसाठी असलेल्या शाळांमध्ये हिंदी भाषेतून शिक्षण
मागासवर्गीय, आदिवासी, भटक्या व विमुक्त जाती, जमाती, बौद्ध व मुस्लीम धर्मीय बालमजुरांचे प्रमाण अधिक	आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या कमकुवत घटकांतील बालकांना शैक्षणिक सुविधासाठी मोठ्या सवलतीची आवश्यकता	मागासवर्गीय/आदिवासी भटके विमुक्त जाती जमातीच्या बालकांकरिता शैक्षणिक सुविधा

निष्कर्ष	गरजा	कार्य योजना
असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या पालकांचे प्रमाण अधिक	असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या आर्थिक विकासासाठी योजनांची आवश्यकता	असंघटित कामगारांच्या आर्थिक विकासासाठी विशेष कार्यक्रम
निरक्षर आई व वडील यांचे प्रमाण अधिक	साक्षरता अभियानाची आवश्यकता	साक्षरता अभियान
दारिद्र्य रेषेखाली असणाऱ्या पालकांचे प्रमाण अधिक	दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी	बालमजुरी निर्मूलन कार्यक्रमाचा दारिद्र्य निर्मूलन योजनांशी कृतीसंगम
बालमजुरांचे उत्पन्न हे घरातील इतरांच्या उत्पन्नाच्या २० टक्केच्या आत	बालमजुरांना शाळेत दाखल केल्यानंतर या बालकांना काही रक्कम ही अनुदान देणे आवश्यक	● बालमजुरांना अनुदान ● पालकांसाठी अर्थोत्पादन कार्यक्रम
बालमजुरांच्या घरातील भावंडांची संख्या जास्त	कुटुंब नियोजनाबाबत आग्रह धरला पाहिजे	पालकांमध्ये जाणीव जागृती
कुटुंबातील पहिल्या व दुसऱ्या बालकास काम करण्यास भाग पडते	पाळणाघर, घराजवळ शाळा उपलब्ध हवीत	पाळणाघरांची संख्या वाढविणे
पालकांचे स्थलांतर त्यामुळे शाळाबाह्य होण्याचे प्रमाण अधिक	स्थलांतरीत बालकांसाठी वसतिगृहांची आवश्यकता	● वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देणे, ● अनुधावन
रस्त्यावर कचरा वेचणे व इतर कामामध्ये संख्या जास्त	असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांसाठी विशेष धोरणाची आवश्यकता	● कायद्याची कडक अंमलबजावणी ● प्रशिक्षण
कामाचे तास हे कमीत कमी १० तास	कामाचे तास कमी हवे	
पालकांचा व्यवसाय हा परंपरागत यामुळे अधिक	परंपरागत व्यवसायात १४ वर्षांनंतर बालकाने काम करावे. तत्पूर्वी सर्व बालके शाळेत जावीत.	● कायद्याची अंमलबजावणी, ● काम करणाऱ्या बालकाची मुक्तता

निष्कर्ष	गरजा	कार्य योजना
मित्रांची संगत, पैसे मिळून चैनीकरण्यासाठी काम करणे	बालकांना शाळेत सॉफ्ट स्कीलचे प्रशिक्षण आवश्यक	शाळांमधून विशेष प्रशिक्षण
शाळेत समजावून घेतले जात नाही	शिक्षकांना अशा बालकांचे प्रश्न समजावून देण्यासाठी प्रशिक्षण	शिक्षकांचे प्रशिक्षण
शाळेतील अभ्यास समजत नाही	शिक्षकांना सचेतन करणे	
शाळेत जातो किंवा नाही हे पाहणारे कोणी नाही	समाजाचे सनियंत्रण हवे	● सनियंत्रण कडक ● संबंधित व्यक्तीचे प्रशिक्षण
गैरहजर राहिल्याबद्दल शाळेकडून कोणतीही तपासणी होत नाही.	शाळेकडून स्वयंतपासणी/ सनियंत्रण हवे	
शिक्षणाबाबत पालक अनभिज्ञ	शिक्षण फक्त नोकरीसाठी नाही हे पटवून देण्याकरिता जनजागृती हवी	पालकांमध्ये/समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात जनजागृती कार्यक्रम
शिक्षणाचा खर्च परवडत नाही	शैक्षणिक सोयी सुविधा उपलब्ध करून देणे	बालकांना अनुदान
बालकांनी शिकावे अशी पालकांची इच्छा पण योग्य मार्गदर्शन नाही	शाळा/केंद्रस्तरावर समुपदेशक	समुपदेशन

ही संदर्भ चौकट परिशिष्ट तीन मधील तज्ज्ञांकडून तपासून घेतली.

बालमजुरांच्या विकासासाठी असणाऱ्या गरजांचा विचार, बालमजुरी निर्मूलनासाठी असणाऱ्या धोरणांमध्ये झालेला आहे किंवा नाही यासाठी धोरणाचे विश्लेषण केले गेले. त्याची माहिती प्रकरण ५ मध्ये दिली आहे.

प्रकरण पाच
बालमजुरी निर्मूलन संबंधी धोरणांचे विश्लेषण

५.१	प्रस्तावना	११५
५.२	धोरणांचे विश्लेषण : पद्धतीविषयी निर्णय	११५
५.३	संकल्पनात्मक विश्लेषण	११६
५.३.१	विश्लेषणाचा स्तर निश्चिती	११७
५.३.२	सांकेतिकरण करण्यासाठी संकल्पना संख्या निश्चिती	१२०
५.३.३	संकल्पनांचे अस्तित्व/वारंवारिता याबद्दल निर्णय	१२०
५.३.४	संकल्पनांमधील फरक/भेद करण्याची पद्धतीविषय निर्णय	१२१
५.३.५	सांकेतिकरण करण्याचे नियम निश्चित करणे	१२१
५.३.६	असंबंधित माहिती बाबत निर्णय	१२३
५.३.७	धोरणांचे प्रत्यक्ष सांकेतिकरण	१२३
५.३.८	फलनिष्पत्तींचे विश्लेषण	१२६
५.४	निष्कर्ष	१४२

प्रकरण पाच बालमजुरी निर्मूलन संबंधी धोरणांचे विश्लेषण

५.१ प्रस्तावना

प्रकरण १ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे संशोधकाने महाराष्ट्रातील असंघटीत क्षेत्रातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांचा चिकीत्सक अभ्यास याचा अभ्यास करण्यासाठी खालील संशोधन प्रश्न नमूद केलेले आहेत.

- बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांमध्ये असंघटीत क्षेत्रातील बालमजुरांची पार्श्वभूमी/वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन कृती कार्यक्रम योजना आहेत का ?
- बालमजुरी निर्मूलनासाठी असणाऱ्या धोरणांमध्ये आवश्यक ते सर्व घटक आहेत का? वरील संशोधन प्रश्नांचे उत्तर शोधण्यासाठी 'आशय विश्लेषण' (लेपींशपीं रपरश्रीळी) ही पद्धत वापरण्यात आली.

प्रस्तुत प्रकरणात आशय विश्लेषण पद्धतीचे वर्णन व ती पद्धत वापरून बालमजुरी निर्मूलन धोरणांच्या केलेल्या अभ्यासाचे तपशीलवार वर्णन दिले आहे.

५.२ धोरणांचे विश्लेषण : पद्धतीविषयी निर्णय

आशय विश्लेषण ही सामाजिक शास्त्रांमध्ये वापरली जाणारी गुणात्मक पद्धत आहे. आशयातील संकल्पना, काही शब्द याचा उल्लेख कसा/किती वेळा झालेला आहे हे अभ्यासण्यासाठी आशय विश्लेषण पद्धती या तंत्राचा वापर करण्यात येतो. शब्दांची संकल्पना, त्याचा अर्थ व संबंध याचे संख्यात्मक वर्णन व गुणात्मक विश्लेषण संशोधक करित असतो. तसेच उतारा अथवा लेखातील आशय याचा संदर्भ आशय विश्लेषणात अभ्यासला जातो. तसेच आशयाच्या मागील पार्श्वभूमी व कालावधीसुद्धा आशय विश्लेषणात अभ्यासला जातो.

आशयामध्ये पुस्तक, पुस्तकातील प्रकरण, निबंध, मुलाखती, चर्चा, वर्तमानपत्रातील शीर्षक, लेख, ऐतिहासिक दस्तावेज, भाषण, संवाद, जाहिराती, नाट्य, अनौपचारिक संभाषण, तसेच संवादाची भाषा याचा समावेश होतो.

बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी खाली नमूद केलेल्या तीन धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी आशय विश्लेषण ही पद्धती वापरली आहे.

(i) भारत सरकार, बालमजुरांचे धोरण, १९८७

(ii) महाराष्ट्र शासनाचे बालविकास धोरण, २००२

(iii) महाराष्ट्र शासनाचे बालमजुरी निर्मूलन : महाराष्ट्र राज्य कृती आराखडा, २००७

बालमजुरी निर्मूलन धोरणामध्ये कोणते घटक आवश्यक असतात ते प्रकरण १ मध्ये कार्यात्मक व्याख्यांमध्ये दिले आहे. यामध्ये ध्येय विधान व धेयावरून निश्चित केलेली उद्दिष्ट्ये, बालमजुरी समस्येचे स्वरूप व संदर्भ, प्राधान्यक्रमाने ठरविलेले लक्ष्यगट, कृती कार्यक्रम क्षेत्रे व कार्य योजना व अंमलबजावणी यंत्रणा इ. चा समावेश आहे.

बालमजुरी संबंधी आवश्यक त्या कृतियोजना व बालमजुरांच्या सर्वेक्षणावरून लक्षात आलेले घटक धोरणामध्ये आले आहेत की नाही तसेच त्यांचा नेमका अर्थ कोणता अभिप्रेत आहे व त्यांचा एकमेकांशी संबंध कोणता आहे याचा अभ्यास करणे हा संशोधकाचा उद्देश असल्याने आशय विश्लेषण ही पद्धत संशोधकाने निवडलेली आहे. धोरणाच्या आशय विश्लेषणासाठी संशोधकाने संकल्पनात्मक विश्लेषण ही पद्धत वापरली आहे.

या प्रकरणात वरील तीनही धोरणांचे संकल्पनात्मक विश्लेषण केले आहे. बालमजुरी निर्मूलन धोरणातील आवश्यक घटक हे संकल्पनात्मक विश्लेषणाचे एकक धरले आहे.

५.३ संकल्पनात्मक विश्लेषण

संकल्पनात्मक विश्लेषण करताना खालील आठ पायऱ्यांचा अवलंब संशोधकाने केला.

(स्रोत <http://writing.colostate.edu/guide/research/content/pop3g.com>)

i) विश्लेषणाचा स्तर निश्चिती

ii) सांकेतिकरण करण्यासाठी संकल्पना संख्या निश्चिती

iii) संकल्पनांचे अस्तित्व लक्षात घ्यावयाचे का वारंवारिता या बदल निर्णय

- iv) संकल्पनामधील फरक/भेद करण्याची पद्धती विषय निर्णय
- v) सांकेतिकरण करण्याचे नियम निश्चित करणे
- vi) असंबंधित माहिती बाबत निर्णय
- vii) धोरणांचे प्रत्यक्ष सांकेतिकरण
- viii) फलनिष्पत्तीचे विश्लेषण

संशोधकाने या आठही पायऱ्या वापरून तीन धोरणांचे विश्लेषण केले आहे. प्रत्येक टप्प्याचे तपशीलवार वर्णन पुढे दिले आहे.

५.३.१ विश्लेषणाचा स्तर निश्चिती

या पायरीवर कोणते शब्द, शब्दसमूह अथवा वाक्प्रचार विश्लेषणासाठी निवडायचे हे संशोधक निश्चित करतो.

विभाग १.१३ नमुद केल्याप्रमाणे बालमजुरी निर्मूलन धोरणांचे घटक, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने सांगितले आहेत. हे घटक पुढील प्रमाणे आहेत.

- ध्येय विधान व ध्येयावरून निश्चित केलेली उद्दिष्ट्ये
- बालमजुरी समस्येचे स्वरूप व संदर्भ
- प्राधान्यक्रमाने ठरवलेले लक्ष्यगट
- कृतिकार्यक्रम क्षेत्रे व कार्य योजना
- अंमलबजावणी यंत्रणा

यावरून खालील घटक, धोरणामध्ये आहेत का हे तपासण्याचे संशोधकाने ठरविले.

- i) ध्येय विधान
- ii) उद्दिष्ट्ये
- iii) बालमजुरी समस्येचे स्वरूप
- iv) लक्ष्यगट
- v) कार्य योजना
- vi) अंमलबजावणी यंत्रणा

वरील घटक, धोरणांमध्ये आलेल्या आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी प्रत्येक घटकांशी संबंधित शब्द / शब्दसमूह / वाक्प्रचार / मुद्दे संशोधकाने निश्चित केले. याचे वर्णन तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता ५.०१
धोरणविश्लेषणासाठी स्तर निश्चिती

अ. क्र.	संकल्पना/गट	संबंधीत शब्द / शब्दसमूह / वाक्प्रचार / मुद्दे
i)	ध्येय विधान (Statement of aims)	● निर्मूलन (elimination) ● पुनर्वसन (rehabilitation) ● ध्येय (aim) ● स्वप्न (vision) ● ध्येयविधान (statement of aim)
ii)	उद्दिष्ट्ये (objectives)	● कालावधी (duration) ● प्रकार (type) ● संपवणे अथवा त्याला समानार्थी शब्द (जसे की नष्ट करणे) (elimination) ● धोकादायक (hazardous) ● अधोकादायक (non hazardous) ● घृणीत (worst form)
iii)	बालमजुरी समस्या स्वरूप (childlabour problem & scope)	● बालमजुरी कारणे (reasons of child labour) ● आकडेवारी (figures) ● क्षेत्र (area) ● भुप्रदेश (place) ● कामाचा प्रकार (type of work) ● पार्श्वभूमी (background) ● वैशिष्ट्ये (characteristics)
iv)	लक्ष्यगट (Target group)	● वयोगट/वय (age group/Age) ● ०-१४ (0-14) ● असंघटित/संघटित (unorganised/organised) ● स्थलांतरित (migrated) ● घरकाम (domestic work)

अ. क्र.	संकल्पना/गट	संबंधीत शब्द / शब्दसमूह / वाक्प्रचार / मुद्दे
		● रस्त्यावर विविध वस्तू विकणे (hawkers) ● बूट पॉलीश करणारी मुले (shoe shines) ● गाड्या धुणारी मुले (washing cars) ● भीक मागणारी मुले (child begger) ● चहाच्या टपऱ्यावर काम करणारी मुले (children working at tea stalls) ● सफाई करणारी मुले (washing) ● डोंबारी व इतर खेळ करणारी मुले (children from <i>dombari</i> community, acrobats) ● गुरे राखणारी मुले (shepherds) ● कापूस वेचणारी मुले (cotton pickers children) ● स्वतःच्या घरात काम करणाऱ्या मुली (girls engaged in household chores)
v)	कार्ययोजना (Interventions/ Schemes)	● मुक्तता (rescue) ● शिक्षण (education) ● अनौपचारिक शिक्षण (informal education), ● आरोग्य (health), ● जाणीव जागृती (awareness programme) ● कायद्याची अंमलबजावणी (implementation of law) ● पालकांसाठी अर्थोत्पादन कार्यक्रम (income generating activities/ programme) ● व्यावसायिक प्रशिक्षण (Vocational Training) ● कृतिदल (taskforce) ● प्रशिक्षण (training) ● प्रतिबंधात्मक उपाय (preventive measures) ● अनुधावन (tracking)

अ. क्र.	संकल्पना/गट	संबंधीत शब्द / शब्दसमूह / वाक्प्रचार / मुद्दे
vi)	अंमलबजावणी यंत्रणा (implementing agency)	● शासकीय विभागाचे नाव (name of government department) ● आंतरराष्ट्रीय संस्था (international institutes/organization) ● स्वयंसेवी संस्था (non governmental organisations) ● इतर संस्था (other institutes) ● आर्थिक संसाधने (financial resources),

५.३.२ सांकेतीकरण करण्यासाठी संकल्पना संख्या निश्चिती

या पायरीवर फक्त पूर्व नियोजित संकल्पनांचेच सांकेतीकरण करायचे की सांकेतीकरण करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये आलेल्या सर्व संबंधित संकल्पनांचे सांकेतीकरण करायचे हा निर्णय संशोधक घेतो.

प्रस्तुत संशोधनात खालील घटकांचे सांकेतीकरण करायचे असे संशोधकाने निश्चित केले.

- तक्ता क्र. ५.०१ मध्ये दर्शविलेल्या संकल्पना
- धोरणांचे सांकेतीकरण करताना वरील संकल्पनांशी संबंधित शब्द / शब्दसमूह व वाक्प्रचार असे शब्द / शब्दसमूह व वाक्प्रचार.

५.३.३ संकल्पनांचे अस्तित्व/वारंवारिता या बद्दल निर्णय

या पायरीवर संशोधक, संकल्पनांचे आशयातील अस्तित्व विचारात घ्यायचे की एखादी संकल्पना किती वेळा आली आहे हे विचारात घ्यावयाचे याचा निर्णय घेतो. संशोधकाने असा निर्णय घेतला की, घटकांचे अस्तित्व एकदा जरी आले तरी ते महत्त्वाचे आहे कारण धोरणांमधील प्रत्येक शब्दाला कायदेशीर पाठबळ असते. तसेच हे घटक राबविणे किंवा याची अंमलबजावणी करणे हे प्रशासकीय यंत्रणेला

बंधनकारक अपरिहार्य असते. त्यामुळे घटकाचे अस्तित्व असणे हे हा घटक किती वेळा आला त्यापेक्षा म्हणजेच घटकाच्या वारंवारीतेपेक्षा महत्त्वाचे आहे.

५.३.४ संकल्पना मधील फरक/भेद करण्याची पद्धती विषय निर्णय

या पायरीवर संशोधकाने सामान्यीकरणाबाबत निश्चिती करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच संकल्पना कोणत्या स्वरूपात आल्या तर त्या विचारात घेतल्या जातील हे संशोधक ठरवतो.

याबाबत संशोधकाने खालील निर्णय घेतले.

धोरणामध्ये तक्ता क्र. ५.०१ मध्ये दर्शविलेले घटक खालीलप्रकारे आल्यास सांकेतीकरणासाठी विचारात घेतले जातील.

- कोणत्याही शाब्दिक, शब्दसमूहाच्या स्वरूपात
- शब्दाला/शब्दसमूहाला प्रत्यय किंवा उपसर्ग लावलेल्या स्वरूपात
- घटकाला समानार्थी शब्द असल्यास

५.३.५ सांकेतीकरण करण्याचे नियम निश्चित करणे

या पायरीवर संशोधकाने सांकेतीकरणाचे नियम ठरविणे आवश्यक असते. या नियमाला धरून सांकेतीकरण केल्यास मिळालेली माहिती ही विश्वसनीय व सप्रमाण राहते. त्याचप्रमाणे त्याच्यावरून केलेले अर्थान्वेषण ही सप्रमाण राहते.

धोरणांचे सांकेतीकरण करण्यासाठी जे निर्णय घेतले त्याची पार्श्वभूमी खालीलप्रमाणे आहे.

- शासनातर्फे कोणतेही विकास धोरण जेव्हा ठरविले जाते तेव्हा ते लोकशाही पद्धतीने तयार केलेले असावे लागते. त्याचप्रमाणे धोरणामध्ये दिलेल्या बाबी पाळणे हे प्रशासनाला शासनाला बंधनकारक असते. एखादी संकल्पना, प्रक्रिया, घटक, शासकीय धोरणामध्ये आला म्हणजे त्याची अंमलबजावणी करणे बंधनकारक असते. धोरणाला कायदेशीर पाया असतो. त्यामुळे बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी तक्ता क्र. ५.१ मध्ये मांडलेले घटक धोरणामध्ये नमूद केले आहेत का हे पाहणे अत्यावश्यक व पुरेसे होते.

- शासकीय धोरणामध्ये सर्व बाबी स्पष्टपणे (explicitly) मांडल्या तरच संबंधित विभागांना त्याची कार्यवाही करणे सोपे जाते. त्या जर स्पष्टपणे मांडल्या नसतील, धोरणामधील शब्दामधून त्या अप्रत्यक्षपणे व्यक्त होत असतील तर अशा बाबींची कार्यवाही होणे अवघड असते कारण दिलेल्या गोष्टींच्या पलिकडे किंवा नियम/कायद्याच्या बाहेर न जाण्याची शासकीय विभागांची प्रवृत्ती असते.
- याचबरोबर प्रकरण ४ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे बालमजूरी निर्मूलनासाठी अनेक स्तरावर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये कायद्याची अंमलबजावणी, जाणीव जागृती, शिक्षण, आर्थिक उत्पादनवाढीचे कार्यक्रम राबविणे इ. स्तरांचा समावेश आहे. बालमजूरी निर्मूलनासाठी एक पद्धतशीर कार्यक्रम असणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये विविध कृतियोजनांचा समावेश असायला हवा. कृतियोजना राबविण्यासाठी खालील बाबींची स्पष्टता असणे आवश्यक आहे.

- ▶ कृतियोजनेची जबाबदारी कोणाची
- ▶ कृतियोजना राबविण्यासाठी आर्थिक सुविधा

त्यामुळे धोरणामधील कृतियोजनांचे विश्लेषण करताना वरील दोन बाबी धोरणामधील सांगितल्या आहेत का नाही हे तपासणे आवश्यक आहे.

या पार्श्वभूमीवर धोरणातील घटकांच्या सांकेतिकरणाबाबत संशोधकाने खालील निर्णय घेतले.

- तक्ता क्र. ५.१ मधील घटक धोरणामध्ये असल्यास P म्हटले जाईल, नसल्यास A म्हटले जाईल.
- तक्ता क्र. ५.१ मधील शब्द / शब्दसमूह / वाक्यप्रचार धोरणात असल्यास E (explicit) म्हटले जाईल. खालील परिस्थितीत I (implicit) म्हटले जाईल.
 - ▶ तक्ता क्र. ५.१ मधील शब्द / शब्दसमूह / वाक्यप्रचार धोरणात नसून त्याचा संदर्भ धोरणामधील नमूद केलेल्या दुसऱ्या योजनेत / कागदपत्रात असेल.

- ▶ तक्ता क्र. ५.१ मधील शब्द/शब्दसमूह/वाक्प्रचार धोरणात दिलेल्या एखाद्या गटामध्ये बसत असेल.
- कृतियोजनेची जबाबदारी व आर्थिक तरतूद दोनही स्पष्ट मांडलेली असतील तर ३S , यापैकी एकच मांडले असेल तर २S आणि काहीच मांडले नसेल तर S असे नमूद करण्यात येईल.

५.३.६ असंबंधित माहिती बाबत निर्णय

या पायरीवर आशयातील कोणती माहिती सांकेतीकरणासाठी वापरण्यात येणार नाही याविषयी संशोधकाने निर्णय घेणे अपेक्षित आहे. याबाबत संशोधकाने असे ठरविले की, धोरणांचे सांकेतीकरण करताना खालील शब्दांचे सांकेतीकरण करण्यात येणार नाही.

- क्रियापदे
- साहाय्यक/संयुक्त क्रियापदे
- विशेषणे
- उपपदे
- क्रिया विशेषणे
- उभयान्वयी अव्यय

५.३.७ धोरणाचे प्रत्यक्ष सांकेतीकरण

भारत सरकारने 'राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७, तर 'महाराष्ट्र शासनाने सन २००२ मध्ये जाहीर केलेले 'बाल विकास धोरण-२००२' व 'बालमजुरी निर्मूलन: राज्य कृती आराखडा सन २००७' अशी दोन धोरणे जाहीर केलेली आहेत. या भारत सरकार व महाराष्ट्र शासनाची दोन धोरणे अशा तीन धोरणांचे घटक निहाय सांकेतीकरण, तक्ता क्र. ५.०२ मध्ये केलेले आहे. या तक्त्यातील सांकेतीकरणानुसार याचे घटक निहाय विश्लेषण खालीलप्रमाणे केलेले आहे.

तक्ता क्र. ५.०२
बालमजुरी निर्मूलन धोरणांचे सांकेतिकरण

अ. क्र.	घटक	धोरणांचे नाव		
		राष्ट्रीय बालमजुर धोरण (१९८७)	महाराष्ट्र शासनाचे बालविकास धोरण (२००२)	बाल मजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा (२००७)
i)	ध्येय विधान *	A	A	A
	बालमजुरी निर्मूलन *	A	A	A
	बालमजुरांचे पुनर्वसन *	A	A	A
	ध्येय *	A	A	A
	स्वप्न *	A	A	A
ii)	उद्दिष्टे	A	A	PE
	कालावधी	PI	A	P
	धोकादायक/घृणित प्रकार	PE	A	PE
	बालमजुरी संपविणे, नष्ट करणे	PI	PI	PE
iii)	बालमजुरी समस्या	PA	A	PE
	कारण	PE	A	PE
	आकडेवारी	A	A	A
	क्षेत्र (संघटित/असंघटित)	PI	A	PE
	भुप्रदेश	PE	A	PE
	कामाचा प्रकार	PE	PI	PE
	बालमजुरीचे परिणाम (कोणतेही)	P	A	PE
iv)	लक्ष्यगट			
	वयोगट ० ते १४	PI	PI	PE
	असंघटित	A	A	PI
	स्थलांतरित	A	PE	PE
	घरकाम करणारे	A	A	PE
	रस्त्यावर वस्तू विकणारे	A	A	PI
	बुटपॉलीश करणारे	A	A	PI

अ. क्र.	घटक	धोरणांचे नाव		
		राष्ट्रीय बालमजुर धोरण (१९८७)	महाराष्ट्र शासनाचे बालविकास धोरण (२००२)	बाल मजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा (२००७)
	गाड्या धुणारे	A	A	PI
	भीक मागणारे	A	PE	PEI
	चहाच्या टपऱ्यांवर काम करणारे	A	A	PI
	सफाई करणारे	A	A	PI
	डोंबारी	A	A	PI
	गुरे राखणे	A	A	PI
	कापूस वेचणे	A	A	PI
	स्वतःच्या घरात काम करणारे	A	A	PI
v)	कार्य योजना	PE	PI	PE
	सर्वेक्षण	PE 3S	PIS	PE 3S
	मुक्तता	PI 2S	A	PE 3S
	शिक्षण	PE 2S	PES	PE 3S
	आरोग्य	PE 3S	PIS	PE 3S
	जाणीव/जागृती	PE 3S	PIS	PE 3S
	कायद्याची अंमलबजावणी	PE 3S	PIS	PE 3S
	कृति दल	A	A	PE 3S
	प्रशिक्षण	PES	PIS	PE 3S
	अनुधावन	A	A	PE 3S
	प्रतिबंधात्मक उपाय	PE S	PIS	PE 3S
	व्यावसायिक प्रशिक्षण	PE 3S	PES	PE 3S
	पालकांसाठी अर्थोत्पादन	PE 3S	PIS	PE 3S
	मूल्यमापन	PE 3S	A	PE 3S
	संनियंत्रण	PE 3S	PI	PE 3S
vi)	अंमलबजावणी यंत्रणा	PE	PE	PE

अ. क्र.	घटक	धोरणांचे नाव		
		राष्ट्रीय बालमजूर धोरण (१९८७)	महाराष्ट्र शासनाचे बालविकास धोरण (२००२)	बाल मजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा (२००७)
	शासकीय विभाग	PE	PE	PE
	स्वयंसेवी संस्था	PE	PE	PE
	इतर विशेष संस्था	PE	PE	PE
	आंतरराष्ट्रीय संस्था	A	P	PE
	संस्थेची रचना	PE	PI	PE

* सदरचे शब्द ध्येय विधान/या शीर्षकाखाली असेल तरच संशोधकाने झ म्हाटले आहे.

५.३.८ फलनिष्पत्तींचे विश्लेषण

भारत सरकारचे 'राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७,' महाराष्ट्र शासनाने सन २००२ मध्ये जाहीर केलेले 'बाल विकास धोरण-२००२' व 'बालमजुरी निर्मूलन: राज्य कृती आराखडा सन २००७' असे दोन धोरणे जाहीर केलेली आहेत. या भारत सरकारचे एक व महाराष्ट्र शासनाची दोन धोरणे अशा तीन धोरणांचे घटक निहाय सांकेतिकरण तक्ता क्र. ५.०२ मध्ये केलेले आहे. या तक्त्यातील सांकेतिकरणानुसार याचे घटक निहाय विश्लेषण खालीलप्रमाणे केले आहे.

घटक क्र. १ ध्येय विधान

या घटकामध्ये बालमजुरी निर्मूलन, बालमजुरांचे पुनर्वसन, ध्येय व स्वपत्र या घटकांचा समावेश आहे. या घटकांचे भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन यांनी घोषित केलेल्या धोरणांमध्ये खालील बाबी दिसून येतात.

● राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७ (भारत सरकार)

या धोरणामध्ये बालमजुरीचे निर्मूलन संबंधीचे स्पष्ट ध्येय, बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेचे निर्मूलन व बालमजुरांचे पुनर्वसन असे शब्द दिसून येत नाहीत.

- **बाल विकास धोरण, २००२ (महाराष्ट्र शासन)**

या धोरणामध्ये भारत सरकारच्या बालमजुरी निर्मूलनासाठी 'राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प' कृतिबद्ध कार्यक्रमाची सांगड घालण्यात येईल असे नमूद केलेले आहे. तसेच पुनर्वसन संबंधी वेगळा उल्लेख नाही. याचबरोबर बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेचे उच्चाटन करण्याकरीता ध्येय अथवा स्वप्न नमूद केलेले नाही.

- **बालमजुरी निर्मूलन: राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)**

महाराष्ट्र शासनाने हा कृती आराखडा शासन निर्णय दि. ३ जुलै, २००७ अन्वये जाहीर झालेला आहे. या आराखड्यात सन २०१० पर्यंत सर्व प्रकारची बालमजुरी ही अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्याचे उद्दिष्ट नमूद केले आहे. परंतु ध्येय / ध्येयविधान या शीर्षकाखाली ते नमूद केलेले नाही.

घटक क्र. २ उद्दिष्टे

या घटकामध्ये उद्दिष्टे, कालावधी, बालमजुरीचे धोकादायक व घृणित प्रकार, बालमजुरी संपविणे, नष्ट करणे इ. चा समावेश आहे. बालमजुरी निर्मूलन संबंधी तीन धोरणांमध्ये या संबंधी खालील स्थिती आढळून येते.

- **राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७ (भारत सरकार)**

यामध्ये धोरणांचे उद्दिष्टे दिलेली नाहीत. तसेच बालमजुरी प्रथा कधीपर्यंत नष्ट करायची आहे याचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही. तो उल्लेख सर्व शिक्षा अभियानाच्या संदर्भात केलेला आहे. बालमजुरी प्रकारासंबंधी उल्लेख मात्र धोकादायक व अधोकादायक अशा दोन भागात उल्लेख केलेला आहे. बालमजूर (प्रतिबंध व नियमन) कायद्यात १९८७ अन्वये बंदी घालण्यात आलेले १३ व्यवसाय व ५७ प्रक्रिया यामध्ये काम करण्यास बालकांना बंदी आहे. म्हणजेच धोकादायक उद्योगात बालकांना काम करण्यास बंदी आहे. यांचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. बालमजुरी संपविणे व नष्ट करणे यासाठीचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही. परंतु बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) कायदा यामध्ये मात्र तसा उल्लेख आहे.

- **बाल विकास धोरण, २००२ (महाराष्ट्र शासन)**

या धोरणामध्ये स्पष्ट उद्दिष्टे दिलेली नाहीत. तसेच बालमजुरी ही प्रथा राज्यातून कधीपर्यंत नष्ट करण्यात येईल याचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही. तसेच बालमजुरी प्रकार याबाबतही कोणताच उल्लेख नाही. बालमजुरी ही पद्धत संपविणे व नष्ट करण्यात येईल असे नमूद केले आहे.

- **बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)**

महाराष्ट्र शासनाच्या राज्य कृती आराखड्यामध्ये बालमजुरी प्रथा निर्मूलनाचे उद्दिष्ट, कालावधी व प्रकार खालीलप्रमाणे स्पष्टपणे दिलेले आहेत.

- सन २००८ अखेर धोकादायक उद्योगातील आणि घृणित स्वरूपाची बालमजुरी संपुष्टात आणणे.
- सन २०१० पर्यंत सर्व प्रकारच्या बालमजुरीचे समूळ नष्ट करणे.

घटक क्र. ३ बालमजुरी समस्या

- **राष्ट्रीय बालमजुर धोरण, १९८७ (भारत सरकार)**

या धोरणामध्ये बालमजुरी ही गुंतागुंतीची समस्या आहे असे स्पष्ट नमूद केले आहे. या धोरणामध्ये बालमजुरीची कारणे स्पष्ट दिली आहेत. यात गरिबी, आर्थिक असमानता, अशिक्षितपणा यामुळे बालमजुरी निर्माण होते असे म्हटले आहे. मात्र देशातील बालमजुरीची आकडेवारी धोरणामध्ये स्पष्ट दिलेली नाही. बालमजुरी प्रथा नष्ट करावयाच्या क्षेत्रापैकी फक्त संघटित क्षेत्राचा उल्लेख अप्रत्यक्षरित्या केलेला आहे. (कायद्यामध्ये १३ व्यवसाय व ५७ प्रक्रियांमध्ये बालमजूर ठेवण्यास बंदी आहे व कायद्याचा उल्लेख धोरणात आहे. हे सर्व व्यवसाय व प्रक्रिया यांचा समावेश संघटित क्षेत्रात होतो.) असंघटित क्षेत्राचा उल्लेख मात्र कुठेही केलेला नाही.

बालमजुरीमुळे बालकांवर होणारे शारीरिक, मानसिक इ. कोणत्या परिणामाचा उल्लेख धोरणात केलेला आहे.

- **बाल विकास धोरण, २००२ (महाराष्ट्र शासन)**

बालमजुरीची समस्या, त्याची कारणे, आकडेवारी, संघटित की संघटित क्षेत्र, भूप्रदेश, बालमजुरांची पार्श्वभूमी अथवा वैशिष्ट्ये अथवा कोणत्याही बालमजुरीच्या परिणामांचा उल्लेख या धोरणात केलेला नाही.

राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पाशी सांगड घालण्यात येईल असा उल्लेख या धोरणामध्ये करण्यात आलेला आहे. म्हणजे कामाचा प्रकार हा स्पष्टपणे दिलेला नाही.

- **बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)**

या धोरणात बालमजुरी ही एक गुंतागुंतीची आर्थिक व सामाजिक समस्या आहे. तिची सांस्कृतिक आणि सामाजिक पाळेमुळे ही खोलवर रुजलेली आहेत. अशी कारणे नमूद केलेली आहेत. या आराखड्यामध्ये बालमजुरीसंबंधी आकडेवारी दिलेली नाही. मात्र बालमजुरीची कारणे कोणती आहेत ती मात्र दिली आहेत. राज्य कृती आराखड्यामध्ये संघटित व असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचा स्पष्ट उल्लेख केले आहे. बालमजूर (प्रतिबंध व नियमन) कायदा १९८७ अन्वये संघटित क्षेत्रामध्ये काम करणारी बालके यांचा उल्लेख केला आहे. तसेच घृणित स्वरूपामध्ये काम करणाऱ्या बालमजुरीचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. असंघटित क्षेत्रातील बालमजूर म्हणजे रस्त्यावरील, ऊसतोडी कामगारांबरोबर स्थलांतरीत होणारी बालके, काळजी व संरक्षण अंतर्गत येणारी बालके, विशेष गरजा असलेली बालके, घरकाम करणारी इ. होय. यांचा समावेश या आराखड्यात केलेला आहे. भूप्रदेशाचा नेमका उल्लेख केलेला नाही. मात्र हा आराखडा सर्व महाराष्ट्रासाठी लागू आहे.

बालमजुरीचे परिणाम या आराखड्यात स्पष्ट नमूद केलेले आहे. यामध्ये असे नमूद केले आहे की, बालमजुरांपैकी बहुतेकजण धोकादायक आणि शोचनीय परिस्थितीत काम करीत असल्याने त्यांचे अपरिमित शारीरिक व मानसिक नुकसान होत असते. बालमजुरी करणारे बालक, त्याचे शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन, सहभाग अशा बालहक्कांपासूनही वंचित राहते.

घटक क्र. ४ लक्ष्यगट

या घटकामध्ये वयोगट ० ते १४, असंघटित, स्थलांतरित, घरकाम करणारे, रस्त्यावर वस्तू विकणारे, बूटपॉलिश करणारे, गाड्या धुणारे, भीक मागणारे, चहाच्या टपऱ्यांवर काम करणारे, सफाई करणारे, डोंबारी, गुरे राखणारे, कापूस वेचणे, स्वतःच्या घरात काम करणारे इ. संकल्पनांचा समावेश आहे. या घटकांचा धोरण निहाय आढावा पुढे घेऊ.

● राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७ (भारत सरकार)

या धोरणामध्ये वय वर्षे ० ते १४ वयोगटाचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. मात्र तो अप्रत्यक्षपणे म्हणजे बालमजूरी (प्रतिबंध व नियमन) या कायद्यामध्ये आहे. असंघटित, स्थलांतरित, घरकाम करणारे, रस्त्यावर वस्तू विकणारे, बूटपॉलिश करणारे, गाड्या धुणारे, भीक मागणारे, चहाच्या टपऱ्यांवर काम करणारे, सफाई करणारे, डोंबारी, गुरे राखणारे, कापूस वेचणे, स्वतःच्या घरात काम करणारे इ. चा उल्लेख मात्र धोरणामध्ये केलेला नाही.

● बालविकास धोरण, २००२ (महाराष्ट्र शासन)

बालविकास धोरणामध्ये राष्ट्रीय बालमजूर धोरणाचा उल्लेख आहे ज्यात वयोगट ० ते १४ हा दिलेला आहे. याबरोबर स्थलांतरित बालके व घरकाम करणारी, भीक मागणारी बालके इ. यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. मात्र बूटपॉलिश करणारे, गाड्या धुणारे, चहाच्या टपऱ्यांवर काम करणारे, सफाई करणारे, डोंबारी, गुरे राखणारे, कापूस वेचणारे, स्वतःच्या घरात काम करणारी अथवा घरकाम करणारी बालके यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

● बालमजूरी निर्मूलन: राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)

महाराष्ट्र शासनाच्या या आराखड्यामध्ये ० ते १४ वयोगटाचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. याबरोबर स्थलांतरित बालके व घरकाम करणारी मुले, रस्त्यावरील मुले, शाळाबाह्य मुले यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. रस्त्यावरील व शालाबाह्य मुलांमध्ये बूटपॉलिश करणारे, गाड्या धुणारे, चहाच्या टपऱ्यांवर काम करणारे, सफाई

करणारे, डोंबारी, गुरे राखणारे, कापूस वेचणारे अथवा स्वतःच्या घरात काम करणारी बालके यांचा समावेश होऊ शकतो. ती असंघटित क्षेत्रात आहेत. त्यामुळे या सर्व प्रकारांचा अप्रत्यक्ष उल्लेख आहे.

घटक क्र. ५ कार्ययोजना

कार्ययोजनामध्ये सर्वेक्षण, मुक्तता, शिक्षण, आरोग्य, जाणीव जागृती, कायद्याची अंमलबजावणी, कृतिदल, प्रशिक्षण, अनुधावन, प्रतिबंधात्मक उपाय, व्यावसायिक प्रशिक्षण, संसाधन, पालकांसाठी अर्थोत्पादन, मूल्यमापन व सनियंत्रण इ. घटकांचा समावेश आहे. धोरण निहाय प्रत्येक घटकामध्ये कोणत्या बाबी आहेत हे पाहूया.

● राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७ (भारत सरकार)

या धोरणामध्ये कार्ययोजनातील कृतिदल सोडून इतर घटक नमूद केलेले आहेत.

सर्वेक्षण – ज्याठिकाणी बालमजूर बहुसंख्य आहे त्याठिकाणी सर्वेक्षण करावे. सर्वेक्षणामधून मिळालेल्या बालमजूरांची संख्या लक्षात घेऊन राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प सुरु करण्याचे या धोरणात नमूद केलेले आहे. हे सर्वेक्षण दर दोन वर्षांनी करण्याचे नमूद केलेले आहे. सर्वेक्षणासाठी रु. २.७५ लाख इतकी आर्थिक तरतूद करण्यात आलेली आहे.

शिक्षण – सर्वेक्षणातून जी बालके ५-८ वयोगटातील आढळतील त्यांना सरळ शाळेत दाखल करावयाचे आहे. तसेच वय वर्षे ९-१४ या वयोगटातील बालमजूर असतील तर त्यांना राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्पांतर्गत असणाऱ्या 'विशेष शाळेत' दाखल करावयाचे आहे. या शाळेमध्ये बालमजुरास दाखल केल्यानंतर सेतू शैक्षणिक साहित्याद्वारे शिक्षण द्यावयाचे आहे. यानंतर दोन वर्षांनंतर मुख्य शाळेत प्रवेश घेण्यास तयार करावयाचे आहे. विशेष शाळां साठी आवश्यक कर्मचारीवृंद व इतर खर्चासाठी आर्थिक तरतूद करण्यात आली आहे.

आरोग्य – विशेष शाळेत दाखल झाल्यानंतर तत्काळ आरोग्य तपासणी करावयाची आहे बालमजूर जिथे काम करीत होता तिथे काही शारीरिक इजा अथवा मारहाण झालेली आहे का हे या आरोग्य तपासणीतून पहावयाचे आहे.

या तपासणीतून आजार आढळून आल्यास अशा बालकांना आरोग्य सुविधा द्यावयाच्या आहेत.

जनजागृती – राष्ट्रीय बालमजूर प्रकल्पांची अंमलबजावणी करीत असताना सतत जनजागृती करण्यासाठी आर्थिक तरतुदीचा समावेश यामध्ये आहे. या जनजागृतीमुळे बालकांना काम करण्यास प्रतिबंध होईल. तसेच बालमजूर (प्रतिबंध व नियमन) १९८७ अन्वये सामान्य नागरिकाला सुध्दा कामाला ठेवणाऱ्या मालकाविरुद्ध कायदेशीर कारवाई करता येते.

प्रशिक्षण – बालमजुरी निर्मूलनासाठी चालू करण्यात येणाऱ्या 'राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प'मध्ये सर्व संबंधित घटक (स्टेक होल्डर्स) यांच्या प्रशिक्षणाची सुविधा केलेली आहे. यासाठी दरवर्षी निधी ही ठेवण्यात आलेली आहे.

व्यावसायिक प्रशिक्षण – या प्रकल्पांतर्गत बालमजुरांच्या अनुधावनाची सोय केलेली नाही. व्यावसायिक प्रशिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

मुक्तता – कामाच्या ठिकाणाहून बालकांची मुक्तता करण्यासाठी कृतिदलाची सुविधा उपलब्ध नाही.

पालकांसाठी अर्थोत्पादन – काम करणाऱ्या बालकांच्या पालकांचे आर्थिक उत्पन्न जर वाढले गेल्यास ते आपल्या बालकास कामास पाठविणार नाहीत अथवा बालकाला कामाला पालकांनी पाठवू नये यासाठी या धोरणामध्ये पालकांच्या आर्थिक वाढीसाठी शासनाच्या विविध विकास विभागांच्या योजनांचा लाभ प्राधान्यक्रमाने देण्यात यावे असे स्पष्ट नमूद करण्यात आलेले आहे.

मूल्यमापन – या प्रकल्पाचे नियमितपणे मूल्यमापन करून प्राप्त निष्कर्षांमधून धडा घेऊन सुधारणा कराव्यात असे अपेक्षित आहे.

संनियंत्रण – तसेच बालमजुरी निर्मूलनासाठी जिल्हास्तरावर संनियंत्रण यंत्रणा स्थापन केलेली आहे. यासाठी राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प सोसायटी स्थापन करून त्याचे अध्यक्षपद संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी यांच्यावर सोपविण्यात

आलेले आहे. तसेच राज्यस्तरावर याचे सनियंत्रण राज्याचे कामगार आयुक्त हे करीत असतात.

बालविकास धोरण, २००२ (महाराष्ट्र शासन)

● राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प

महाराष्ट्र शासनाने घोषित केलेल्या बालविकास धोरणामध्ये, ज्याठिकाणी बालमजूर असतील त्याठिकाणी एनसीएलपी प्रकल्प सर्व जिल्ह्यात राबविण्याचे निश्चित केलेले आहे. राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प प्रत्येक जिल्ह्यात सुरु करण्यात येईल असे स्पष्ट केले आहे. यामुळे प्रकल्पांतर्गत येणारे कृती कार्यक्रम सर्वेक्षण, मुक्तता, शिक्षण, आरोग्य, जाणीव जागृती, कायद्याची अंमलबजावणी, कृतीदल, प्रशिक्षण, अनुधावन, प्रतिबंधात्मक उपाय, व्यावसायिक प्रशिक्षण, संसाधन, पालकांसाठी अर्थोत्पादन, मूल्यमापन व सनियंत्रण इ. घटकांचा समावेश धोरणात आहे.

व्यावसायिक प्रशिक्षण – याचबरोबर बालकांना त्यांच्या वयानुरूप विविध प्रकारचे व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळण्याकरीता विशिष्ट कार्यक्रम आखण्यात येतील असे नमूद केलेले आहे. तसेच बालमजूरांना शाळेत पाठविण्याची किंवा व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्थेत प्रवेश घेऊन देण्याची जबाबदारी या धोरणाने मालकांवर सोपविलेली आहे.

● बालमजुरी निर्मूलन: राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)

या कृती आराखड्यामध्ये कार्ययोजनांतर्गत प्रत्येक घटक उदा. सर्वेक्षण, मुक्तता, शिक्षण, आरोग्य, जाणीव जागृती, कायद्याची अंमलबजावणी, कृतीदल, प्रशिक्षण, अनुधावन, प्रतिबंधात्मक उपाय, व्यावसायिक प्रशिक्षण, संसाधन, पालकांसाठी अर्थोत्पादन, मूल्यमापन व सनियंत्रण इ. चा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. घटकनिहाय जबाबदारी व आर्थिक तरतूद काय आहे हे पाहूया.

सर्वेक्षण – बालमजूरांची नेमकी संख्या निश्चितीसाठी या आराखड्यामध्ये सविस्तर कृती कार्यक्रम दिलेले आहेत. प्रथमतः, शालेय शिक्षण विभागाकडून

शाळाबाह्य बालकांचा जे सर्वेक्षण केला जाते त्या सर्वेक्षणातून नावे व आकडेवारी प्राप्त करून घेणे. या प्राप्त नावातील किती बालके काम करतात याचा सर्वे करणे हा पर्याय सुचविलेला आहे. याव्यतिरिक्त शाळाबाह्य बालकांचे प्रमाण जिथे जास्त असेल तिथे सहभागी ग्रामीण समीक्षण या तंत्राद्वारे सर्वेक्षण करून पॉकेट्स निश्चित करणे तसेच वस्तीतील लोकांबरोबर गटचर्चा करून बालमजूर कुठे आहेत हे निश्चित करणे. तसेच स्थलांतरित बालकांचे ही सर्वेक्षण यासाठी सुध्दा सहभागी ग्रामीण समीक्षण ही पद्धत वापरावी हे स्पष्ट केलेले आहे.

रस्त्यावरील बेघर, अनाथ, घरातून पळून आलेली पण रस्त्यावर राहणारी तसेच पालकांसोबत रस्त्यावर राहणाऱ्या बालकांचे सर्वेक्षण हेसुध्दा सहभागी ग्रामीण पद्धतीद्वारे करण्याचे स्पष्ट केलेले आहे. याचबरोबर शाळेत नाव आहेत पण स्थलांतरित झालेली आहेत तसेच अर्धवेळ शाळेत येतात व तदनंतर कामावर जाता अशा बालकांचे सर्वेक्षण करण्यात यावे असे स्पष्ट नमूद केलेले आहे.

या सर्व सर्वेक्षणासाठी काम करणाऱ्या यंत्रणेस प्रशिक्षण द्यावे असे स्पष्ट नमूद केलेले आहे. सर्वेक्षणाचे प्रशिक्षण हे सर्वेक्षकांना देण्यात यावे तसेच यासाठी रु. एक कोटीचा निधीची कामगार विभागाने द्यावा याचा स्पष्ट उल्लेख या कृती कार्यक्रमात केलेला आहे.

मुक्तता -

► बालमजूर, ज्या ठिकाणी काम करतात अशा ठिकाणाहून त्यांची सोडवणूक करण्याकरीता महाराष्ट्र शासनाच्या शासन निर्णय क्र. सीएलए-२२६/(२९९)/काम-७, कामगार विभाग, मंत्रालय, मुंबई अन्वये कृतीदल स्थापन करून त्याची कार्यपद्धती स्पष्ट विशद केलेली आहे.

- ♦ संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी हे कृती दलाचे प्रमुख असून यामध्ये पोलिस अधीक्षक, जिल्हा महिला बालविकास अधिकारी, शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, जिल्हा

आरोग्य अधिकारी, अशासकीय प्रतिनिधी हे सदस्य आहेत. बालमजूर जिथे काम करतात अशा आस्थापनेवर धाड टाकून बालमजुरांची मुक्तता करणे हे कृतीदलाचे प्रमुख काम आहे. मुक्ततेपूर्वी, दरम्यान व नंतर कोणते टप्पे पार पाडावेत याबद्दल खालीलप्रमाणे कार्यवाही करणे अपेक्षित आहे.

- ▶ प्रथमतः बालमजूर काम करीत असलेले क्षेत्र निश्चित करणे. सहभागी ग्रामीण समीक्षण या तंत्राद्वारे संबंधित क्षेत्राचा सामाजिक नकाश काढणे.
- ▶ धाडीनंतर बालमजुरांना ताब्यात घेऊन त्यांच्यावर कोणतेही दंडपण येणार नाही याची काळजी घेऊन सदरच्या बालकांना बालकल्याण समितीद्वारे महिला व बाल विकास विभागाने मान्यता दिलेल्या वसतीगृहात दाखल करणे.
- ▶ वसतीगृहात दाखल झाल्यानंतर पालकांचा शोध घेऊन पालकांच्या ताब्यात देणे.
- ▶ परराज्यातील बालक असल्यास पोलीसांच्या मदतीने संबंधित राज्यातील बालकल्याण समितीकडे बालकास सुपुर्त करणे.
- ▶ मालकावर केस दाखल करणे.
- ▶ संबंधित मालकाविरुद्ध ज्युवेनाईल जस्टीस ॲक्ट, २००२, बालमजूर (पुनर्वसन व नियमन) १९८७ या कायद्यान्वये गुन्हा दाखल करणे.
- ▶ बालकावर काही मारहाणीच्या खूणा असतील तर आय.पी.सी. अंतर्गत खटले दाखल करणे.
- ▶ सोडविलेल्या वय वर्षे ५-१४ या वयोगटातील बालकाचे शैक्षणिक पुनर्वसन करणे.
- ◆ याचबरोबर या बालकांचे अनुधावन करून सध्या ही बालके शाळेत जातात किंवा नाही ही माहिती एकत्रित केली जाते. या कृतीदलाच्या

धाडसत्रांसाठी रु. १ कोटीची तरतूद करण्यात आली आहे. या कृतीदलाच्या सदस्यांकरीता प्रशिक्षणाची सुध्दा सुविधा ठेवण्यात आलेली आहे.

शिक्षण

- सर्वेक्षणातून आढळलेल्या वय वर्षे ५-८ या वयोगटातील बालकांना सरळ शाळेत दाखल करणे व वय वर्षे ९-१४ वयोगटातील बालकांना 'विशेष शाळे'ची व्यवस्था निर्माण करण्यात आलेली आहे.
- या बालकांना शाळेमध्ये प्रवेश घेताना कोणतीही अडचण येवू नये यासाठी मुख्याध्यापकांनी कोणत्याही कागदपत्रांची मागणी करू नये असे स्पष्ट केले आहे. तसेच या बालकांना शाळेत प्रवेश दिल्यानंतर सर्व शैक्षणिक सुविधा, गणवेश, पुस्तके द्यावयाची आहेत.
- ज्याठिकाणी विशेष शाळा नसतील अशा ठिकाणी शालेय शिक्षण विभागातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या राजीव गांधी संधी शाळा, महात्मा फुले शिक्षण हमी योजनेअंतर्गत केंद्र सुरु करून शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे स्पष्ट निर्देश या ठिकाणी दिलेली आहे. या बालकांच्या शैक्षणिक गरजा लक्षात घेऊन यांना करसे शिकवावे याचे प्रशिक्षण शिक्षकांना देण्यात यावे याचे स्पष्ट निर्देश या घटकात दिलेले आहे. या कार्यक्रमाकरीता रु. १ कोटी इतका निधी सर्व शिक्षा अभियानातून करण्यात यावा असे निर्देश दिलेले आहेत.

आरोग्य

विशेष शाळांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या प्रत्येक बालमजुराची नियमित तपासणी व आवश्यक असल्यास विनामूल्य सेवा पुरविण्यात यावा याचाही स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे.

जाणीव जागृती

बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेविरुद्ध समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात जाणीव जागृती होण्याकरीता खाली नमूद केल्याप्रमाणे कृती स्पष्ट केल्या आहेत. या जाणीव जागृती करीता रु. १ कोटी इतका निधी राखून ठेवलेला आहे.

- बालमजुरी विरोधी विविध माध्यमांद्वारे सतत प्रचार व प्रसार करणे.
- बालमजुरी विरोधी प्रचार सार्वजनिक ठिकाणी करणे.
- बालदिनानिमित्त शालेय बालकांच्या मिरवणुका शाळांनी काढणे.
- बालमजुरीच्या दुष्परिणामांबद्दल शालेय विद्यार्थ्यांना माहिती देणे.
- मालक, पालक व कामगार यांना बालमजुरीविषयी असणाऱ्या कायद्याविषयी जाणीव निर्माण करणे.
- शासनाच्या विविध विभागातर्फे देण्यात येणाऱ्या वीज बिले, कर बिले आणि बालमजुरीविरोधी संदेश छापून जनतेपर्यंत संदेश पोचवणे.
- बालमजूर मुक्त जिल्ह्याच्या जिल्हाधिकारी यांना पुरस्कार देणे.
- बालकांच्या शिक्षणाबद्दल, जाणीव निर्माण करण्याकरीता, कामगार संघटनांच्या सभेमध्ये माहिती देणे.
- कुठल्याही उद्योगाला परवानगी देताना, बालमजूर कामावर ठेवणार नाही अशी हमी घेणे. या हमीचे उल्लंघन केले तर परवानगी रद्द करणे.
- औद्योगिक संघटनेने आपल्या सदस्य संघटनांना बालमजूर कामावर न ठेवण्याचे आवाहन करणे.
- औद्योगिक संघटनेने बालमजूर पुनर्वसन योजना पुरस्कृत कराव्यात.

प्रशिक्षण

- बालमजुरांशी संबंधित घटक (स्टेक होल्डर्स) यांच्याकरीता या आराखड्यात सुस्पष्टपणे प्रत्येक घटकनिहाय प्रशिक्षणसंबंधी सुस्पष्टपणे कृती नमूद केलेली आहे.

- राज्यस्तरावर या कृती आराखड्याशी संबंधित वरिष्ठ अधिकारी, पदाधिकारी, आमदार, खासदार यांचे प्रशिक्षण तसेच जिल्हास्तरावरील प्रशासकीय यंत्रणा, स्वयंसेवी संस्था यांना प्रशिक्षण द्यावे असे स्पष्ट केलेले आहे. याचबरोबर गाव पातळीवर काम करणारे कर्मचारी उदा. ग्रामसेवक, तलाठी, पोलीस तसेच सरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य यांच्याकरीता प्रशिक्षण प्रस्तावित केलेले आहेत.
- जिल्हास्तरावरील राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्पांतर्गत कार्यरत अधिकारी, कर्मचारी, विशेष शाळांमधील शिक्षक यांच्याकरीता प्रशिक्षण सुचविलेले आहेत. तसेच प्रसार माध्यमांचे प्रतिनिधी, सिटीझन फोरम, धार्मिक गुरु, महिला मंडळ, स्वयंसहायता बचत गट, तरुण मंडळ, भजनी मंडळ, सांस्कृतिक मंडळ यांच्याकरीता प्रशिक्षण घेऊन जनजागृतीसाठी साहाय्य द्यावे हे स्पष्ट केलेले आहे.

अनुधावन

कामाच्या ठिकाणाहून मुक्त केलेले बालमजूर विशेष शाळेत दाखल केल्यापासून ते त्यांचे पुनर्वसन केल्यानंतरही बालकांचे अनुधावन करावे असा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. यामध्ये परराज्यातील, परजिल्ह्यातील अथवा जिल्हांतर्गत बालक यांचा समावेश आहे.

प्रतिबंधात्मक उपाय

या घटकामध्ये पुढील प्रतिबंधात्मक उपाय सुचविलेले आहेत.

- व्यावसायिकांकडून बालमजुरांना कामावर ठेवणार नाही असे हमीपत्र लिहून घेणे.
- कृतीदलाद्वारे धाडसत्रे आयोजित करून बालमजुरांची कामाच्या ठिकाणाहून मुक्तता करणे. दलाल, मुकादम यांना बालमजूर कामावर ठेवू नये अशी ताकीद देणे.

- साखर कारखाने यांना ऊसतोडी कामगारांबरोबर येणाऱ्या बालकांसाठी शाळा उपलब्ध करून देणे.

अशा प्रतिबंधात्मक बाबी या आराखड्यात नमूद केलेल्या आहेत. याचबरोबर यासाठी निधीची सुध्दा व्यवस्था केलेली आहे.

व्यावसायिक प्रशिक्षण

विशेष शाळेत प्रवेश घेतलेल्या बालकांना त्यांच्या व्यावसायिक क्षमतावृद्धी करण्याकरीता व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात यावे अशी स्पष्ट तरतूद या आराखड्यात केलेली आहे.

पालकांसाठी अर्थोत्पादन

या घटकामध्ये बालमजुरांच्या पालकांचे आर्थिक उत्पन्न वाढीसाठी, शासनाच्या विविध विभागातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या विकास योजनांचा लाभ प्राधान्याने द्यावा याबद्दल स्पष्ट केलेले आहे. यामध्ये सामाजिक न्याय, आदिवासी विकास विभाग, सर्व विकास महामंडळे, नगर व ग्रामीण विकास विभागांच्या उत्पन्न वाढीसाठी असणाऱ्या योजनांचा समावेश आहे.

मूल्यमापन

या आराखड्याती कृती मूल्यमापन करण्यासंबंधी तरतूद केली असून यासाठी निधीसुद्धा राखून ठेवलेला आहे.

सनियंत्रण

राज्य कृती आराखड्याच्या सनियंत्रणासाठी राज्य सनियंत्रण समितीची रचना करण्यात आलेली आहे.

घटक क्र. ६ अंमलबजावणी यंत्रणा

या घटकामध्ये शासकीय विभाग, स्वयंसेवी संस्था, इतर विशेष संस्था, आंतरराष्ट्रीय संस्था व संस्थेची रचना याचा समावेश आहे.

- **राष्ट्रीय बालमजुर धोरण, १९८७ (भारत सरकार)**

या धोरणामध्ये शासकीय विभाग स्वयंसेवी संस्था, इतर विशेष संस्था व संस्थांची रचना इ. घटकनिहाय जबाबदारी व आर्थिक तरतूद काय ते पाहूया.

शासकीय विभाग

या धोरणामध्ये कामगार विभागावर धोरणाच्या अंमलबजावणी करण्याची सोपविण्या आलेली आहे. या व्यतिरीक्त बालकांच्या शिक्षणासाठी शालेय शिक्षण विभागावर जबाबदारी सोपविलेली आहे. पालकांसाठी अर्थोत्पादनासाठी भारत सरकार व राज्य सरकारच्या विविध विभागांच्या आर्थिक योजनांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी कृतिसंगम (कन्वर्जन्स) घडवून आणण्याचे स्पष्ट केलेले आहे.

या धोरणांमध्ये नमूद केलेली उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी ग्रामीण विकास मंत्रालय, आरोग्य मंत्रालय व महिला व बालविकास मंत्रालय, सामाजिक न्याय मंत्रालय, आदिवासी विकास मंत्रालय यांची भूमिका महत्वाची असल्याचे नमूद केलेले आहे.

स्वयंसेवी संस्था

या धोरणांमध्ये स्वयंसेवी संस्था म्हणून कुठेही स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही.

इतर विशेष संस्था

राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प संस्था – बाल मजूरी मोठ्या प्रमाणात आहे अशा ठिकाणी प्रोजेक्ट बेस्ड ॲक्शनद्वारे कार्यवाही करण्याचे स्पष्ट केलेले आहे. यासाठी जिल्हा स्तरावर राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प संस्था स्थापन करावी. सदरची संस्था ही संस्थानोंदणी कायदान्वये स्थापन करावी असे स्पष्ट केलेले आहे. तसेच या संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून जिल्हाधिकारी हे काम पहातील. असे स्पष्ट नमूद केलेले आहे. अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा स्पष्टपणे दिलेली आहे.

बाल कामगार टेक्निकल ॲडव्हायझरी कमिटी – बाल कामगार (प्रतिबंध व नियमन) कायदा, १९८६ कलम ५ अन्वये सदरची कमिटी स्थापन करण्यात आलेली आहे.. सदरची कमिटी वेळोवेळी मार्गदर्शन करेल.

● बालविकास धोरण, २००२ (महाराष्ट्र शासन)

महाराष्ट्र शासनाच्या या धोरणामध्ये शासकीय विभाग, स्वयंसेवी संस्था, इतर विशेष संस्था व संस्थांची रचना इ. घटक विषय नेमका कोणता उल्लेख केलेला आहे ते पाहूया.

शासकीय विभाग

आरोग्य विभाग, एकात्मिक बालविकास योजना, सामाजिक न्याय विभाग, महिला व बालविकास विभाग, इत्यादिंचा समावेश आहे.

स्वयंसेवी संस्था

बालकांना अनुरक्षण सुविधा देण्याकरिता, व्यसनमुक्ती कार्यक्रम, अनैतिक व्यापार टाळण्यासाठी सहाय्य, बालकांशी लैंगिक गैरवर्तनास प्रतिबंध करण्यासाठी चाईलडलाईनचे साहाय्य घेण्याचे नमूद केलेले आहे. या बरोबर एच.आय.व्ही/एड्स बाधित बालकांना घरगुती निगा आणि त्यांच्या कुटुंबांना सहाय्यसाठी स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य घेण्यात येईल हे स्पष्ट केलेले आहे.

या बरोबर कैद्यांची मुले, हरवलेली मुलं, शारीरिक व मानसिक बाधा असलेली बालके, बालकांचे हक्क संबंधी सहकार्य घेण्यात येईल असे नमूद केलेले आहे.

इतर विशेष संस्था

युनिसेफ, स्थानिक स्वराज्य संस्था, निरीक्षणगृहे, बालगृहे, विशेष गृह, अनुरक्षणगृहे, समुपदेशन आणि उपचार केंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, अंगणवाडी बालहक्क आयोग इ. चा उल्लेख केलेला आहे.

राष्ट्रीय बाल कामगार संस्था ही सर्व जिल्ह्यात स्थापन करण्याचे स्पष्ट केलेले आहे.

● बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)

महाराष्ट्र शासनाच्या या धोरणामध्ये शासकीय विभाग, स्वयंसेवी संस्था, इतर घटकांचा विषय नेमका कोणता उल्लेख केलेला आहे ते पाहूया.

शासकीय विभाग

या आराखड्यामध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या कामगार, शालेय शिक्षण विभाग, महिला व बालविकास विभाग, सामाजिक न्याय, आदिवासी विकास विभाग, गृहविभाग, आरोग्यविभाग, ग्रामविकास विभाग, नगरविकास विभाग, विधा व न्याय विभाग, महसूल विभाग, उच्च व तांत्रिक विभाग, रेल्वे मंत्रालय, माहिती व जनसंपर्क विभाग, विक्रीकर विभाग व सामान्य प्रशासन विभाग इ. चा यामध्ये समावेश आहे.

स्वयंसेवी संस्था

रस्त्यावरील बालके, धृणित स्वरूपातील बालमजूर, स्थलांतरीत बालके व इतर कृती कार्यक्रमासाठी स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य अपेक्षित केलेले आहे.

इतर विशेष संस्था

यामध्ये यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा), महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण परिषद (एम पी एस सी), महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद, ग्रामशिक्षण समिती, वॉर्ड शिक्षण समिती, साखर कारखाने, स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायतराज संस्था, केंद्रिय कामगार शिक्षण मंडळ, महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, औद्योगिक संघटना इ. चा उल्लेख यामध्ये केलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनांचाही स्पष्ट उल्लेख आहे. सनियंत्रण व अंमलबजावणी यासाठी संस्थेची रचना दिली आहे.

५.४ निष्कर्ष

राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७; राज्य बालविकास धोरण, २००२; राज्य कृती आराखडा, २००७; या धोरणांच्या विश्लेषणावरून पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता येतील.

(अ) बालमजुरी निर्मूलनासाठी धोरणातील आवश्यक ५१ घटकांसंबंधी राष्ट्रीय बालमजूर धोरणात २६ घटक, राज्य कृती आराखड्यात ४४ तर राज्य बालधोरणात २१ घटक समाविष्ट केले आहेत.

(आ) या घटकांचे स्वरूप विविध धोरणांमध्ये खालील प्रमाणे आहे.

तक्ता क्र. ५.०३
धोरणांमधील घटकांचे स्वरूप

अ.क्र.	विषय	राष्ट्रीय धोरण	राज्य कृती आराखडा	राज्य बाल धोरण
१	स्पष्टपणे मांडलेले घटक घटक (E)	२२	३३	२
२.	स्पष्टपणे न मांडलेले घटक (I)	४	११	१५

धोरणांमध्ये स्पष्टपणे न मांडलेले घटक खालील प्रमाणे आहेत.

- राष्ट्रीय बालमजुर धोरण - कालावधी, बालमजुरांचे क्षेत्र (संघटित/ असंघटित), वयोगट व बालमजुरी नष्ट करणे
- राज्य बाल धोरण - कामाचा प्रकार, संपवणे, वयोगट व ९ कार्ययोजना

➤ राज्य कृती आराखडा - असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचे प्रकार राष्ट्रीय बालमजुर धोरणांमध्ये महत्त्वाचे चार घटक अप्रत्यक्षपणे आहेत. राज्य बालविकास धोरणामध्ये हे घटक व आवश्यक अशा कार्ययोजना अप्रत्यक्षपणे दिल्या आहेत. राज्य कृती आराखड्यात मात्र कालावधी, बालमजुरांचे क्षेत्र (संघटित/असंघटित), वयोगट स्पष्टपणे नमद केला आहे. असंघटित क्षेत्रातील बालमजुर अप्रत्यक्षपणे उल्लेख राज्यकृती आराखड्यामध्ये आहे. परंतु राष्ट्रीय बालमजुर धोरणामध्ये असंघटित क्षेत्राचा उल्लेखच नाही. राज्य बालविकास धोरणामध्ये स्थलांतरीत व भीक मागणारे याव्यतिरिक्त असंघटित क्षेत्रातील कोणत्याही बालकांचा उल्लेख नाही.

(इ) याचबरोबर असंघटीत क्षेत्रामधील बालमजुरांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या प्रकारांचा विचार केला तर खालील निष्कर्ष दिसतात.

- राष्ट्रीय बालमजुर धोरण - ० प्रकारचा उल्लेख
- राज्य कृती आराखडा - ११ पैकी ११ प्रकारचा उल्लेख
- राज्य बालधोरण - ११ पैकी १ प्रकारचा उल्लेख

यावरून राज्यकृती आराखड्यामध्ये असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या निर्मुलनासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

(ई) बालमजुरी निर्मूलनासाठी आवश्यक १४ योजनांपैकी राष्ट्रीय बालमजुर धोरणात १३, राज्यकृती आराखड्यात १४ व राज्य बाल धोरणात १३ कृती योजना आहेत.

(उ) एकूण १४ कृतियोजनांबाबत पुढील निष्कर्ष दिसतो.

तक्ता क्र. ५.०४
कृति योजनांसंबंधी निष्कर्ष

अ.क्र.	कृति योजनांचे नाव	राष्ट्रीय बाल कामगार धोरण	राज्यकृती आराखडा	राज्य बाल धोरण
१.	अंमलबजावणी यंत्रणा व आर्थिक तरतूद मांडलेली योजना	१०	१४	०
२.	अंमलबजावणी यंत्रणा अथवा आर्थिक तरतूद मांडलेली योजना	१	०	०
३.	अंमलबजावणी यंत्रणा व आर्थिक तरतूद न दिलेली योजना	२	०	१३
एकूण		१३	१४	१३

यावरून राज्य कृती आराखड्याच्या अंमलबजावणीची शक्यता अधिक दिसून येते.

असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या सर्वेक्षणावरून आलेले निष्कर्ष व भारत सरकार व महाराष्ट्र शासनाच्या बालमजुरी निर्मूलन धोरणांच्या आशय विश्लेषण यातील निष्कर्ष व यावर आधारित प्रकरण सहा निष्कर्ष व शिफारशी यामध्ये दिलेले आहे.

प्रकरण सहावे
निष्कर्ष व शिफारशी

६.१ प्रस्तावना	१४६
६.२ असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या सर्वेक्षणावरून आलेले निष्कर्ष	१४७
६.३ धोरणांच्या आशय विश्लेषणावरून काढलेले निष्कर्ष	१४८
६.४ शिफारशी	१५०
६.५ पुढील अभ्यासासाठी विषय	१५२

प्रकरण सहावे निष्कर्ष व शिफारशी

६.१ प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास या प्रबंधातील पहिल्या चार प्रकरणा मध्ये जो अभ्यास केला त्याचा थोडक्यात परामर्श या ठिकाणी घेतला आहे.

पहिल्या प्रकरणामध्ये बालमजुरीची संकल्पना, स्थिती, व्याख्या, प्रकार, कारणे परिणाम, गैरसमज व वस्तुस्थिती, कायदे, आंतरराष्ट्रीय संकेत, बालमजुरी निर्मूलनासाठी असणारे प्रकल्प, महाराष्ट्रातील बालमजुरी निर्मूलन संबंधीचे प्रयत्न इ. ची माहिती दिलेली आहे. त्याच बरोबर संशोधन अभ्यासाची आवश्यकता, समस्या विधान, संशोधनाची उद्दिष्टे, परिकल्पना, गृहीतके, कार्यात्मक व्याख्या व संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा नमूद केलेल्या आहेत.

संबंधित साहित्याचा अभ्यास या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये साहित्याचे दुय्यम स्त्रोव प्राथमिक स्त्रोताचा अभ्यास केला आहे. प्राथमिक स्त्रोतामध्ये प्रामुख्याने एक मूल संशोधन अहवाल व ४३ सारांश अभ्यासले.

संशोधन पद्धती या तिसऱ्या प्रकरणा मध्ये माहिती संकलनाची पद्धत, प्रश्नावली, प्रश्नावलीची पुर्व चाचणी, प्रश्नावलीची वैशिष्ट्ये, प्रश्नावलीचे अंतिमीकरण, मुलाखत, संरचित मुलाखत, नमुना निवड नमुना निवड पद्धत, माहिती संकलन इ. संबंधी माहिती दिलेली आहे.

असंघटित क्षेत्रातील बालकामगारांची वैशिष्ट्ये व पाश्चभूमी माहितीचे विश्लेषण या चौथ्या प्रकरणामध्ये प्रश्नावली व्दारे प्राप्त माहितीचे विश्लेषण केलेले आहे.

भारत सरकारचे बालमजुरांचे धोरण, १९८७, महाराष्ट्र शासनाचे बाल विकास धोरण, २००३ व बालमजुरी निर्मूलन महाराष्ट्र राज्य कृती आराखडा २००७ या तीन धोरणांचे विश्लेषण प्रकरण पाच मध्ये दिलेले आहे.

माहितीच्या विश्लेषणातून काढलेले निष्कर्ष या प्रकरणात मांडलेले आहेत. हे निष्कर्ष प्रकरण एक मध्ये दिलेल्या संशोधन प्रश्नांना अनुसरून मांडलेले आहेत.

६.२ असंघटित बाल मजुरांच्या सर्वेक्षणावरून आलेले निष्कर्ष

प्रकरण एकमध्ये दिलेल्या संशोधन प्रश्नांनुसार निष्कर्ष मांडले आहेत.

६.२.१ असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती

- वय वर्षे ९ – १४ या वयोगटातील बालमजुरांची ही संख्या जास्त आहे.
- मराठी भाषिकांचे प्रमाण हे ४९ टक्के आहे.
- हिंदी भाषिक बालमजुरांचे प्रमाण २५ टक्के इतके आहे.
- हिंदू धर्मीय बालमजूर ५० टक्के आहेत.
- अनुसूचित जाती / जमातीतील मधील बालमजुरांचे प्रमाण हे अधिक आहे.
- बालमजुरांच्या आई व वडील निरक्षर असल्याचे प्रमाण अधिक आहे.
- बहुसंख्य बालमजुरांचे पालक हे सुध्दा असंघटित क्षेत्रात काम करणारे अधिक आहेत.
- बहुतांश पालकांचे मासिक उत्पन्न हे रु. तीन हजार पर्यंतच आहे.
- बालमजुरांच्या घरी भावंडाची संख्या पाच किंवा सहाच्या पुढे आहे.
- बहुतेक पालक हे व्यसनाधीन आहेत.
- उदरनिर्वाहासाठी सतत स्थलांतर योचे प्रमाण सुध्दा अधिक आहे.
- चैन करायला पैसे मिळतात म्हणून बालमजुरी करणारे अधिक बालकांचे प्रमाण जास्त आहे.

६.२.२ असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या व त्यांच्या पालकांचा शिक्षणाकडे पहावयाचा दृष्टिकोन

- शिक्षण व नोकरी याचा जादा संबंध लावणारे पालकांचे प्रमाण अधिक आहे.
- शिक्षणाऐवजी बालकांनी लहान वयापासून काम करणे असे मत असणाऱ्या पालकांचे प्रमाण अधिक आहे.

- बालकांनी शिक्षण सोडून मजुरी करण्यास सुरुवात केली याबद्दल खंत नसणाऱ्या पालकांचे प्रमाण अधिक आहे.
- पालकांची एकाबाजूला शिक्षणाविषयी अनास्था व दुसरीकडे त्यांनी हवे तेवढे शिकावे असे म्हणणे आहे.

६.२.३ असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांना शिक्षण घेण्यामधील अडचणी

- लांब शाळा व शिक्षणाचा खर्च परवडत नाही म्हणून पालक शाळेत पाठवत नाही.
- शाळेत येतो किंवा नाही याबद्दल शिक्षक पाठपुरवठा करत नाहीत.
- शाळेत शिकवलेले न समजणे.
- शिक्षक सतत रागविणे.

६.३ धोरणांच्या आशय विश्लेषणावरून काढलेले निष्कर्ष

राष्ट्रीय बालमजुर धोरण, १९८७; राज्य बालविकास धोरण, २००२; राज्य कृती आराखडा, २००७; या धोरणांच्या विश्लेषणावरून पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता येतील.

अ. बालमजुरी निर्मूलनासाठी धोरणातील आवश्यक ५१ घटकांसंबंधी राष्ट्रीय बालमजुर धोरणात २६ घटक, राज्य कृती आराखड्यात ४४ तर राज्य बालधोरणात २१ घटक समाविष्ट केले आहेत.

आ. या घटकांचे स्वरूप तक्ता क्र. ५.०३ नुसार विविध धोरणांमध्ये खालील प्रमाणे आहे.

धोरणांमधील घटकांचे स्वरूप

अ.क्र.	विषय	राष्ट्रीय धोरण	राज्य कृती आराखडा	राज्य बाल धोरण
१	स्पष्टपणे मांडलेले घटक घटक (E)	२२	३३	२
२.	स्पष्टपणे न मांडलेले घटक (I)	४	११	१५

धोरणांमध्ये स्पष्टपणे न मांडलेले घटक खालील प्रमाणे आहेत.

- राष्ट्रीय बालमजुर धोरण - कालावधी, बालमजुरांचे क्षेत्र (संघटित/ असंघटित), वयोगट व बालमजुरी नष्ट करणे
- राज्य बाल धोरण - कामाचा प्रकार, संपवणे, वयोगट व ९ कार्ययोजना
- राज्य कृती आराखडा - असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांचे प्रकार

राष्ट्रीय बालमजुर धोरणांमध्ये महत्वाचे चार घटक अप्रत्यक्षपणे आहेत. राज्य बालविकास धोरणामध्ये हे घटक व आवश्यक अशा कार्ययोजना अप्रत्यक्षपणे दिल्या आहेत. राज्य कृती आराखड्यात मात्र कालावधी, बालमजुरांचे क्षेत्र (संघटित/ असंघटित), वयोगट स्पष्टपणे नमुद केला आहे. असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरीचा अप्रत्यक्षपणे उल्लेख राज्यकृती आराखड्यामध्ये आहे. परंतू राष्ट्रीय बालमजुर धोरणामध्ये असंघटित क्षेत्राचा उल्लेखच नाही. राज्य बालविकास धोरणामध्ये स्थलांतरीत व भीक मागणारे याव्यतिरिक्त असंघटित क्षेत्रातील कोणत्याही बालकांचा उल्लेख नाही.

इ. याचबरोबर असंघटित क्षेत्रामधील बालमजुरांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या प्रकारांचा विचार केला तर खालील निष्कर्ष दिसतात.

- राष्ट्रीय बालमजुर धोरण - ० प्रकारचा उल्लेख
- राज्य कृती आराखडा - ११ पैकी ११ प्रकारचा उल्लेख
- राज्य बालधोरण - ११ पैकी १ प्रकारचा उल्लेख

यावरून राज्यकृती आराखड्यामध्ये असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या निर्मूलनासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

ई. बालमजुरी निर्मूलनासाठी आवश्यक १४ योजनांपैकी राष्ट्रीय बालमजुर धोरणात १३, राज्यकृती आराखड्यात १४ व राज्य बाल धोरणात १३ कृती योजना आहेत.

उ. एकूण १४ कृतियोजनांबाबत तक्ता क्र. ५.०४ वरून पुढील निष्कर्ष दिसतो.

कृति योजनांसंबंधी निष्कर्ष

अ.क्र.	कृति योजनांचे नाव	राष्ट्रीय बाल कामगार धोरण	राज्यकृती आराखडा	राज्य बाल धोरण
१.	अंमलबजावणी यंत्रणा व आर्थिक तरतूद मांडलेली योजना	१०	१४	०
२.	अंमलबजावणी यंत्रणा अथवा आर्थिक तरतूद मांडलेली योजना	१	०	०
३.	अंमलबजावणी यंत्रणा व आर्थिक तरतूद न दिलेली योजना	२	०	१३
एकूण		१३	१४	१३

यावरून राज्य कृती आराखड्याच्या अंमलबजावणीची शक्यता अधिक दिसून येते.

६.४ शिफारशी

अ. असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरांच्या पुनर्वसनेसाठी आखण्यात येणाऱ्या धोरणामध्ये पुढील कृति योजनांचा समावेश असणे आवश्यक आहे.

- प्रत्येक बालमजुरासाठी शिक्षणाची / अनौपचारिक शिक्षणाची सोय आवश्यक आहे.
- बालमजुरांसाठी असलेल्या विशेष शाळांमध्ये हिंदी भोषेतून शिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- मागासवर्गीय, आदिवासी, भटके विमुक्त जाती जमातीच्या बालकांकरीता सक्तीचे शिक्षण व पुरेशा प्रमाणात शैक्षणिक सुविधा निर्माण करायला हव्यात.
- असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी विशेष कार्यक्रम घेतले पाहिजेत.
- साक्षरता अभियान प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी निर्मूलन कार्यक्रम इतर दारिद्र्य निर्मूलन योजनांशी कृतिसंगमकरण आवश्यक आहे.
- बालमजुरांना शैक्षणिक प्रवाहात टिकविण्यासाठी शाळेतील उपस्थितीनुसार आर्थिक साहाय्य (अनुदान) देण्यात यावे.

- बालमजुरांच्या पालकांचे आर्थिक उत्पन्न वाढीसाठी इतर कार्यक्रमांचा लाभ देणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेचे दुष्परिणाम पालकांमध्ये पोहोचविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करणे आवश्यक आहे.
- आपल्या भावंडांना सांभाळण्यासाठी मोठ्या बहिणींना शाळा सोडावी लागते. यामुळे मुलींचे शाळाबाह्य प्रमाण जास्त होते. यातून मुली सुद्धा मजुरी करतात. हे टाळण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात पाळणाघराची सुविधा निर्माण करून देणे आवश्यक आहे.
- पालकांचे स्थलांतर हे बालमजुरी निर्माण करते. यासाठी वसतिगृहांची योजना राबविणे आवश्यक आहे.
- विशेष शाळेतील व त्यानंतर शाळेच्या प्रवाहात जाणाऱ्या सर्व बालकांचे सतत अनुधावन होणे गरज आहे. यासाठी राज्यपातळीवर एकच अनुधावन विकसीत केले पाहिजे.
- बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेचे निर्मूलन करायचे असेल तर कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी निर्मूलनसंबंधी असणारे संबंधित घटक यांना सतत प्रशिक्षण देणे, त्यांची क्षमतावृद्धी करणे आवश्यक आहे.
- शाळास्तरावर विद्यार्थ्यांना सॉफ्ट स्कीलचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरांना शिकण्यासाठी वेगळ्या कौशल्याची आवश्यकता असते. याबरोबर ही बालके ज्या स्थितीतून आलेली असल्यामुळे यांच्यामध्ये अभ्यासाचे कौशल्य सोडून इतर कौशल्ये अधिक असतात. तेव्हा हे सर्व शिक्षकांना समजण्यासाठी प्रशिक्षण आवश्यक आहे.
- समाजाचा सहभाग अधिक वाढून कम्युनिटी बेस मॉनिटरिंग सिस्टिम विकसित करण्यासाठी समाजातील जाणकारांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरांना शाळेत दाखल केल्यानंतर ती नियमित शाळेत जातात किंवा नाही यासाठी सनियंत्रण कडक होणे आवश्यक आहे.
- बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेविषयी पालक व समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात जनजागृती होणे आवश्यक आहे.

- बालमजुरांना शाळेमध्ये अनेक शैक्षणिक वर्तन, भावनिक, मानसिक विषयक समस्या येतात. या समस्यांविषयी या बालकांना योग्य प्रकारे मार्गदर्शन मिळणे आवश्यक आहे. यासाठी या बालकांना समुपदेशन सेवा पुरविण्यात याव्यात.

आ. वरील कृती योजना या धोरणामध्ये स्पष्टपणे नमूद आवश्यक आहे. तसेच प्रत्येक कृती योजनेसाठी अंमलबजावणी यंत्रणा व आर्थिक तरतूद देणे गरजेचे आहे.

६.५ पुढील अभ्यासासाठी विषय

- धोरणांच्या कार्यवाहीचे मूल्यमापन
- धोरण तयार करणाऱ्यांचा बालमजुरी निर्मूलन विषयक दृष्टीकोन व ज्ञान
- बालमजुरांना देत असलेल्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा चिकित्सक अभ्यास
- मुली, स्थलांतरीत कुटुंब, मागास व वंचित घटक इ. स्तरांमधील बालमजुरीची मूळ कारणे
- बालमजुरांच्या कामाचा प्रकार, लिंग, वय, सामाजिक स्तर, शैक्षणिक स्तर इ. चा सहसंबंध

परिशिष्टे

१.	संदर्भ ग्रंथ	१५४
२.	भारतातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी कायदे	१६२
३.	प्रश्नसूची	१७०
४.	प्रश्नसूचीच्या अंतिमीकरणापूर्वी तज्ज्ञांची मते मागविली, या तज्ज्ञांची नावे	१७६
५.	क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम पत्रिका	१७६
६.	राष्ट्रीय बालमजूर धोरण, १९८७ (भारत सरकार)	१७७
७.	बालविकास धोरण २००२ (महाराष्ट्र शासन)	१९०
८.	बालमजुरी निर्मूलन : महाराष्ट्र राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)	२०१

परिशिष्ट एक संदर्भ ग्रंथ

धोरण

१. भारत सरकार, कामगार व रोजगार मंत्रालय, नवी दिल्ली (२००६), पॉलीसी अँड प्रोग्राम फॉर दी रिहॅबिलीटेशन ऑफ वकींग चिल्ड्रन अँड म्येनुअल फॉर दी इम्प्लीमेंटेशन ऑफ नॅशनल चाईल्ड लेबर प्रोजेक्ट.
२. महाराष्ट्र शासन, २००२, मुंबई 'बाल विकास धोरण'.
३. महाराष्ट्र शासन, २००७, मुंबई, बालमजुरी निर्मूलन : महाराष्ट्र राज्य कृती आराखडा

मार्गदर्शिका

१. यशदा, २००६, पुणे संदर्भ साहित्य,
२. महाराष्ट्र शासन, कामगार विभाग, २००८, बालमजुरी निर्मूलनार्थ, माहिती पुस्तिका, कामगार आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

पुस्तके

१. सेकर, हेलन आर. (२००७), 'इम्पॅक्ट ऑफ टेक्नॉलॉजीकल चेंज ऑन दी डिमांड फॉर चाईल्ड लेबर इन ब्रासवेअर इंडस्ट्री ऑफ मोरादाबाद,' नोएडा: वी. वी. गिरी, राष्ट्रीय श्रम संस्था.
२. घोष, रूमा. (२००४), 'ब्रीक क्लीन वर्कस् : अ स्टडी ऑफ मायग्रेशन, लेबर प्रोसेस अँड एम्प्लॉयमेंट,' नोएडा: वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट
३. अग्रवाल, मनिष. आणि तिवारी, रवि (संपादित). (१९९९), 'इरॅडीकेटींग चाईल्ड लेबर व्हाईल सेवींग द चाईल्ड,' जयपूर : सेटर फॉर इटरनॅशनल ट्रेड, इकॉनॉमिक्स अँड इन्व्हायर्समेंट.

४. इम्पल्स एनजीओ नेटवर्कींग, शिलाँग, मेघालय. (२००४), 'चाईल्ड लेबर इन शिलाँग.'
शिलाँग : आयएनएन
५. निपसीड रिजनल सेंटर, गोहत्ती. (२००३), 'चाईल्ड अँब्युज: अ स्टडी ऑफ वर्कींग
चिल्ड्रन ऑफ गोहत्ती', गोहत्ती : नापसीड – आरसीजी
६. देसाई, किरण अँड राज, निखील (२००१), 'चाईल्ड लेबर इन द होम बेस्ड इंडस्ट्रीज इन द
वेक ऑफ लेजीसलेशन : द केस ऑफ डायमंड इंडस्ट्री ऑफ सुरत.' सुरत : सेंटर फॉर
सोशल स्टडीज.
७. बासू-मलिक, समित अँड बासू-मलिक, सोमा. (२००६), 'अ स्टडी रिपोर्ट ऑन नॉलेज
अटिट्यूड प्रॅक्टीस ऑन चाईल्ड डोमेस्टीक वर्क विथ आयसीडीएस फंक्शनरीज,'
कोलकत्ता: राईट ट्रॅक
८. दृष्टी स्त्री अध्ययन प्रबोधन केंद्र, पुणे. (२००६), 'अ रिपोर्ट ऑन स्टडी ऑफ मायग्रंट गर्ल
डोमेस्टीक वर्कर्स फ्रॉम ट्रायबल एरिया ऑफ झारखंड, छत्तीसगड अँड ओरिसा' पुणे :
डीएसएपीके.
९. जयप्रकाश इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल चेन्ज, कोलकत्ता (२००५), 'रिपोर्ट ऑन बेसलाईन
सर्व्हे ऑफ सिलेक्टेड व्हिलेजस् ऑफ भगवनपूर-II ब्लॉक इस्ट ऑफ मिदनापूर'.
कोलकत्ता: जेआयएससी.
१०. लक्ष्मी राणी, डी. अँड रॉय, मानबेंद्रा नाथ. (२००५), 'चाईल्ड डोमेस्टीक वर्क : अ
व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राईट्स: इश्यूज, कॉजेस अँड कॉन्सेक्वेन्सेस इन वेस्ट बेंगाल' नवी
दिल्ली : सेव द चिल्ड्रन.
११. लक्ष्मी राणी, डी. अँड रॉय, मानबेंद्रा नाथ. (२००५), 'चाईल्ड डोमेस्टीक वर्क : अ
व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राईट्स : क्वॉटिटेटिव्ह अँनालेसिस ऑफ द सिच्यूएशन इन वेस्ट
बेंगाल. न्यू दिल्ली: सेव द चिल्ड्रन.

१२. सेव द चिल्ड्रन, न्यू दिल्ली. (२००५), 'चाईल्ड डोमेस्टीक वर्क : अ व्हायलेशन ऑफ ह्यूमन राईट्स : इनह्यूमन लाईव्हस् सिच्यूएशन अँनालिसीस ऑफ चाईल्ड डोमेस्टीक वर्कस् इन मुंबई अँड झारखंड,' न्यू दिल्ली : एस.सी.
१३. सेव द चिल्ड्रन, कोलकत्ता. (२००६), 'अँब्युज अमंग चाईल्ड डोमेस्टीक वर्कस् : अ रिसर्च स्टडी इन वेस्ट बेंगाल'. कोलकत्ता: एस.सी.
१४. सेव द चिल्ड्रन, न्यू दिल्ली (२००७), 'चाईल्ड डोमेस्टीक वर्क : अ स्टडी ऑन द लाईव्हस् ऑफ चाईल्ड डोमेस्टीक वर्कस् इन लेह अँड कारगील.' न्यू दिल्ली : एससी.
१५. मोहन, जितेंद्र. (१९९८), 'ड्रग अँब्युज अमंग चाईल्ड वर्कर्स : अँन एक्स्प्लोरेटरी सर्वे' चंदीगड: पंजाब युनिवर्सिटी डिपार्टमेंट ऑफ सायकॉलॉजी.
१६. कमिटी फॉर लिगल एड टू पुअर, कटक. (२००६), 'राईट पाथ टू एज्युकेशन : फायनल प्रोजेक्ट रिपोर्ट : अ मुव्हमेंट टू मेक बदांम्बा ब्लॉक चाईल्ड लेबर फ्री अँड टू प्रमोट युनिवर्सल अँक्सेस टू प्रायमरी एज्युकेशन', सीएलएपी.
१७. विजया कुमार, एस. (२००३), 'इकॉनॉमिक इम्प्लीकेशन ऑन इलिमिनेशन ऑफ चाईल्ड लेबर फ्रॉम सिलेक्टेड इंडस्ट्रीज : रिसर्च स्टडी इन आंध्र प्रदेश.' हैद्राबाद: कौन्सिल फॉर सोशल डेव्हलपमेंट.
१८. वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट, नोएडा. (२०००) 'टुल्स फॉर कन्वर्जन्स : अ नॅशनल परस्पेक्टिव्ह १९७४ ते १९९९'. नोएडा : वीवीजीएनएलआय.
१९. झुत्सी, भुपींदर. (२००२), 'इन द नेम ऑफ चाईल्ड लेबर : इराडीकेशन अँड इव्हॅल्युशन प्रोग्राम, दिल्ली : शिप्रा.
२०. फ्री द चिल्ड्रन, मध्यामग्राम, वेस्ट बंगाल (२००१), कलकत्ता, 'द सिटी ऑफ जॉय अलसो हॅज एक्सपॉल्यटेशन ऑफ चिल्ड्रन इन द वर्क फिल्ड'. मध्यामग्राम, वेस्ट बेंगाल: एफटीसी.

२१. माथूर, कांचन अँड घोष, रूमा. (२००२), 'चाईल्ड लेबर इन द होम बेस्ड जेम पॉलिशिंग इंडस्ट्री ऑफ जयपूर' नोएडा : वी.वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
२२. घोष सिंग, रूमा अँड शर्मा, राजीव. (२००३), 'चाईल्ड लेबर इन द ग्लास बेंगल इंडस्ट्री ऑफ फिरोजाबाद.' नोएडा, वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट,
२३. जयरंजन, जे. (२००२), 'चाईल्ड लेबर इन निटवेअर इंडस्ट्री ऑफ तिरप्पूर,' नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
२४. घोष, आशिष आणि सेकर, हेलन आर. (२००३), 'चाईल्ड लेबर इन द नाईफ इंडस्ट्री ऑफ रामपूर', नोएडा, वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
२५. जयरंजन, जे. (२००२), 'चाईल्ड लेबर इन क्रॉम्पेट लेदर मॅन्यूफॅक्चरिंग युनिट्स ऑफ तामीळनाडू' नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
२६. सेकर, हेलन आर अँड महंमद, नूर. (२००१), 'चाईल्ड लेबर इन होम बेस्ड लॉक इंडस्ट्रिज ऑफ अलिगड.' नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
२७. सेकर, हेलन आर. (२००४), 'चाईल्ड लेबर इन अर्बन इनफॉर्मल सेक्टर:अ स्टडी ऑफ रंगपिकर्स इन नोएडा', नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट.
२८. बुखारी, फौजिया. (१९९९), 'द सिच्युएशन ऑफ चाईल्ड वर्कर्स अमंग हांजीस् : ए पायलट स्टडी. लेह, लडाख. सेव द चिल्ड्रन फंड.
२९. बहुवंत, कल्पना. (१९९६), 'जनरल प्रोफाईल ऑफ चाईल्ड लेबर इन अर्बन स्लम पुणे सिटी.' बी जे. मेडीकल कॉलेज, डिपार्टमेंट ऑफ प्रिव्हेंटिव्ह सोशल मेडीशन.
३०. गोयल, प्रतिभा. (२००४), 'चाईल्ड लेबर इन द स्पोर्ट्स गुड्स इंडस्ट्री : फाईंडिंग फ्रॉम अ सर्व्हे इन सिलेक्टेड बस्तीस् ऑफ जलंदर.' *सोशल चेंज* ३४ (१) : ६६-७४
३१. वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टीट्यूट. (१९९९), 'चाईल्ड लेबर इन होम - बेस्ड प्रॉडक्शन ऑफ स्पोर्टस् गुडस् इन मिरट.' नोएडा : वी वी जीएनएलआय.

३२. वर्मा, वंदना. (१९९९), 'ए स्टडी ऑफ चाईल्ड लेबरस् इन अनऑर्गनाईडज् सेक्टर ऑफ राजस्थान' उदयपूर : एमएल सुखाडिया युनिवर्सिटी, डिपार्टमेंट ऑफ इकॉनामिक्स.
३३. जॉन, जे. रूमा, घोष (२००३), 'स्टडी ऑफ चाईल्ड लेबर इन द झरडोसी अँड हथरी युनिट्स ऑफ वाराणशी' नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट.
३४. यशदा. (२००७), 'इन्व्हेस्टिंग इन चाईल्ड लेबर इलिमीनेशन इन महाराष्ट्र' यशदा, पुणे.
३५. प्रा. डॉ. दिलीप खैरनार, (२००९), 'प्रगत सामाजिक संशोधन पद्धती व सांख्यिकी', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
३६. गोफ पायने अँड जुडी पायने, (२००५) 'कि कन्सेप्ट इन सोशल रिसर्च', सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
३७. डॉ. ए. के. फोफालिया, (२०१०), 'मॉडर्न रिसर्च मेथडॉलॉजी', पॅराडाईज पब्लिशर, जयपूर.
३८. टीम मे, (२००९) 'सोशल रिसर्च : इश्यूज् मेथडस् अँड प्रोसेस', रावत पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
३९. ब्रिडेज सोम्क व कॅथी लेविन (संपादित) २००५, 'रिसर्च मेथडस् इन द सोशल सायन्स', विस्तार पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.

अहवाल

१. निपसीड रिजनल सेंटर, गोहत्ती. (२००३), 'चाईल्ड अँब्युज: अ स्टडी ऑफ वर्कींग चिल्ड्रन ऑफ गोहत्ती', गोहत्ती : नापसीड – आरसीजी.
२. कमिटी फॉर लिगल एंड टू पुअर, कटक. २००६, 'सर्व्हे रिपोर्ट ऑन द स्टेट ऑफ चाईल्ड अँड प्रायमरी एज्युकेशन इन बदाम्बा ब्लॉक कटक : सीएलएपी.
३. ग्लोबल मार्च अगेंस्ट चाईल्ड लेबर, न्यु दिल्ली, (२००६), 'रिन्व्यू ऑफ चाईल्ड लेबर, एज्युकेशन अँड पावर्टी अजेंडा : इंडिया कन्ट्री रिपोर्ट न्यु दिल्ली, जीएमएसीएल.

४. अबरोल, उषा (२००४), 'प्रिव्हेंशन ऑफ चाईल्ड लेबर इन आंध्र प्रदेश' : ए रिपोर्ट : आयएलओ-आयपीईसी-एपीएसबीपी प्रोजेक्ट, बेंगलोर : निपसीड, रिजनल सेंटर बेंगलोर.
५. चमतागरा आदिवासी महिला समिती. (१९९६), 'चाईल्ड लेबर इलिमिनेशन : द चटना स्टोरी : बंकुरा'. वेस्ट बेंगाल : सीएएमएस.
६. द्विवेदी, एच.के. (२००४) 'टुवर्ड इरांडिकेटींग चाईल्ड लेबर : मॅगनीट्युड कर्न्सन अँड स्ट्रैटेजी : लेबर अँड डेव्हलपमेंट'. नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट.
७. एम.व्ही फाऊंडेशन, सिकंदराबाद. (२००६), 'इलिमिनेशन ऑफ चाईल्ड लेबर थ्रु युनिव्हर्सलायझेशन ऑफ एज्युकेशन : एन्चूल् रिपोर्ट', मे २००५ - एप्रिल २००६, सिकंदराबाद : एम व्ही एफ.
८. सेकर, हेलन आर. (२००७), 'चाईल्ड लेबर : सिच्युएशन अँड स्ट्रैटेजीज फॉर इलिमिनेशन', नोएडा : वी. वी. गिरी नॅशनल लेबर इन्स्टिट्यूट.
९. सिन्हा, शांता. (२००४), 'फ्रॉम गर्ल चाईल्ड लेबर टु स्टुडेंट्स इन फॉर्मल स्कूल : रिअलोकेशन ऑफ वर्क इन फॅमिलीज'. सिकंदराबाद : एम.व्ही. फाऊंडेशन.
१०. प्रयास इन्स्टिट्यूट ऑफ ज्युवेनाईल जस्टीस, न्यु दिल्ली. (२००७), 'चाईल्ड लेबर : प्रयास परस्पेक्टिव्ह अँड रिसर्पोन्सेस'. न्यु दिल्ली : प्रयास.
११. मिश्रा, जी. पी अँड बाजपय, बी.के. (१९९९), 'अँड इव्हल्यूशन स्टडी ऑन नॅशनल चाईल्ड लेबर प्रोजेक्ट इन फिरोजाबाद', लखनौ : गिरी इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज.

लेख

१. यमुना, टी. वी अँड जया, एन (२००१), 'सोशियो इकॉनॉमिक प्रोफाईल ऑफ चाईल्ड वर्कर्स ऑफ होजअरी इंडस्ट्रीज इन तिरुपर टाऊन, तामीळनाडू'. *मॅन इन इंडीया*, ८१ (१-२) : १२३-३७.

२. सत्पत्थी, डी. एम. (२००५), 'सोशियो-क्लिनिकल प्रोफाईल ऑफ चाईल्ड लेबरस् इन बेहरामपूर टाऊन ऑफ ओरिसा', *हेल्थ अँड पॉप्युलेशन परस्पेक्टिव्ह अँड इश्यू* एप्रिल-जून २८ (२) : ८९-९८.
३. लस्कर, बहारूल इस्लाम. (२०००), 'चाईल्ड लेबर इन अलिगड लॉक इंडस्ट्रिज', *इकॉनॉमिक अँड पॉलीटीकल विकली*, ३५ (७) : ५१०-१३.
४. गोयल, प्रतिभा. (२००४), 'चाईल्ड लेबर इन द स्पोर्ट्स गुड्स इंडस्ट्री : फाईंडिंग फ्रॉम अ सव्हे इन सिलेक्टेड बस्तीस् ऑफ जलंदर.' *सोशल चेंज* ३४ (१) : ६६-७४.
५. लिटेन, जी. के. (२०००), 'चिल्ड्रन, वर्क अँड एज्युकेशन I अँड II : फिल्ड स्टडी इन उत्तरप्रदेश : जनरल पॅरामिटर्स'. *इकॉनॉमिक अँड पॉलीटीकल विकली*, ३५ (२४ व २५) : २०३७-४३ व २१७१-७८.
६. सुमन, चंद्रा. (२००१) 'चाईल्ड लेबर अँड पावर्टी : द नक्सेस'. *सोशल वेलफेअर*, ४८ (८) : ३-१३.

वेबसाईट्स

1. <http://writing.colostate.edu/guide/research/content/pop3g.com>
2. <http://child-abuse.com/childhouse/children-rights>
3. www.ilo.org/public/english/standards/ipecc/ratification
4. <http://www.newint.org/issue292/assane.html>
5. <http://www.hrw.org/background/crp/back0610.htm>
6. <http://www.ijoem.com/text.asp?2005/9/1/16034>
7. <http://mutiny.in/2008/01/17/a-take-on-the-reality-bites-of-childlabour/>
8. <http://www.antislaverysociety.addr.com/carpet.htm>
9. <http://indiatogether.org/2004>
10. [http://www.crin.org/docs/CWA_%20understanding Bondedchildlabour.pdf](http://www.crin.org/docs/CWA_%20understanding%20Bondedchildlabour.pdf)

11. <http://www.hrw.org/reports/1996/India3.htm>
12. <http://www.unicef.org/worldfitforchildren>
13. <http://ssa.nic.in/ssaframework/ssafram.asp#1.0>
14. [http://www.ilo.org/public/english/region/asro/newdelhi/ipee/responses/bangladesh/
action.htm](http://www.ilo.org/public/english/region/asro/newdelhi/ipee/responses/bangladesh/action.htm)

शब्दकोश

१. कृष्णाजी, भास्कर, विरकर. (२००४), 'दि लिटल मॉडर्न डिक्शनरी', अनमोल प्रकाशन, पुणे
२. अब्दुससलाम, उस्मान चाऊस. (२००५), 'चाऊस डिक्शनरी', अल्टिमेट पब्लीशरस्, नागपूर

परिशिष्ट दोन

भारतातील बालमजुरी निर्मूलनासंबंधी कायदे

i) बाल कामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) कायदा, १९८६

या कायद्यास संसदेने दि.२३ डिसेंबर १९८६ रोजी मान्यता दिली असून तो त्याप्रमाणे प्रकाशित झाला. सदर कायद्यानुसार काही उद्योगांमध्ये बाल कामगारांना काम करण्यासंबंधी मनाई आहे. ३७ वा प्रजासत्ताक दिनापासून हा अस्तित्वात आला. या कायद्यानुसार खालील व्यवसाय व प्रक्रियेत १४ वर्षांच्या आतील बालकांना काम करण्यास पूर्णतः बंदी केली आहे.

अ) बंदी घालण्यात आलेले व्यवसाय

- प्रवासी व मालवाहू रेल्वे वाहतूक
- निखारे उचलणे, राखेचे खड्डे साफ करणे अथवा रेल्वेच्या आवारात बांधकाम प्रक्रिया करणे
- रेल्वे स्टेशनवर खान-पान सेवा पुरवणे
- रेल्वे स्टेशनवर बांधकामाशी निगडित काम किंवा रेल्वे रुळाच्या जवळचे काम
- गोदीवरील काम (बंदरावरील काम)
- फटाके विक्रीचे काम
- कत्तलखाने
- गॅरेज आणि वाहन उद्योग
- धातू वितळण्याचे काम
- स्फोटके, रसायने आणि ज्वालाग्राही पदार्थ हाताळणे व तेथील काम
- हातमाग व यंत्रमाग उद्योग
- खाण
- प्लॅस्टिक व फायबर ग्लासची कार्यशाळा
- घरकाम
- हॉटेल्स, ढाबा इत्यादी ठिकाणी काम

ब) बंदी घालण्यात आलेल्या प्रक्रिया

- बिडी तयार करणे (बिड्या वळणे)
- गालिचे तयार करणे (यात सुरवातीच्या तयारीसह सर्व निगडित प्रक्रियांचा समावेश आहे.)
- सिमेंट उद्योग (सिमेंटच्या पिशव्या भरण्यासह)
- कापड रंगवणे, छापणे, विणणे- प्राथमिक व तद् अनुशंगिक सर्व प्रक्रिया
- काड्यापेट्या तयार करणे, दाखूगोळ्याचा कारखाना
- अभ्रक कटाई
- लाखेच्या काड्यांचे उत्पादन
- साबण उत्पादन
- कातडे कमावण्याची प्रक्रिया
- लोकर सफाई
- बांधकाम उद्योग
- पाटीवरच्या पेन्सिलीचे उत्पादन व त्यांची बांधणी
- गोमेदक दगडापासून वस्तू उत्पादन
- विषारी धातू आणि पदार्थ उपभोगांत आणणाऱ्या उत्पादन प्रक्रिया,
- फॅक्टरी कायद्याखालील धोकादायक प्रक्रिया व हानिकारक क्रिया
- छपाई
- काजू व काजूगर सोलणे व प्रक्रिया करणे
- इलेक्ट्रॉनिक उद्योगांत डाग देण्याची प्रक्रिया
- उदबत्ती उत्पादन
- स्वयंचलित वाहनांचे जोडकाम, कात काम, रंगकाम, दुरुस्ती व देखभाल करणे
- वीट भट्टी व कौले तयार करण्याचे युनीट
- कापूस पिंजणे (जीनिंग), प्रक्रिया करणे आणि होजिअरी मालाचे उत्पादन व निर्मलक (डीटर्जेंट) उत्पादने

- फॅब्रिकेशन कारखाने
- रत्नांना झिलई करणे व पैलू पाडणे
- क्रोमियम व मँगनिज धातुके हाताळणे
- तागाचे कापड व काथ्या तयार करणे
- चुना भट्टी व चुना तयार करण्याचे काम करणे
- कुलुपे तयार करणे
- शिसे संबंधित उत्पादन प्रक्रिया
- सिमेंटचे नळे, सिमेंटची उत्पादने व तत्संबंधी कामे
- बांगड्या, विजेचे बल्ब, फ्लुरोसंट ट्यूब इ. सहीत काच तयार करणे व काचसामान तयार करणे
- कीडनाशके व कीटकनाशके यांचे उत्पादन व हाताळणी
- उत्पादन, उत्पादन प्रक्रिया व हाताळणी – क्षरणकारक व विषारी पदार्थांबाबत धातूंची सफाई आणि फोटो डानग्रेव्हिंग व इलेक्ट्रॉनिक उद्योगांत डाग देण्याची प्रक्रिया
- कोळसा, उत्पादन व खनन
- कातडे, रसायने व कृत्रिम पदार्थांशी (सिमेंटीक) संपर्क येणारे क्रीडा साहित्याचे उत्पादन
- प्लॅस्टिक व फायबर ग्लास (काचतंतूचे) ओतकाम आणि प्रक्रिया
- तेल गाळणे व शुद्धीकरण
- कागद निर्मिती
- पॉटरी आणि सिरॅमिक उत्पादन
- सर्व प्रकारच्या ब्रासच्या वस्तूंचे ओतकाम, जोडकाम, झिलईकाम, कटींग आणि उत्पादन
- शेतीतील प्रक्रिया ज्यात कापणी, मळणी, पेरणी इ. साठी मशीन व ट्रॅक्टरचा वापर करतात
- लाकूड कटाई गिरणीतील सर्व प्रक्रिया
- रेशीम किड्यांची (रेशमासाठी) पैदास करणे

- चर्मोद्योग आणि कातडी वस्तू उत्पादनांत (कातडी) कमावणे व रंगकाम इ. उद्योग
- दगड फोडणे व खडी कारखान्यात काम करणे
- चर्मोद्योग आणि कातडी वस्तू उत्पादनांत (कातडी) कमावणे व रंगकाम इ. उद्योग
- दगड फोडणे व खडीचा कारखाना यांत काम करणे
- तंबाखू उत्पादन, तंबाखूचा द्रव, कोणत्याही प्रकारे तंबाखू हाताळण्याचे काम, तंबाखूवर प्रक्रिया करणारे उद्योग
- टायर तयार करणे, टायर दुरुस्त करणे व टायरचे पुनरुत्पादन करणे
- भांडी बनविणे, पॉलिश करणे व चकाकी देणे
- जर तयार करण्याच्या सर्व प्रक्रिया
- ग्राफाइटची भुकटी करणे व तद अनुशंगिक प्रक्रिया
- धातूची भूकटी करणे व चकाकी देणे
- हिऱ्याला पैलू पाडणे व झिलइ देणे
- पाटीचा दगड खाणीतून काढणे
- कचरा उचलणे

क) ज्या व्यवसाय व प्रक्रियेत बालकांना काम करण्यास बंदी आहे त्या ठिकाणी बालकांच्या कामाच्या अटी व शर्ती खालीलप्रमाणे दिल्या आहेत.

- बालकांना आस्थापनेने निश्चित केलेल्या तासांपेक्षा जास्त काम करण्याची परवानगीही नाही.
- कोणत्याही बालकाने तीन तासांपेक्षा जास्त काम करावयाचे नाही. तसेच त्याने त्या कामापूर्वी तीन तासांची विश्रांती घेतलेली आहे.
- विश्रांतीचा कालावधी, कामाचा कालावधी व इतर वाया जाणारा वेळ धरून एकूण कामाचा कालावधी हा सहा तासांपेक्षा जास्त असता कामा नये.
- बालकांना संध्याकाळी ७ ते सकाळी ८ पर्यंत काम करण्याची परवानगीही नाही.
- बालकांना अतिरिक्त वेळ काम करायची परवानगीही नाही.
- बालकांना दोन व्यवस्थापनामध्ये एकाच वेळी काम करावयाची परवानगीही नाही.

- प्रत्येक बाल मजुराला आठवड्यात एक पूर्ण दिवस सुट्टी व्यवस्थापनाने ज्या दिवशी ठरवलेली असेल ती घेण्याची परवानगी आहे.

ड) ज्या व्यवस्थापनात बाल मजुर काम करीत असतील तेथे त्यांनी रजिस्टर ठेवणे गरजेचे असून कामाच्या कोणत्याही वेळात इन्स्पेक्टर त्यांची तपासणी करू शकतात त्यात -

- प्रत्येक बाल मजुराचे नाव, वय, जन्मतारीख
- कामाचा कालावधी, तास व विश्रांतीचा कालावधी
- त्याच्या कामाचे स्वरूप
- इतर गोष्टी की ज्या गरजेच्या आहेत.

इ) शिक्षा - दंड

- जो कोणी कलम ३च्या विरोधात बाल मजुरांनी काम करण्यास परवानगी देईल त्यास तीन महिने ते एक वर्षापर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते. तसेच १० हजार ते २० हजार रुपये पर्यंत दंड होऊ शकतो. किंवा दोन्ही एका वेळी होऊ शकतो.
- ज्यांनी कोणी वरील गुन्हा कलम ३ खाली आधी केलेला असेल व त्याने तो पुन्हा केला तर त्याला सहा महिने ते दोन वर्षापर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते.

जो कोणी -

- ▶ कलम ९ प्रमाणे नोटीस देणार नाही. कलम ११ प्रमाणे रजिस्टर ठेवणार नाही किंवा खोट्या नोंदी करेल.
- ▶ कलम ३ प्रमाणे नोटीस प्रकाशीत करणार नाही. तसे कलम १२ प्रमाणे वागणार नाही. किंवा सदरील कायद्याच्या विरोधात वागेल तसेच त्या नियमास व अधिनियमास धरून वागणार नाही. तो एक महिन्याच्या तुरुंगवासाच्या शिक्षेस पात्र ठरेल किंवा दहा हजार रुपये दंडाच्या शिक्षेस पात्र ठरेल. तसेच दोन्हीही शिक्षेस पात्र ठरू शकेल.

ई) खाली नमूद केलेल्या अपवादास कायदा लागू होत नाही

- ज्या कुटुंबात धोकादायक व्यवसाय केला जातो त्यात काम करणारी मुले. उदा. सविता आपल्या आईला उदबत्या वळण्यास घरी मदत करते. कायद्याने तिला असे

काम करण्यास बंदी घालता येत नाही. राधा व तिची आत्या एका दलालाकडून तेंदूची पाने आणून बिड्या वळतात. हा दलाल आत्याला प्रत्येक बिडीनुसार पैसे देतो. राधाच्या या कामावर कायद्याने निर्बंध घालता येत नाही.

– घरच्याघरी करण्यात येणाऱ्या धोकादायक तसेच निर्धोक कामात मदत करणारी लहान मुले उदा. राजू, हा सहा वर्षांचा मुलगा त्याच्या वडिलांना गालिचे विणायला मदत करतो. इतक्या लहान वयात काम करण्यास कायदा त्याला बंदी घालू शकत नाही. मुन्नी, ७ वर्षांची आहे. कपडे निर्यात करण्याच्या कामावर ती आपल्या आईबरोबर जाते. तेथे ती शर्टाच्या शिलाईतील जास्तीचे धागे काढण्याचे काम करते. कायद्याने अशा कामावर बंदी घालता येत नाही.

– कितीही लहान वयाचे मूल असले तरी त्यास शासनाच्या शाळेत काम करता येते उदा. वय वर्षे ९ ते १२ वर्षे वयोगटातील दहा मुले गालिचे विणण्याचे प्रशिक्षण देणाऱ्या एका केंद्रात शिकतात. हे केंद्र शासनाच्या मदतीने कार्य करते अशी केंद्रे कायद्याच्या कक्षेत येत नाहीत.

ii) **वेठबिगारी निर्मूलन (अॅबॉलिशन) कायदा १९७६ :**

ह्या कायद्याने वेठबिगारीतून मुक्त झालेल्या बालकांच्या पुनर्वसनाची आणि मदतीची जबाबदारी राज्यावर दिलेली आहे. ह्या कायद्याच्या कलम १४ ब नुसार 'दक्षता समिती द्वारे' आर्थिक तसेच सामाजिक पुनर्वसन करण्याची तरतूद केलेली आहे. निरजा चौधरी विरुद्ध मध्यप्रदेश राज्य ह्या निवाड्यात सर्वोच्च न्यायालयाने वेठबिगारीतून मुक्त झालेल्या कामगारांचे सुयोग्य पुनर्वसन त्यांची मुक्तता ह्याची जबाबदारी राज्यावर दिलेली आहे तसे न केल्यास घटनेतील कलम २१ (स्वातंत्र्य आणि जगण्याचा हक्क) आणि कलम २३ (वेठबिगारीचे निर्मूलन) त्यांचे ही उल्लंघन होते असे सर्वोच्च न्यायालयाने सांगितले आहे. हा कायदा वेठबिगारीत अडकलेल्या बालकांनाही लागू असल्यामुळे अशा सुटका झालेल्या बालकांच्या पुनर्वसनासाठी असलेला एकमेव कायदा आहे.

दी चिल्ड्रेन अॅक्ट, १९३३ ह्या कायद्याने जे पालक, बालकांना कामासाठी गहाण ठेवण्याचा करार करतील किंवा अशा बालकांकडून काम करून घेतील त्यांना दंडाची शिक्षा देण्याची तरतूद केलेली आहे.

iii) **प्रशिक्षणार्थी कायदा १९६१ :**

ह्या कायद्यानुसार १४ वर्षे पूर्ण व्हायच्या आत तसेच शिक्षणाची व शारिरीक क्षमतेची अट पूर्ण न करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला प्रशिक्षणार्थी म्हणून अयोग्य ठरवलेले आहे.

iv) **बिडी व सिगार वर्कर्स (कंडीशन ऑफ एम्प्लॉयमेंट) कायदा १९६६**

ह्या कायद्याने बालकांना या कुठल्याही कारखान्यात काम करण्यास बंदी घातली आहे.

v) **फॅक्टरी ॲक्ट १९४७ :**

ह्या कायद्याने १४ वर्षांखालील बालकांना कुठल्याही फॅक्टरीत काम करण्यास बंदी घातलेली आहे. ज्या आस्थापनेत १० किंवा जास्त कामगार, उर्जा वापरून किंवा २० किंवा त्याहून जास्त कामगार उर्जेशिवाय काम करतात, त्याला फॅक्टरी म्हटले आहे. १४ ते १८ वयोगटातील (किशोरवयीन) बालकांच्या कामाच्या सेवाशर्ती नियंत्रित केल्या आहेत त्यांना रात्री काम करण्यास बंदी घातली असून कामाची पाळी ही जास्तीत जास्त साडेचार तासांची ठेवली आहे. त्यांना धोकादाय यंत्राजवळ काम करण्यास बंदी घातली असून शारिरीक समर्थतेचे प्रमाणपत्र त्यांनी बाळगणे आवश्यक आहे.

vi) **मर्चंट शिपिंग ॲक्ट १९५८ :**

नुसार १४ वर्षांची कमी वय असलेली बालके जहाजावर कोणत्याही कामासाठी नियुक्त करता येत नाहीत. परंतु हा नियम प्रशिक्षण देणाऱ्या जहाजासंदर्भात लागू होत नाही. तसेच ज्या जहाजावर कुटुंबातले सर्व सदस्य असतील किंवा २०० टनांहून लहान घरगुती व्यापारी जहाजाला - ज्यावर वडिलांच्या देखरेखीखाली नाममात्र मोबदल्यावर काम करणाऱ्या बालकांसाठी हा नियम लागू होत नाही.

vii) **माईन्स ॲक्ट १९५२ :**

ह्या कायद्यानुसार भूमीगत असलेल्या कुठल्याही खाणीत लहान बालकांना नोकरीवर घेण्यास इतकेच नव्हे तर प्रवेशास सुध्दा बंदी घातलेली आहे. तसेच ही बंदी उघड्यावरील खाणकामासाठी सुध्दा लागू आहे.

viii) **किमान वेतन कायदा १९४८ :**

बालमजुरीच्या निर्मूलनाकरता किंवा प्रतिबंधाकरता ह्या कायद्यात कुठल्याही विशेष उपाययोजना केलेल्या नाहीत. पण किमान वेतन कायद्यातील केंद्रीय नियमांनुसार लहान बालकांना कामाच्या दिवसाची व्याख्या साडेचार तासांची केलेली आहे. ह्याचाच अर्थ असा की बालकांना साडेचार तासाहून अधिक काम करण्यास मनाई आहे.

ix) **मोटर ट्रान्सपोर्ट ॲक्ट १९८१ :**

ह्या कायद्याने मोटार वाहनाच्या आस्थापनेत बालकांना कोणतेही काम करण्यास बंदी घातलेली आहे.

x) **प्लान्टेशन लेबर ॲक्ट १९५१ :**

सुरुवातीला ह्या कायद्याने १२ वर्षाखालील बालकांच्या नोकरीवर बंदी घातलेली होती. नंतर चाइल्ड लेबर ॲक्ट ने ती वयोमर्यादा १४ वर्षांपर्यंत वाढवलेली आहे.

xi) **शॉप अँड कमर्शियल एस्टॅब्लिशमेंट ॲक्ट १९४८ :**

हा कायदा प्रत्येक राज्यानुसार वेगवेगळा आहे. तरी सुध्दा अशा आस्थापनात सर्व कायद्यांनुसार बालकांच्या नोकरीवर बंदी घातलेली आहे पण ह्या कायद्यामध्ये लहान बालकांची व्याख्या वेगवेगळी आहे. तसेच त्यासाठी असलेला दंड प्रत्येक राज्यात वेगवेगळा आहे.

वरील सर्व कायद्यांमधील उल्लंघनासाठी शिक्षा वेगवेगळ्या असल्या तरी सुध्दा या कायद्यानुसार असलेल्या मोठ्या शिक्षा देण्याची प्रथा नेहमी आढळते. फॅक्टरीज ॲक्ट, माईन्स ॲक्ट, मर्चंट शिपिंग ॲक्ट व मोटार ट्रान्सपोर्ट ॲक्ट ह्या कायद्यांखाली एखादी व्यक्ती दोषी ठरवल्यास चाइल्ड लेबर (पी अँड आर) ॲक्ट खाली शिक्षा करता येते.

परिशिष्ट तीन

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

विद्यावाचस्पती (पी.एचडी) संशोधनासाठी प्रश्नावली

महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरी निर्मूलनसंबंधी

धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रश्नसूची

भाग-१ बालमजुरांची माहिती	भाग-२ बालमजुराच्या कुटुंबाची माहिती
भाग-३ बालमजुर करीत असलेल्या कामाच्या ठिकाणची माहिती	भाग-४ बालमजुरास काम करण्यास भाग पाडणारी परिस्थिती
भाग-५ बालकाच्या कामाबद्दल पालकांची मते	

राज्य : महाराष्ट्र	जिल्हा : _____	तालूका : _____
गाव : _____	शहर : _____	

भाग १ : बालमजुरांची माहिती

- बालमजुर करत असलेले काम : _____
- बालमजुरांचे नाव:
पहिले नाव : _____
मधले नाव : _____
आडनाव : _____
टोपण नाव : _____
- बालमजुर सध्या जेथे राहतो, त्या जागेचा पूर्ण पत्ता:
घर क्रमांक : _____ गल्ली / पेठ / विभाग : _____

उपनगर / वाडीचे नाव : _____

जवळची खूण : _____

४. बालमजुराचे लिंग : (मुलगा- १, मुलगी- २)

☐

५. बालमजुराचे वय : वर्षे

६. बालमजुराची मातृभाषा :

मराठी (१) हिंदी (२) कानडी (३) तमीळ (४)

तेलगू (५) बंगाली (६) इतर (७)

भाग २ : बालमजुरांच्या कुटुंबाची माहिती

१. बालकाच्या आई / वडीलांची माहिती :

आई वडिल हयात आहेत काय? असल्यास (✓) अशी खूण करा	नाव आई/वडील	व्यवसायाचे नाव	शिक्षण	उत्पन्न दरमहा खर्च	यापूर्वी शेटचे मिळालेले उत्पन्न (रु.) (दरमहा अंदाजे)
आई					
वडील					
बालमजुर					

(पालकांचा व्यवसाय: घर (१), दुसऱ्याच्या घरी (२), भंगार गोळा करणे (३), दुकानात कामाला (४), भाजी विक्री (५), भीक मागणे, (६), शेतमजूर (७), चहा टपरीवर कामाला (८), रंगारी (९), गॅरेज (१०), हमाली (११), बागकाम (१२), बिगारी (१३))

२. भावंडांची संख्या : स्वतः व भावंडांची संख्या

दोन (१), तीन (२), चार (३), पाच (४), सहा (५), सात (६), आठ, (७), नऊ (८)

३. भावंडांमध्ये बालमजुराचा क्रमांक

१	२	३	४	५	६	७	८

४. वडिलांना खालीलपैकी कोणती व्यसने आहेत?
तंबाखू खाणे (१), दारु पिणे (२), सिगरेट ओढणे (३),
इतर असल्यास नाव लिहिणे (४) ☐
५. आईला खालीलपैकी कोणती व्यसने आहेत?
तंबाखू खाणे (१), दारु पिणे (२), सिगरेट ओढणे (३),
इतर असल्यास नाव लिहिणे (४) ☐
६. आपण या गावात कधीपासून राहत आहात?
एक वर्षापेक्षा कमी (१), एक ते पाच वर्षांपासून (२),
पाच ते दहा वर्षांपासून (३) ☐
७. वर्षामध्ये हंगामा पुरते स्थलांतर करता का? होय / नाही
असल्यास
शहरातल्या शहरात (१), तालुक्यातच (२), तालुक्याच्या बाहेर पण
जिल्ह्यातच (३), जिल्ह्याच्या बाहेर (४), परराज्यात (५) ☐
८. स्थलांतराचा कालावधी
१ महिना (१), ५ महिन्यांपर्यंत (१), सांगता येत नाही (१) ☐

भाग ३ : बालमजुर जेथे काम करतो त्या कामाची व कामाच्या ठिकाणची माहिती

१. बालमजुर कुठे काम करतो?
(आस्थापना- दुकान (१), कारखाने (२), रस्त्यावर (३),
कचरा गोळा करण्याच्या ठिकाणी (४) इतर असल्यास नाव (५)) ☐
२. तुम्ही स्वतंत्रपणे काम करता का नोकरी ?
स्वतंत्रपणे (१), नोकरी (२) ☐
३. दुसऱ्याकडे काम करीत असताना दिवसातील कामाचे तास
(एक तासापर्यंत (१), १ ते २ तास (१), २ ते ५ तास (१), ५ ते ८ तास (१),
८ ते १० तास (१), १० तासापेक्षा जास्त (१), निश्चित नाही (१)) ☐

४. स्वतः काम करीत असताना

(एक तासापर्यंत (१), १ ते २ तास (१), २ ते ५ तास (१), ५ ते ८ तास (१),
८ ते १० तास (१), १० तासापेक्षा जास्त (१), निश्चित नाही (१))

☐

भाग ४ : काम करण्यास बालमजुरास भाग पाडणारी परिस्थिती

१. कामाला सुरुवात का केली (खालील प्रश्नांची उत्तरे द्यावीत)

(वडीलांचा मृत्यू (१), आईचा मृत्यू (२), शाळा सोडली म्हणून (३),
मित्रांच्या संगतीमुळे (४), पालकांनी जबरदस्तीने पाठविले (५), घरी खर्च
भागविण्याची निकड (६), पालकांवर कर्ज होते म्हणून (७), घरगुती व्यवसाय
असल्यामुळे (८), नैसर्गिक आपत्तीमुळे (९), पैसे मिळत असल्यामुळे कसेही
वागायचे स्वातंत्र्य मिळत होते (१०), नातेवाईकांचा व्यवसाय होता म्हणून (११))

☐

२. शाळा का सोडली?

(शाळेत शिकविलेले कळत नव्हते (१), शिक्षक सतत रागवत असत (२),
फी भरायला पैसे नव्हते (३), इतर मुली/मुलांपेक्षा उंची जास्त होती (४),
शाळेत गेलो नाही तरी कोणी विचारत नव्हते (५), मित्रांबरोबर शाळेबाहेर
भटकत रहायचो (६), शिकविण्याची पध्दत समजत नव्हती (७))

☐

भाग ५ : बालकाच्या कामाबद्दल पालकांची मते / समज

१. तुम्ही बालकाला कामाला लावले का?

होय / नाही

होय असल्यास -

(कुटुंबाला अधिक उत्पन्नाची गरज होती (१), बालकांच्या शिक्षणाचा खर्च
करू शकत नव्हतो (२), बालकाला कामाच्या ठिकाणी जेवायला मिळते म्हणून
(३), शाळा लांब आहे (४), बालकाला शाळेत जायचे नव्हते (५), लहान
भावंडांना सांभाळण्यासाठी कोणी नव्हते (६), काम शिकला तर मोठेपणी उपयोग
होईल (७), शिक्षण घेऊन सुध्दा हेच काम करावे लागणार होते म्हणून (८),
शिक्षणाचा उपयोग नाही म्हणून (९), शिकून नोकरी मिळत नाही (१०))

☐

२. बालकाची शाळा शिकायची इच्छा असती तर त्याला तुम्ही शाळेला पाठविले असते का? होय / नाही

होय असल्यास बालकाने कुठपर्यंत शिकावे असे आपणास वाटते ?

(इ. ५ वी पर्यंत (१), इ. ८ वी पर्यंत (२), इ. १० वी पर्यंत (३), कॉलेज (४),

☐

व्यावसायिक शिक्षक (५), इतर असल्यास नाव (६))

□□□

परिशिष्ट चार

प्रश्नावलीच्या अंतिमीकरणापूर्वी तज्ज्ञांची मते मागविली, या तज्ज्ञांची नावे

- श्री. सुदीन गायकवाड, अवर सचिव, बालमजुर कक्ष, कामगार विभाग, मंत्रालय, मुंबई
- श्री. शैलेंद्र पोळ, सहा. कामगार आयुक्त व प्रमुख, बालमजुर कक्ष, कामगार आयुक्तालय, मुंबई ३२
- श्री. विजय क्षीरसागर, बाल विकास प्रकल्प अधिकारी, ठाणे
- श्री. संतोष शिंदे, प्रकल्प संचालक, बालप्रफुल्ल, मुंबई
- श्री. विश्वनाथ तोडकर, अध्यक्ष, पर्याय औरंगाबाद व सदस्य राज्य बालमजुर पुनर्वसन आणि कल्याण संस्था, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
- श्री. कैलास मोरे, सदस्य, राज्य बालमजुर पुनर्वसन आणि कल्याण संस्था, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
- श्री. विकास सावंत, सदस्य, राज्य बालमजुर पुनर्वसन आणि कल्याण संस्था, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
- श्री. पॅट्रीक मार्टीन, प्रकल्प संचालक, एनसीएलपी, औरंगाबाद
- श्री. मनोज देशमुख, प्रकल्प संचालक, एनसीएलपी, जालना
- श्री. प्रविण येवतीकर, प्रकल्प संचालक, एनसीएलपी, अमरावती

परिशिष्ट पाच
क्षेत्रिय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम पत्रिका

कार्यक्रम

अ.क्र.	विषय	व्याख्याते
सकाळी १.३० ते १०	नोंदणी	
१० ते ११.३०	प्रशिक्षणाचा उद्देश - प्रश्नावली विषयी माहिती - माहिती संकलीत करण्याचा उद्देश	श्री. शशिकांत वायदंडे
११.३० ते ११.४५	चहा	
११.४५ ते १.३०	प्रश्नावली प्रत्येक मुद्द्यांवर चर्चा	श्री. शशिकांत वायदंडे
१.३० ते २.३०	जेवण	
२.३० ते ३.३०	प्रश्नावली भरताना काय करावे व काय करू नये	श्री. शशिकांत वायदंडे
३.३० ते ३.४५	चहा	
३.४५ ते ७.००	प्रश्नावली भरण्यासाठी १० कुटुंबांना भेट- प्रात्यक्षिक	
दुसरा दिवस		
९.३० ते १२.००	प्रात्यक्षिकांच्या वेळचा अनुभवकथन	संशोधक
१२.०० ते २.००	प्रश्नावलीतील प्रत्येक प्रश्नांचे वाचन व अंतिमीकरण	संशोधक

Policy on Child Labour (Government of India)

Child Labour is an outcome of poverty, economic deprivation and widespread illiteracy. It is also believed to be a consequence of segmented labour markets accompanied with low levels of labour empowerment.

The Government has addressed the issue of Child Labour squarely and has given due consideration to the need to protect children from exploitation and from being subjected to work in hazardous conditions which endangers the physical and mental development of the children. It was in this light that the Child Labour (Prohibition and Regulation) Act, was enacted in 1986. The Act prohibits children working in activities considered hazardous to their health and general well-being. It also regulates the working conditions of children employed in non-hazardous occupations and processes.

In addition to the legislation, a National Policy on Child Labour was announced in August, 1987. The policy addressed the complex issue of Child Labour in a comprehensive and focused manner. The three major elements of this Policy are:

- (i) *legal action plan;*
- (ii) *focus on general development programmes for the benefit of the families of Child Labour; and*
- (iii) *project-based action in areas of high concentration of Child Labour.*

The broad approach under the Policy has continued in the subsequent plan periods including the 10th Plan Period.

- (i) **Legal action plan:** emphasizes strict and effective enforcement of legal provisions relating to Child Labour under various labour laws such as the Child Labour (Prohibition & Regulation) Act, 1986, the Factories Act, 1948 and the Mines Act, 1952.

A Child Labour Technical Advisory Committee has also been set up under Section 5 of the Child Labour (Prohibition & Regulation) Act, 1986 to advise the Central Government on addition to occupations and processes considered hazardous to the Schedule of the Act. Initially the Act prohibited employment of children below 14 years in 7 occupations and 18 processes. However, the Technical Advisory Committee has from time to time

been adding to this list of hazardous occupations and processes. At present a total of 13 occupations and 57 processes have been included in the Schedule of the Act.

- (ii) **Focus on general development programmes for the benefit of the families of child labour:** Child Labour is an outcome of various socio-economic problems such as poverty, economic backwardness and illiteracy. Therefore, a multi-pronged attack is required to tackle the problem. It is in this context that focused and concerted efforts are required to achieve convergence of the ongoing developmental schemes at the Central Government, State Government and the district level. The basic idea is to draw synergies from the various developmental schemes such as income generating schemes of the Ministry of Rural Development that are already in existence in the country.

Primary education has been made a Fundamental Right for every Indian child between the age of 6 – 14 years and the Constitution has been amended accordingly by the Government. Sarva Siksha Abhiyan (SSA) is an important initiative in realizing this goal. The objective of the Scheme is to universalize elementary education by community - ownership of the school system. It is a response to the demand for quality basic education all over the country. The SSA is also an attempt to provide an opportunity for improving innate capabilities of all children, through provision of community - owned quality education in a mission mode.

The target of the Scheme is to provide useful and elementary education for all children in the age group of 6 - 14 years by 2010. It aims to bridge social, regional and gender gaps with active participation of the community in the management of schools. During the 10th Plan the child labour elimination programme will be converged with the larger scheme of SSA of the Ministry of HRD. The intention is to ensure that all children including working children in the age group 5 -8 years get directly linked to the formal school education system through SSA. Therefore, in the 10th Plan special schools run by the National Child Labour Project (NCLP) society will mainstream children working in hazardous occupations and processes only in the age group 9 - 14 years to the formal education system.

Besides this, other issues such as economic backwardness and health related problems which affect the overall quality of life of the families of Child Labour also needs to be addressed. Linking the parents of the children covered under the NCLP Scheme to the various poverty alleviation and employment generation programmes will play a positive role in improving the family income and enable the working children to attend school.

Similarly, convergence with other ongoing Schemes of Departments such as health, women and child development, social welfare and tribal welfare would be critical for the ultimate attainment of the objective of elimination of Child Labour in a time bound manner. There are many State Government sponsored programmes also which can be used by the project societies to supplement its efforts. Lists of some of the programmes which are functional at present are at Annexure-D.

(iii) Project-based action on areas of high concentration of Child Labour: In addition to the legislative action and convergence with the general development programmes, the National Policy on Child Labour, 1987 also envisaged project - based action in areas of high concentration of Child Labour. It was in this context that the National Child Labour Project (NCLP) Scheme was initiated. The main thrust of the project was to reduce the incidence of Child Labour in the project- area, thereby encouraging the elimination of Child Labour progressively. To begin with, project activities were targeted at specific sectors of employment in nine districts where incidence of Child Labour was high and the nature of work was hazardous to the child's health. These were:

- (i) Match industry in Sivakasi, Tamil Nadu
- (ii) Precious Stone Polishing Industry in Jaipur, Rajasthan
- (iii) Glass industry in Ferozabad, Uttar Pradesh
- (iv) Brassware industry in Moradabad, Uttar Pradesh
- (v) Handmade Carpet Industry in Mirzapur- Bhadohi, Uttar Pradesh
- (vi) Lock - making Industry in Aligarh, Uttar Pradesh
- (vii) Tile Industry in Jaggaipet, Andhra Pradesh
- (viii) Slate Industry in Markapur, Andhra Pradesh
- (ix) Slate Industry in Mandsaur, Madhya Pradesh

It was decided that in each of the nine project areas,- the strategy would be to evolve a package consisting of, *inter alia*:

- (i) stepping up of the enforcement of the Child Labour (Prohibition & Regulation) Act, the Factories Act and the Mines Act;
- (ii) coverage of families of Child Labour under the income/employment generating programmes under the overall aegis of anti - poverty programmes;

- (iii) formal/non-formal education of all Child Labour engaged in hazardous employment, and of as many child workers as possible as may be in non-hazardous employments;
- (iv) coordinating the activities of different Departments/Ministries of the Central Government and State Governments to benefit Child Labour;
- (v) setting up of special schools for child workers together with provision of vocational education/training. In such special schools, supplementary nutrition, a stipend to the children taken out from prohibited employments, and health care for all children attending such special schools.

The Ministry of Labour was designated as the nodal agency for the Child Labour projects. Each project was to be implemented under the general supervision and direction of the administrative head of the district where the project was located, i.e., the Collector of the concerned districts.

Institutional Framework for Monitoring and Implementation:

A Central Monitoring Committee was also set up for the overall supervision, monitoring and evaluation of various Child Labour projects under the National Child Labour Project under the Chairpersonship of Secretary, Ministry of Labour with representation from State Governments and concerned Ministries/Departments. This continues in the 10th Plan also. The State Governments have also been advised to set up State level Committees similar to the Central Monitoring Committees. Moreover, initiative has also been taken at the district and the State level to monitor the pace and progress of operationalization of NCLPs. Detailed instructions have been issued to project societies regarding the manner of operationalisation of projects, selection and training of teachers, curriculum, course contents and textual material, etc.

Strategy in the 10th Plan Period

The strategy for the 10th Plan is based on the outcome of the National Child Labour Conference held in January 2001 and the approach defined by the 'Working Group on Vulnerable Groups in the Labour Force such as Child Labour, bonded labour, migrant labour etc. constituted by the Government for the 10th Five- Year Plan.

In the 10th Plan, the policy and programmes for elimination of Child Labour would be continued in a more focused, integrated and convergent manner. The thrust of the strategy is on linking the Child Labour elimination efforts with the Scheme of SSA of the Ministry of Human Resource Development. A detailed survey would be undertaken in the identified districts to collect

information on working children clearly identifying those working in hazardous occupations. The survey would include a family profile. Lists of children working in non-hazardous occupations would be shared with the Department of Education to enable them to target the children under their existing schemes. Very young children between 5-8 years working in hazardous occupations and processes would be mainstreamed directly to formal schools in the area.

Under the National Child Labour Project (NCLP) Scheme, NCLP schools would target the children withdrawn from hazardous occupations and processes in the age group 9 - 14 years with the objective of mainstreaming them within a maximum period of three years to formal schools, or linking them with effective vocational training. The strategy envisaged expansion of the NCLP Scheme/relocation of the existing projects to cover all Child Labour endemic districts.

The National Child Labour Project Scheme has been revised and extended to 150 new districts in the 10th Plan in addition to the existing 100 districts with an overall outlay of Rs. 662 crores. The Scheme has been dealt at length in the next Chapter.

Besides this, the 10th Plan Strategy has laid emphasis on strengthening formal school mechanism in the Child Labour endemic areas both in terms of quality and numbers in such a manner as to provide an attractive schooling system to the Child Labour force and its parents so that motivational level of the parents of the children remain high.

The 10th Plan underlines the need for convergence with other developmental programmes of the Government of India and the concerned State Governments such as that of Rural Development, Health and Women & Child Development as critical for the ultimate attainment of the objective of elimination of Child Labour in a time-bound manner.

It also emphasizes the need for stepping up enforcement of the Child Labour (Prohibition and Regulation) Act, 1986 and for systematizing the monitoring system with effective involvement of the State Government to ensure that the project is able to attain its objectives within the given period. Equal importance has also been placed on continuous awareness generation through print, folk and electronic media and calls for requisite training and sensitization workshops at all levels. It also emphasizes the need for adequate follow - up of children mainstreamed to ensure that they are able to cope with the curriculum and aims at involvement of voluntary organizations at the district level.

Scheme of National Child Labour Protect Revised-2003

Policy:

The National Child Labour Policy was approved by the Cabinet on 14th August, 1987 during the Seventh Five-Year Plan Period. The policy was formulated with the basic objective of suitably rehabilitating the children withdrawn from employment thereby reducing the incidence of Child Labour in areas of known concentration of Child Labour. The policy consists of three main ingredients:-

- i) **Legal Action Plan** - with emphasis laid on strict and effective enforcement of legal provisions relating to Child Labour under various labour laws;
- ii) **Focusing of general development Programmes** - Utilization of various ongoing development programmes of other Ministries/Departments for the benefit of Child Labour wherever possible;
- iii) **Project-based plan of action**- Launching of projects for the welfare of working' children in areas of high concentration of Child Labour.

The broad approach under the policy will continue to be adopted during the 10th Plan period also.

Objective:

2. The number of Child Labours as per the 1991 census was over 1.1 crores. Keeping in mind constraints of resources and the prevailing level of social consciousness and 'awareness, the Government has fixed the time till the end of the 10th Plan to eliminate Child Labour in the hazardous sector. Elimination of all forms of child labour itself is a progressive process beginning with elimination efforts in the hazardous areas.

3. Under the scheme, the target group is all the children below 14 years of age and working in:

- i) Occupations and processes listed in the Schedule to the Child Labour (Prohibition & Regulation) Act, 1986; and/or
- ii) Occupations & processes, which adversely affect their health and psyche.

In the latter category, the hazardousness of the children should be reasonably established. The list of the 13 Occupations and 57 Processes is at **Annexure-A**.

Strategy:

4. As per the 1991 census, the total number of working children in the country was 11.28 million. However, the NSSO survey 1999-2000 has reflected the magnitude of Child Labour as 10.40 million. It is proposed to adopt a sequential approach with focus on rehabilitation of

children working in hazardous occupations in the first instance. Under the scheme, after a survey of Child Labour engaged in hazardous occupations/ processes, the children are to be withdrawn from the above mentioned categories of occupations and processes, and then admitted to special schools (Rehabilitation-cum- Welfare Centres) in order to enable them to be mainstreamed into the formal schooling system. Vocational training is also proposed to be provided under the 10th Plan strategy. The Tenth Plan Strategy/ Programme components broadly involves details as indicated at pages.

Programme Component:

5. Under the National Child Labour Projects, it is proposed to focus on different developmental and welfare programmes for the benefit of child labour in the project area. Effective convergence and an integrated approach of the relevant social sector schemes need to be carried out to achieve the project goals. The activities to be taken up under the project in the 10th Plan are:

- i) Stepping up of enforcement of child labour laws
- ii) Formal Non- formal education
- iii) Provision of Vocational Training
- iv) Income and employment generation activities
- v) Direct rehabilitation of child labour
- vi) Raising of public awareness
- vii) Survey and evaluation.

Some of the important components are elaborated in the subsequent paragraphs.

(i) Special Schools (Child Labour Rehabilitation-cum-Welfare Centres):

Rehabilitation of working children is an important activity, which is the direct responsibility of the project authorities. Under this activity, Child Labour Special Schools (Rehabilitation-cum-Welfare Centres) are to be set up by encouraging voluntary efforts for imparting formal/non-formal education and pre-vocational/craft training. The children in the Centres will also be provided with supplementary nutrition, stipend, health care services, etc. These Centres essentially will act as bridge institutions to enable children withdrawn from work to join mainstream education.

(ii) Awareness Generation:

Apart from direct rehabilitation of working children, it is also necessary to prevent fresh entry of children to work by arousing and awakening the critical consciousness of the public against the evils of Child Labour. In order to achieve this' objective, continuous and sustained awareness generation programmes will have to be carried out on regular

basis. For this purpose an enhanced budgetary provision amounting upto Rs. 1.25lakhs per year has been earmarked in respect of each NCLP

(iii) Convergence of Services

In the Tenth Plan, Child Labour elimination efforts would be linked with the Scheme of Sarva Shiksha Abhiyan of the Department of Elementary Education and Literacy Ministry of Human Resource Development (HRD). The intention is to ensure that all children in the age' group of 5-8 years get directly linked to the formal school education system through a close, coordinated attempt with the Sarva Shiksha Abhiyan (SSA). Poverty, apart from illiteracy, being the main cause of Child Labour; it is necessary to raise the economic standard of the parents of working children by exploiting the synergy of benefits of various schemes under implementation at the district level. A substantial number of parents of working children could be covered under the Department of Rural Development's self- employment and poverty alleviation schemes. In the context of the above objectives concerted, focused and rigorous efforts at converging important activities at the Central Government, State Government and the District level would be needed to be put in place. Similarly, convergence with ongoing schemes of other Departments such as Health, Women and Child Development, Social Welfare, Tribal Welfare, Labour etc. could be critical for the ultimate attainment of the objective of elimination of Child Labour in a time- bound manner.

(iv) Enforcement Legal Action:

It is felt that a more focused and effective enforcement of the provisions of the Child Labour (Prevention & Regulation) Act, 1986 needs to be put in place in the districts during the 10th Plan period. Concerted and serious efforts should be made to enforce the law at the State and District level. In order to achieve this objective, the enforcement machinery will have to be geared up and activated suitably.

Operationalisation of Child Labour special schools:

6. (i) In view of the crucial role of education in prevention and elimination of Child Labour, a component of education is provided in the project. As the working children are from diverse backgrounds, skill and experience, it is important that the children in the special schools are imparted education on a formal/non-formal pattern with a condensed syllabus for a maximum period of 3 years after which the children are expected to reach a level of 5th standard. The children are also to be imparted craft and pre-vocational training as considered appropriate to their age. After completion

of formal/non-formal education, the children are expected to join the formal stream of education in the 6th standard. Some children, who are capable of being mainstreamed before the completion of three years of education, could be encouraged to be mainstreamed earlier than the prescribed maximum period of three years. Flexibility in this regard could be exercised by the concerned NCLP. The choice of Vocational Training should be available to those children who wish to take up skill-based work after the initial training in the special schools. Apart from education, children are also provided with a package of welfare inputs such as supplementary nutrition and health-care through special schools to meet their special needs.

(ii) Focus of enrolment should be on children in the age group of 9-14 years. The working children in the lower age group should be motivated to join formal school system (primary and upper primary) directly.

(iii) The curriculum, course content and textual material should be finalized at the District/State level by associating the SCERT, DIET, DRU and non-governmental organisations working in the field of Child Labour and other related areas. The State Governmental/District Child Labour Project Societies have the freedom to decide the ground conditions. The training of volunteers in the form of a brief orientation programme should be organized at the district level with the help of DIETs and DRUs.

(iv) Considering the nature of work the children are employed in, it is necessary to ensure that the special schools are run in a manner so as to effectively prevent children from working in prohibited employment and enable them to be mainstreamed into the regular education system. Therefore, the Project Societies/Implementing Agencies are permitted some amount of flexibility, in terms of timing and duration of the special schools with a view to ensure reduction in the number of children going to work.

7. The Child Labour project has a specific time frame and it will not continue indefinitely. The teaching volunteers for the special schools and other staff of the project, society should be engaged with the clear understanding/agreement that they will be paid only a consolidated amount of honorarium for their services which are more or less voluntary in nature and in no case be considered permanent. No regular scale of pay is prescribed. There should not be any centralized system of recruitment of teaching volunteers at the district head quarters level. The volunteers should be from the local community/village to be selected and engaged by the Implementing Agencies/NCOs. The main criteria for their selection would be their commitment to the cause of

community service. Minimum level of qualification of the teaching volunteers could be prescribed by the project societies.

The timing and the duration of the Centres are flexible. The timing of the centres should be adjusted to suit the convenience of the children who are the target group under the project. While the duration of the special schools could be around five hours a day, the duration of duty of each of the project personnel/volunteers should not exceed five hours a. day to enable them to work elsewhere also. While deciding on the timing, duration and working hours of the volunteers, the project society must keep in view the convenience of the target group and the objective of the project, which is sought to be achieved.

8. If a situation arises where building and other infrastructure for the special schools are not available in a particular area in the district, the special schools could also be run in the buildings of the regular schools after the regular school hours are over,
9. Certain important and enhanced parameters that introduced in the scheme now are as under:

(i) Stipend: In the existing arrangement, the stipend of Rs. 100/- per child per month was being disbursed every month. As per the revised scheme, the monthly stipend of Rs. 100/- per month per child will be disbursed only after the child is successfully mainstreamed into formal have been system of schooling.

Till that period, the amount of stipend will be regularly deposited in the Bank Account of the child. The accumulated stipend amount could be handed over to the child at the time of her/his getting mainstreamed.

(ii) Nutrition: The amount for provision of nutrition to the children in the special schools has been doubled from Rs. 2.50/- per child per day to Rs. 5/- per child per day.

(iii) Health component: In the existing scheme, there was no separate budgetary provision for any health component to take care of the health - related aspects of the children. In the revised scheme an amount of honorarium (Rs. 5,000/- per month for one doctor for every 20 schools) has been provided to put in place an institutionalized mechanism for regular and periodical effective health care of the children by a doctor. The NCLP may give clear guidelines to the doctor to the effect that he/she should give more emphasis to the normal growth -related aspects of the child including weight, height etc. A health card in respect of every child also needs to be maintained with all the necessary entries.

(iv) **Vocational Training:** In the existing scheme, there was no separate budgetary provision for the services of any Master Trainer for imparting training to the children/ teachers. In the revised scheme, budgetary provision (Rs. 5,000/- for one Master Trainer for each NCLP) has been provided to hire the services of a Master Trainer for each NCLP.

(v) **Training for educational teachers:** In the existing scheme, there was no separate budgetary provision for providing training to the educational teachers. In the revised scheme, budgetary provision has been provided to impart training to the teachers twice during the 10th Plan Period.

(vi) in the revised Scheme, provision (Rs. 2.75 lakh per survey) has been made to conduct surveys of working children **two times during the 10th Plan Period.**

Project Implementation:

10. (i) The entire project is required to be implemented through a registered society under the Chairmanship of the administrative head of the district; namely, District Magistrate/ Collector/ Dy. Commissioner of the District. Members of the society may be drawn from concerned Government Departments, representatives of Panchayati Raj Institutions, NGOs, Trade Unions, etc.

A Model composition of the District NCLP Society is at **Annexure-E.**

(ii) It is necessary to involve suitable voluntary organizations in the implementation of the project, especially in the running of the special schools. However, the project society can itself directly execute some of the programme activities. The project society would draw up its own criteria regarding the eligibility of NCOs for associating them in the project activities.

(iii) The rehabilitation of Child Labour calls, for a lot of voluntarism and a high level of motivation on the part of those implementing the scheme. Therefore, the running of special schools should be entrusted to good, reliable and reputed non-governmental organizations, including Panchayati Raj institutions and Trade Unions. Experiment of running special schools through small implementing agencies like Yuvak Sangh, Women's Group, Village Club, Youth Club etc. have been found to be successful. Implementing Agencies, with adequate checks and balances, should be encouraged by the project societies to take up running of the special schools. In case adequate number of good NCOs or implementing agencies is not available, the centres could be run by the Project Society only as a temporary measure. However, running of these special schools should be progressively passed on to NCOs, and other implementing agencies.

Monitoring & Evaluation:

11. Regular monitoring at the Central, State and District level is important for the effective implementation of the project. At the national level, a Central Monitoring Committee has been set up under the Chairmanship of Union Labour Secretary for overall supervision, monitoring and evaluation of various Child Labour projects. At the District level, the Chairperson should review the functioning of the project continuously. The functioning of the Child Labour projects are to be monitored and reviewed at the State level by the State Department of Labour (or any other designated Department). In addition, the State Governments are expected to oversee the enforcement of protective legal provisions and act as a focal point for Child Labour issues in the State and be instrumental in the coordination of the developmental programmes for the benefit of the Child Labour which is an essential part of the National Child Labour Policy. Apart from regular monitoring of the projects, periodic evaluations are required to be undertaken to take mid- course corrective measure and also to assess the overall efficacy of the projects.

12. There are a number of areas in which the intervention of the State Government is essential. Few of them are illustrated below: -

- a. Finalisation of uniform curriculum, course content and textual material through involvement of the Department of Education, SCERT, SIET, etc.
- b. Coordination with the State Education Department for facilitating the enrolment of children passing out of the Special schools/ Rehabilitation Centres into the mainstream education system.
- c. Finalisation of craft and pre-vocational training module for children enrolled in the special schools.
- d. Ensuring inspection of the Child Labour projects and sending periodic (at least once a year) inspection reports to the Ministry of Labour.
- e. Regular interaction with project societies for **ensuring timely submission of Audited Accounts and Utilisation Certificates** by the Project Societies. The State Government must review the progress in the implementation of the Child Labour programme twice every year.
- f. Brief training of the volunteers by way of orientation programmes.
- g. National Child Labour Projects are demonstrative projects, which cover limited number of working children. State Government should find ways and means for rehabilitating other working children either through their enrolment in the formal system or through any other methods deemed appropriate.

Funding:

13. Since the projects have been taken up in the Central Sector, the entire funding is done by the Central Government (Ministry of Labour). Funds are released to the concerned Project Societies depending upon the progress of project activities. The release of funds for a financial year will be made in two equal installments. The first installment for the months of April-September will be released. in case it is proposed to implement, continue the project in that financial year. The second installment will be sanctioned **after** the receipt of Audited Accounts, Utilisation Certificates of the grants released earlier in the previous financial year and a progress report in the prescribed format for the period ending 31" March of the previous financial year.

Project staffing and Budget:

14. A model of the Project Staffing and the Budget for the Project Society and the special schools are given at **Annexure F and G**. The project society must conform to the approved model budget and any change in the pattern and norms of expenditure either on project personnel or on welfare inputs must be with prior and express approval of the Ministry of Labour, Government of India. The pattern of budget, engagement of personnel/volunteers etc under the existing project should progressively conform to the revised pattern.

परिशिष्ट सात
बाल विकास धोरण २००२
महाराष्ट्र शासन

पार्श्वभूमी

राष्ट्रसंघाच्या बाल हक्क परिषदेने सर्व राष्ट्रांना मुलांवर विशेष लक्ष केंद्रीत करण्यासाठी आवाहन केले आहे. भारतानेही या करारावर स्वाक्षरी केली आहे. भारताच्या घटनेत बालकांना जगण्याचा अधिकार, त्यांची वाढ, विकास आणि सुरक्षा या हक्कांचा अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे. याशिवाय राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावरील विविध कायद्यांमध्ये बालकांच्या सुरक्षिततेची व बालकांच्या हक्कांची अवहेलना करणाऱ्यांविरुद्ध शिक्षेची तरतूद करण्यात आलेली आहे. आज जगात सर्व स्तरांवर, अनैतिक मानवी व्यापाराचा प्रश्न भेडसावत आहे यास प्रगत राष्ट्रेही अपवाद नाहीत. महाराष्ट्राची राजधानी असलेले मुंबई शहर आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे महानगर असल्यामुळे महाराष्ट्राने या विषयाची गंभीर दखल घेतली आहे. भारतामध्ये बालकांशी संबंधित अनेक कायदे अस्तित्वात असले तरी त्यापैकी बरेच कायदे आंतरराष्ट्रीय बाल हक्क परिषदेच्या परिमाणाची पूर्तता करण्यास तोकडे पडतात. १९७४ मध्ये 'राष्ट्रीय बाल धोरण' जाहीर करण्यात आले होते. त्यानंतर बराच कालावधी लोटला असून बरेच बदलही घडले आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्रात बालकांचे हक्क अबाधित राखण्यासाठी बाल विकास धोरण निश्चित करणे ही काळाची गरज आहे. आंतरराष्ट्रीय बाल हक्क परिषदेने सुचविलेले बालकांचे हक्क व अधिकार आणि त्या अनुषंगाने करावयाच्या तरतुदी विचारात घेऊन महाराष्ट्राच्या पहिल्या बाल विकास धोरणाचा मसुदा तयार करण्यात आला आहे. या धोरणाच्या अंमलबजावणीची संकल्पना म्हणजे बालकांच्या विकासासाठी, रचनाबद्ध, शिस्तबद्ध व नियोजित विकास साधण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न होय.

जागतिकीकरणाच्या युगात सामाजिक गरजांचे स्वरूपही बदलत असते. या बदलाशी आमचे धोरण सुसंगत राहण्याच्या दृष्टीने दर तीन वर्षांनी या धोरणांतर्गत घेतलेल्या निर्णयांचे पुनर्विलोकन करण्यात येईल.

१. आरोग्य

१.१ गर्भावस्थेतील बालकांची व अर्भकांची काळजी : पोषक आणि सुरक्षित

वातावरणामध्ये जन्म घेण्याचा प्रत्येक बालकाचा हक्क आहे. गर्भवती महिला, गर्भावस्थेतील बालक व अर्भकाला दिल्या जाणाऱ्या सुविधेत सुधारणा घडवून आणण्यात येतील. त्याकरीता गरोदर स्त्रियांच्या नोंदणीच्या पद्धतीत सुधारणा करण्यात येईल. गर्भधारणेच्या नोंदणीचेवेळी गरोदर मातांना **पिवळे कार्ड** देण्यात येईल. ह्या कार्डाद्वारे तिला गरोदरपणाच्या काळात सुविधा प्राप्त करून घेणे सहज शक्य होईल. गरोदरपणाच्या काळात तिने राज्यात कोठेही स्थलांतर केले तरी तिला देय असलेल्या सेवा व सुविधा उपलब्ध करून घेता येतील.

पिवळ्या कार्डांतर्गत द्यावयाच्या सुविधांमध्ये, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेअंतर्गत पूरक पोषण आहार, लसीकरण, संदर्भसेवा तसेच दायी किंवा प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांच्या माध्यमातून घरीच बाळंतपणाची सुविधा, इत्यादींचा अंतर्भाव होतो.

१.२ जन्मदिन पत्रिका : मुलाच्या जन्मानंतर महिलेला गरोदरपणामध्ये देण्यात आलेले

‘**पिवळे कार्ड**’ जमा करून घेऊन त्याऐवजी ‘**जन्मदिन पत्रिका**’ देण्यात येईल. या पत्रिकेद्वारे बालकास जन्मप्रमाणपत्र, लसीकरण, बाल संगोपन योजना, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेअंतर्गत पूरक पोषण आहार, अपंगत्वाचे निदान सुरुवातीसच करण्याच्या सुविधा उपलब्ध होतील. त्याचबरोबर, बाळाच्या जन्मनोंदणीची खात्री करता येईल व बालकास नाव मिळण्याचा हक्क प्राप्त होईल. नोंदणीच्या वेळी प्रत्येक बाळाला एस सांकेतिक क्रमांक देण्यात येईल व त्याद्वारे राज्यातील सर्व बालकांच्या सांख्यिकी माहितीचे संकलन करण्यास मदत होईल.

१.३ पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे दरहजारी घसरत चाललेले प्रमाण जाणीवपूर्वक

वाढविण्याकरिता सध्या होत असलेल्या स्त्रीभ्रूण हत्येस आळा घालण्यासाठी शासन कडक उपाययोजना करेल.

१.४ बालाकांचा विकास (वयोगट ० ते ६ वर्ष) : बालमृत्युचे आणि गर्भावस्थेतील बालकांच्या मृत्युंचे प्रमाण कमी करण्यासाठी गर्भधारणेच्या काळात व नंतर बाळाच्या स्वास्थ्यसुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्र व इतर आरोग्य सुविधा यंत्रणा बळकट केल्या जातील. बालमृत्युचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व त्याकरिता विविध स्तरांवर योग्य त्या उपाययोजना करण्यासाठी संशोधनात्मक कृती कार्यक्रमाची आखणी करण्यात येईल.

बालकाच्या अपंगत्वाबाबतचे निदान वेळीच व्हावे व त्यासंबंधात संदर्भसेवा देता याव्या म्हणून सामाजिक न्याय विभागामार्फत पावले उचलली जातील.

१.५ ६ वर्षांपर्यंतच्या व विशेषतः तळागळातील व दारिद्र्यरेषेखालील ० ते २ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या पोषण व आरोग्य स्तरांत सुधारणा होण्यासाठी, अंगणवाडी केंद्र हे 'साधन आणि सेवा केंद्र' म्हणून कार्य करतील.

१.६ किशोरवयीन मुलींसाठी असलेल्या कार्यक्रमात प्रजननाशी संबंधित बाबींबरोबर संपूर्ण आरोग्याशी संबंधित बाबींचा समावेश करण्यात येईल.

१.७ विविध स्वयंसेवी संस्था व आरोग्य सेवेच्या माध्यमातून फिरती (mobile) आरोग्य सुविधा अंमलात आणली जाईल.

१.८ प्रत्येक सार्वजनिक रुग्णालयामध्ये मुलांच्याकरिता स्वतंत्र 'बाल रुग्ण विभाग' आणि 'बाल मार्गदर्शन केंद्र' उघडून बालकांसाठी मैत्रीपूर्ण आणि पोषक वातावरण निर्माण करण्याचा या धोरणाचा उद्देश आहे. या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी महिलांच्या स्वयंसहाय्यता गटाद्वारे व आरोग्य सेवेच्या समन्वयाने वरील कार्यक्रम राबविले जातील. बालकांच्या आरोग्य संवर्धनासाठी बालरोग तज्ञ व समांतर व्यावसायिक आरोग्य सेवा कार्यकर्ते व डॉक्टर ह्यांची महत्त्वाची भूमिका राहिल.

१.९ जिल्हा स्तरावरील सर्व शासकीय आणि सार्वजनिक रुग्णालयांत एच.आय.व्ही./ एड्स बाधित मुलांसाठी रक्त तपासणी आणि इतर औषधोपचारांसाठी असलेल्या

सुविधांत वाढ करण्याबाबत पाऊले उचलली जातील. त्यामध्ये एच.आय.व्ही. होऊ नये याची दक्षता घेण्यात येईल. एच.आय.व्ही.ची बाधा असलेल्यांना वेळीच तपासणी, औषधोपचार व दक्षता ह्या एकत्रित सुविधा सर्व रुग्णालयांत उपलब्ध करून देण्यात येतील. अशा रुग्णांच्या बाबतीत सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवून त्यांच्या आजाराबाबत गुप्तता पाळली जाईल. तसेच सर्व वैद्यकीय उपचार केंद्रांना ह्यासंबंधी मार्गदर्शन उपलब्ध करून दिले जाईल.

२. शिक्षण आणि मनोरंजन

- २.१ अंगणवाडी आणि बालवाडी यांच्या माध्यमातून बालकांना खेळीमेळीच्या वातावरणात पूर्व शालेय शिक्षण दिले जाईल व त्यांची प्राथमिक शाळांबरोबर सांगड घालण्यात येईल. सामाजिक बाबी, बालकांचे हक्क, विकास, आरोग्य आणि पोषण आहार यासंबंधीच्या बाबींचा बालकांच्या विकास वाढीच्या अनुषंगाने अभ्यासक्रमात अंतर्भाव केला जाईल.
- २.२ मंदगती बालकांच्या प्रगतीसाठी विशेष कोचिंग सुविधा पुरविली जाईल व त्यांच्याकरिता वेगळी परिक्षापद्धती अंमलबिंदी जाईल. बालमार्गदर्शन केंद्रासारख्या सुविधा प्रत्येक शाळेत सुरु करून त्यांच्यामार्फत, परीक्षापुर्व आणि इतर तणाव कमी करण्यासाठी विशेष समुपदेशन देण्यात येईल.
- २.३ बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २००० अंतर्गत कार्यरत असलेल्या निवासी संस्थांमधील बालकांना सुसंगत आणि अद्ययावत व्यावसायिक प्रशिक्षण अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यात येतील.
- २.४ आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकातील बालकांना नाममात्र शुल्क आकारून पोहणे, बॅडमिंटन, वाचनालये इत्यादी सुविधा, मनोरंजन केंद्रे/संकुल/क्लबज उपलब्ध करून देण्याची विनंती वरील सेवा पुरविणाऱ्या संस्थांना करण्यात येईल. दिनांक १४ नोव्हेंबर या बालदिनी सर्व सार्वजनिक मनोरंजन केंद्रांत व उद्यानांत बालकांना विनामुल्य प्रवेशदेण्यात येईल.

३. कुटुंब आणि समाज

- ३.१ बालकाच्या हिताच्या दृष्टीने राबविण्यात येत असलेली दत्तक योजना 'कुटुंबासाठी बालक' या संकल्पनेऐवजी बालाकासाठी कुटुंब अशा रीतीने राबविण्यात येईल. बाल संगोपन, पुरस्कृत व दत्तक कार्यक्रमाची व्याप्ती, जाणीव जागृती कार्यक्रमाद्वारे वाढविण्यात येईल.
- ३.२ बालगृह आणि बालकांच्या संस्थेमध्ये दाखल करण्यात येणाऱ्या बालकास स्वतःचे नाव नसेल अथवा ते नावाविषयी अनभिज्ञ असेल तर त्याच्या अस्तित्वाची ओळख होण्याच्या दृष्टीने बालकाचे नामकरण केले जाईल.
- ३.३ केंद्रपुरस्कृत बालिका समृद्धी योजना व किशोरी शक्ती योजना राज्यात प्रभावीपणे राबविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील.
- ३.४ डे केअर सेंटर्स आणि पाळणाघरांनी नोंदणी करून घेणे तसेच विहित दर्जानुसार सेवासुविधा पुरविणे बंधनकारक करण्यात येईल. स्थानिक स्वराज्य संस्था, अन्य संस्था, औद्योगिक घटक अस्तित्वात असलेली व नवीन निवाससंकुले यांनी डे केअर सेंटर्स व पाळणाघरे निर्माण करून निकषानुसार सेवा उपलब्ध करण्यासाठी योग्य ती तरतूद प्रशासकीय नियमावलीद्वारे करणे बंधनकारक राहिल. हंगामी कामगारांच्या मुलांकरिता फिरती पाळणाघरे/डे केअर सेंटर्स पुरविण्यावर विशेष भर देण्यात येईल. राष्ट्रीय शिशुकक्ष निधी योजनेत डे केअर सेंटर्सचा समावेश करण्यासाठी केंद्र शासनास शिफारस करण्यात येईल.
- ३.५ बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २००० मधील तदनुदीच्या अधीन राहून निवारागृहे व अल्पमुदत निवारागृहांमध्ये किमान दर्जाच्या सुविधा पुरविण्याबाबतचे निकष ठरविण्यात येतील. तसेच सार्वजनिक ठिकाणी संक्रमण स्थळी पुरेशा प्रमाणात निवारागृहे स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देण्यात येईल.
- ३.६ **अनुरक्षण सुविधा :** निरीक्षण गृहे, बाल गृहे आणि विशेष गृहे यांमधील वास्तव्यानंतर बाहेर पडणाऱ्या मुलां-मुलींकरिता पुरेशा प्रमाणात अनुरक्षण गृहे स्थापन केली

जातील. यासाठी स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग घेतला जाईल. अनुरक्षण गृहातील १ वर्षावरील बालकांमध्ये रोजगार/स्वयंरोजगाराची क्षमता निर्माण करण्यासाठी योग्य ते व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात येईल.

३.७ बालकांकरिता व्यवसनमुक्ती कार्यक्रम : प्राथमिक, माध्यमिक शाळा, रस्त्यावरील मुले, सुधार संस्था व अनाथालये यांमध्ये व्यवसनमुक्ती कार्यक्रम राबविण्याकरिता मादक द्रव्यविषयी जाणीव जागृती, समुपदेशन आणि उपचार केंद्रे यांना प्रोत्साहन दिले जाईल. व्यवसनमुक्तीसाठी कार्यरत असलेल्या संस्थांच्या सहकार्याने शासकीय संस्थांमध्ये व्यवसनमुक्ती कार्यक्रम राबविला जाईल. गुटका बंदी कार्यक्रमांवर विशेष भर देण्यात येईल. सध्या कार्यरत असणाऱ्या सर्व व्यवसनमुक्ती केंद्रांमध्ये आणि समुपदेशन केंद्रांमध्ये मुलांकरितादेखील व्यवस्था केली जाईल. बालकांच्या मार्फत मादक द्रव्य व तत्सम वस्तूंचा पुरवठा व विक्री करणाऱ्यांना जबर शिक्षेची तरतूद करण्यासाठी सध्या अस्तित्वात असलेल्या कायद्याचे पुनर्विलोकन करण्यात येईल.

व्यवसनमुक्ती कार्यक्रम आणि त्याविषयीचा पाठपुरावा करण्यासाठी वरिष्ठ पातळीवरील अधिकारी संस्था प्रमुख यांना प्रशिक्षण दिले जाईल. आरोग्य केंद्रे व उपचार केंद्रे यांच्या तांत्रिक सहाय्याने अशा प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाईल.

अंगणवाडी सेविका व प्राथमिक शिक्षकांसह सर्व स्तरांवरील शिक्षकांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमात, व्यवसनाचे दुष्परिणाम व प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांचा संदेश देणाऱ्या अभ्यासक्रमाचा अंतर्भाव करण्यात येईल.

३.८ पाणी आणि स्वच्छताविषयक सुविधा : सर्व खेळांची मैदाने, सार्वजनिक जागा, रेल्वे स्टेशन, बस स्थानके, शाळा मनोरंजन केंद्रे, बालोद्यान यांसारख्या ठिकाणी तसेच ज्या ठिकाणांचा मुले जास्तीत जास्त वापर करतात अशा ठिकाणी, बालकांना पिण्याचे स्वच्छ पाणी, स्नानाची, स्वच्छतेची आणि प्रथमोपचाराची सुविधा पुरविण्यात येईल.

३.९ **जीव रक्षक :** समुद्र किनारी आणि पोहण्याच्या तलावाच्या ठिकाणी बालकांच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने जीवरक्षक नेमणे आणि सुरक्षिततेची उपाययोजना करणे बंधनकारक केले जाईल.

४. संरक्षण

४.१ बालकांच्या सुरक्षेसाठी अनुकूल वातावरण तयार करणे व मुलांचे सामाजिक गैरसमायोजन होणार नाही यादृष्टीने समाजात बालकांसाठी मैत्रीपूर्ण वातावरण तयार करणे हा बाल संरक्षण अभियानाचा हेतू आहे. याकरिता 'बालहक्क आयोगाची' स्थापना करण्याबाबत विचार करण्यात येईल.

४.२ **मुलांवरील लैंगिक अत्याचार व अनैतिक बालव्यापार :** बालकांवरील लैंगिक अत्याचारास प्रतिबंध करण्याची आवश्यकता लक्षात घेता त्यास फसलेल्या वा फसवणुकीच्या मार्गावर असलेल्या बालकांचे शोषण टाळण्यासाठी त्यांची त्वरीत सुटका व पुनर्वसन करण्याबाबत भरीव कार्यवाही करण्यात येईल.

लैंगिक व्यापारी शोषणास बळी पडलेल्या महिलांच्या मुलांचा, वेश्याव्यवसायात आणि इतर क्षेत्रांत होऊ शकणारा संभाव्या अनैतिक व्यापार टाळण्याकरिता, स्वयंसेवी संस्था व सामाजिक संघटनांच्या मदतीने त्यांच्या पुनर्वसनासाठी योजनाबद्ध कार्यक्रम आखण्यात येईल. पर्यटनस्थळे, जत्रा, मेळावे, धार्मिक मेळे बालकांच्या दृष्टीने सुरक्षित असावेत याकरिता शासन कार्यवाही करेल. बालकांवर लैंगिक अत्याचार आणि व्यापारी शोषण झाले आहे असे आढळून आल्यास, अथवा तशी शंका आल्यास, वैद्यकीय अधिकारी, वकील, निवासी संस्थांचे प्रमुख, शाळा प्रमुख, रुग्णालय प्रमुख यांनी याबाबतचा अहवाल पोलिसांना दिल्यास त्यावर कार्यवाही करणे पोलिसांना बंधनकारक राहील व अहवाल देणाऱ्यांचे नाव गुप्त ठेवले जाईल. मुलांवर झालेले किंवा होणारे लैंगिक अत्याचार आणि व्यापार याबाबतची माहिती पुरविणाऱ्या संस्था व व्यक्तींना प्रोत्साहन देण्याकरिता योजना तयार करण्यासाठी तसेच लैंगिक शोषण करणाऱ्याविरुद्ध कडक शिक्षेची तदतूद करण्यासाठी, अनैतिक

मानवी वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा, १९५६ मध्ये योग्य ती दुरुस्ती करण्याकरिता केंद्र शासनाकडे शिफारस करण्यात येईल. ज्या व्यक्ती अथवा संस्था मुलांचे व्यापारी शोषण व लैंगिक अत्याचाराबाबत प्रभावी हस्तक्षेप करून माहिती देतील अशा व्यक्तींना व संस्थांना संरक्षण व सहाय्य दिले जाईल व त्यांचेबाबतीत गुप्तता पाळली जाईल.

४.३ **बालकांशी लैंगिक गैरवर्तन :** बालकांच्या निवासी संस्थांमधील सर्व बालकांना त्यांच्या सोईसाठी **चाईल्डलाईन** या स्वयंसेवी संस्थेने सुरु केलेली १०९८ दूरध्वनी क्रमांकाची सेवा, तसेच बाल मार्गदर्शन केंद्र आणि तज्ञ समुपदेशकांच्या सेवा पुरविण्यात येतील. पोलिस स्टेशन व रुग्णालये या ठिकाणी समुपदेशन केंद्र संदर्भसेवाविषयी मार्गदर्शिका उपलब्ध करून दिली जाईल. बालकांना व बालकांसाठी उत्स्फूर्तपणे कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना जिल्हास्तरावर मोफत कायदेविषयक सहाय्य देण्याबाबत पावले उचलली जातील. बालकांसंबंधी चालविण्यात येणारे खटले हे शक्यतो इन कॅमेरा पद्धतीने चालविण्याबाबत तरतूद करण्यात येईल. स्वयंसेवी संस्था, जागरूक उत्स्फूर्त नागरिक, वकील, आरोग्य व्यासायिक यांचे सहाय्याने निवासी बाल संस्थेत 'बाल आपत्ती निवारण केंद्रे' निर्माण करण्यास मदत करण्यात येईल.

४.४ **बालविवाह प्रतिबंध :** बाल विवाहाचे दुष्परिणाम रोखण्याकरिता बालविवाह प्रतिबंधक कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी केंद्र शासनाकडे आग्रह धरण्यात येईल व या कायद्याची अंमलबजावणी करण्याकरिता 'बालविवाह प्रतिबंधक अधिकाऱ्यांची' नियुक्ती करण्यात येईल.

४.५ **बाल कामगार :** राष्ट्रीय बाल कामगार कार्यक्रमाची (N.C.L.P.) औपचारीक शिक्षणाशी सांगड घालून राज्यातील सर्व जिल्ह्यांत तो राबविण्यात येईल व या कार्यक्रमास विस्तृत प्रमाणात प्रसिध्दी दिली जाईल. बालकांना सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सकस माहिती असलेले साहित्य पुरविण्यासाठी शासन कार्यवाही

करेल. हानिकारक साहित्यापासून बालकांना अलिप्त ठेवण्याकसाठी पाऊले उचलण्यात येतील.

बालकांना कामाला लावण्यापासून पालकांना परावृत्त करण्यासाठी, योग्य त्या रोजगार कार्यक्रमांमार्फत कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येईल. राष्ट्रीय बाल कामगार कार्यक्रमा (N.C.L.P.) इतरांबरोबरच कामगारांच्या मुलांचादेखील अंतर्भाव करण्यात यावा याकरिता केंद्र शासनाकडे शिफारस करण्यात येईल. कामगारांच्या बालकांना व कामगार बालकांना वयानुरूप विविध प्रकारचे व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळावे याकरिता विशिष्ट कार्यक्रम आखण्यात येईल. अनुज्ञेय व्यवसायात नेमलेल्या कामावरील बालकांना शिक्षणासाठी शाळेत किंवा व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्थेत दाखल करण्याची जबाबदारी मालकाची राहिल. बाल कामगारांना धोकादायक नसलेल्या कामावर ठेवणाऱ्या सहकारी गृहनिर्माण संस्था आणि इतर संस्था यांना अशा बालकांना शिक्षणापासून वंचित ठेवता येणार नाही. याउलट अशा बालकांना त्यांच्या प्रगतीच्या दृष्टीने व्यावसायिक किंवा शाळेत नोंदविण्यासाठी मालकांना प्रोत्साहित केले जाईल.

४.६ **एच.आय.व्ही./एड्स बाधित** मुलाला तो एड्सग्रस्त असल्याच्या कारणावरून बालकांच्या संस्थांमध्ये प्रवेश नाकारता येणार नाही. एड्स अथवा एच.आय.व्ही. ची चाचणी करणे बंधनकारक असणार नाही. स्वयंसेवी संस्थांच्या सहाय्याने बाधित बालकांना घरगुती निगा आणि त्यांच्या कुटुंबांना मदत देण्यात येईल. नाजूक/ जोखमीच्या स्थितीत असलेल्या बाधित बालकांना संस्थेत उपचाराच्या पुरेशा सुविधा उपलब्ध नसल्या तरी दाखल करून त्या संस्थांना मुलास पुरेशा सुविधा असलेल्या ठिकाणी दाखल करण्याकरिता प्रयत्न करावेत. कोणत्याही परिस्थितीत बालकांना प्रवेश नाकरला जाणार नाही.

४.७ **कैद्यांची मुले :** कैद्यांसोबत राहणाऱ्या बालकांचा बाहेरील जगाशी संपर्क तुटलेला असतो. त्यामळे अशा बालकांना तुरुंगाबाहेर पाळणाधरे व मनोरंजन सुविधेच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात येतील. कैद्यांनी त्यांच्या घरी सोडलेल्या मुलांकरिता

निवारागृहे निर्माणकरुन त्यामध्ये समुपदेशन केंद्राची सुविधा उपलब्ध करुन दिली जाईल. तुरुंगात असणाऱ्या पालकांशी सुसंवाद साधणे व त्यांच्याशी जवळीक निर्माण होण्याच्या दृष्टीने अशा बालकांना आपल्या पालकांची नियमित भेट घेण्याची परवानगी देण्यात येईल. कैद्यांसोबत कारागृहात त्यांची ६ वर्षांखालील मुले राहु देण्यास परवानगी देण्यात येईल. अशा बालकांची काळजी घेण्यासाठी कारागृहामध्ये सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जातील.

४.८ **हरविलेली मुले :** इंटरनेट आणि संगणक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करुन पोलीस स्टेशन, बाल कल्याण समिती आणि हरविलेल्या व्यक्तींचे माहिती केंद्र (missing persons bureau) यांच्यामध्ये समन्वय साधण्यात येईल. हरविलेल्या मुलांचे छायाचित्र व माहिती ठराविक कालावधीनंतर विनामूल्य प्रसिध्द करण्यासाठी दूरदर्शन, वर्तमान पत्रे, आकाशवाणी यांसारख्या प्रसार माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करण्यात येईल.

४.९ **शारिरीक आणि मानसिक बाधा असलेली बालके :** स्वयंसेवी संस्था आणि इतर संस्थांमार्फत शारिरीक व मानसिक बाधा असलेल्या बालकांसाठी आवश्यकतेनुसार विशेष निवासी, शैक्षणिक व प्रशिक्षण संस्था स्थापन केल्या जातील.

५. समन्वय

५.१ प्रतिकूल परिस्थितीतील बालके उदा. निराधार, निराश्रित, अपंग, मतिमंद, व्यसनाधीन, नैसर्गिक आणि अनैसर्गिक आपत्तीस बळी पडलेले, निर्वासित, रस्त्यांवरील मुले, भिक्षेकऱ्यांची मुले व भिक्षेकरी मुले, गलिच्छ वस्तीतील व स्थलांतरीत बालके, एड्सग्रस्त मुले, एड्सग्रस्त पालकांची मुले, वेश्यांची मुले, बाल वेश्या, बाल गुन्हेगार बाल कामगार देवदासींची मुले, कुपोषित बालके इ. च्या संरक्षणासाठी प्रयत्न करण्यास शासन कटिबद्ध राहील.

५.२ बालकांचे हक्क आणि कार्यक्रम यांमध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी व त्यांचे सनियंत्रण करण्यासाठी तसेच विभागांतर्गत व आंतरविभागीय समन्वय साधण्याकरिता महिला

व बाल विकास विभागास समन्वयक विभाग म्हणून घोषित करण्यात येईल आणि बालकांच्या विकासाकरिता कार्य करणाऱ्या व्यक्ती, युनिसेफ, स्वयंसेवी संस्था व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सहकार्य घेण्यात येईल. विविध संस्थांशी समन्वय साधण्यासाठी विभागीय व जिल्हा स्तरावर बाल संरक्षण कार्यक्रमांतर्गत (N.I.C.P.) 'बाल संरक्षण अधिकाऱ्यांची' नियुक्ती केली जाईल.

५.३ शासन आणि स्वयंसेवी संस्थांमध्ये समन्वय साधण्याकरिता युनिसेफच्या अर्थसहाय्याने महिला व बाल विकास विभागामध्ये सुरु करण्यात आलेल्या पथदर्शक बालक हक्क कक्षाच्या धर्तीवर एक स्वतंत्र बाल हक्क कक्ष सुरु करण्याबाबत विचार करण्यात येईल.

५.४ **खाजगी क्षेत्रांचा सहभाग :** बालकांच्या विकास कार्यक्रमात पुढाकार घेणाऱ्या व प्रोत्साहन देणाऱ्या खाजगी संस्थांचा व उद्योग समुहांचा, अनाथ, निराश्रित व निराधार बालकांना व्यावसायिक प्रशिक्षण व शिक्षणासाठी पुरस्कृत करण्याकरिता सहभाग घेण्यात येईल.

५.५ **जाणीव जागृती :** बाल धोरण यशस्वी करण्यासाठी शासकीय यंत्रणेमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. यासाठी खालील त्रिसुत्रीचा वापर करण्यात येईल :

- (१) बाल कल्याण आणि विकास कार्यक्रमासाठी जनजागृतीचा कार्यक्रम.
- (२) बाल विकासाच्या आवश्यकतेबद्दल लोकप्रतिनिधी आणि विविध संस्थांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण.
- (३) प्रतिकूल परिस्थितीतील बालकांच्या पुनर्वसनासाठी आणि सुरक्षेसाठी उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या सुविधांची माहिती जनतेला करून देणे.

राज्यातील बालकांच्या सद्यःस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी राज्याच्या अर्थसंकल्पात बाल विकासासाठी होणाऱ्या खर्चासाठी प्राथम्य देण्यात येईल. या बाल विकास धोरणाद्वारे केलेल्या प्रयत्नामुळे दुरगामी परिणाम दिसून येतील अशी शासनास खात्री आहे.

परिशिष्ट आठ

बालमजुरी निर्मूलन : राज्य कृती आराखडा, २००७ (महाराष्ट्र शासन)

बालकामगार-निर्मूलन व पुनर्वसन
राज्य कृती आराखडा

महाराष्ट्र शासन

उद्योग, उर्जा व कामगार विभाग

शासन निर्णय क्रमांक : सीएलए-२००७/(३९२)/काम-७अ

मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२

दिनांक - ३ जुलै, २००७

संदर्भ - १. याचिका क्र. ४६५/१९८६ मधील सर्वोच्च न्यायालयाचा निवाडा

२. शासन निर्णय क्र. सीएलए-२००६/(२९९)/कामगार-७अ, दि. २५ एप्रिल, २००६.

प्रस्तावना

बालमजुरी ही एक गुंतागुंतीची आर्थिक व सामाजिक समस्या आहे. तिची सांस्कृतिक आणि सामाजिक पाळेमुळेही खोलवर रुजलेली आहेत. जगात सर्वत्र आणि भारतात देखील लाखो मुले बालमजुरीत गुंतल्याने त्यांच्या शिक्षणावर, विकासावर आणि भविष्यातील उदरनिर्वाहावर अयोग्य परिणाम होत आहे. बालमजुरांपैकी बहुतेक जण धोकादायक आणि शोचनीय परिस्थितीत काम करीत असल्याने त्यांचे अपरिमित शारीरिक व मानसिक नुकसान होत असते. बालमजुरी करणारे बालक, त्यांच्या शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन, सहभाग या बालहक्कांपासूनही वंचित रहाते. बालमजुरी ही केवळ कुटुंबालाच नव्हेतर अवघ्या देशालाही आर्थिकदृष्ट्या नुकसानकारक आहे. कारण बालमजुरीमुळे ते कुटुंब गरिबी आणि अकुशल कामाच्या विळख्यात अडकून पडते. म्हणूनच बालमजुरीचे परिणामकारक निर्मूलन हा सरकारच्या विकासविषयक धोरणांचा आवश्यक भाग असणे गरजेचे आहे.

बालमजुरांची मालकांच्या जाचातून मुक्तता करणे, बालमजुरांना शिक्षणाच्या मूळ प्रवाहात आणणे, त्यांचे व आवश्यकतेप्रमाणे त्यांचे कुटुंबीयांचे शक्यतोपरी पुनर्वसन करणे, जनजागृती आणि सामाजिक अभिसरण करणे आवश्यक आहे. याबाबत यशदा, पुणे या संस्थेने सादर केलेला बाल कामगार निर्मूलन कृती आराखडा शासनाच्या विचाराधीन होता. त्यासंदर्भात आता शासनाने खालीलप्रमाणे निर्णय घेतला आहे.

शासन निर्णय

१. यशदा, पुणे या संस्थेने सादर केलेल्या बाल कामगार निर्मूलन कृती आराखड्यास शासन ह्याद्वारे मंजुरी देत आहे. महाराष्ट्र राज्यातील बालमजुरी ह्या अनिष्ट प्रथेचे उच्चाटन करून सर्व मुलांना शिक्षणाच्या मूळ प्रवाहात आणण्यासाठी शासनाने पुढील दोन उद्दिष्टे निश्चित केले आहेत :-

१. सन २००८ अखेर धोकादायक उद्योगातील आणि घृणित स्वरूपाची बालमजुरी संपुष्टात आणणे.
 २. सन २०१० पर्यंत सर्व प्रकारच्या बाल मजुरीचे समूळ उच्चाटन करणे.
२. वरील दोन्ही उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी शासन खालीलप्रमाणे कृती आराखड्यास मान्यता देत आहे.
१. बालमजुरांचे सर्वेक्षण आणि जाणीव जागृती
 २. बालमजुरांची मुक्तता, मुक्त केलेल्या बालमजुरांचे कुटुंबामध्ये व शैक्षणिक पुनर्वसन
 ३. इतर शैक्षणिक उपक्रम (गळती रोखणे)
 ४. स्थलांतरीत मुलांसाठी विशेष कृती कार्यक्रम
 ५. घरकाम करणाऱ्या मुलांसाठी विशेष कृती कार्यक्रम
 ६. बाल कामगारांच्या पालकांना उत्पन्नाचे पर्यायी मार्ग पुरविणे
 ७. जनजागृती व सामाजिक अभिसरण
 ८. बालमजुरीसंबंधी संनियंत्रण
 ९. प्रशिक्षण, क्षमतावृद्धी, संशोधन

३. अंमलबजावणी

सदर कृती आराखड्याची अंमलबजावणी परिशिष्ट अ प्रमाणे करण्यात यावी. राज्यपातळीवर त्याची सर्व जबाबदारी खालील राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेवर राहिल. राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेची रचना खालीलप्रमाणे करण्यात येत आहे.

कामगार आयुक्त, मुंबई	- अध्यक्ष
संचालक, शालेय शिक्षण विभाग	- सदस्य
राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण परिषद	- सदस्य
आयुक्त, महिला व बाल विकास	- सदस्य
संचालक, सामाजिक न्याय	- सदस्य
आयुक्त, आदिवासी विकास	- सदस्य
पोलीस महासंचालक	- सदस्य
अशासकीय संस्थांचे प्रतिनिधी	- सदस्य
आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना प्रतिनिधी	- सदस्य
उपमहासंचालक (संशोधन), यशदा, पुणे	- सदस्य सचिव

जिल्हापातळीवर ज्या जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प चालविला जातो त्या जिल्ह्यांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या प्रकल्प संस्थेवर, तर इतर जिल्ह्यांमध्ये खालीलप्रमाणे रचना करण्यात येत असलेल्या जिल्हा बाल कामगार पुनर्वसन आणि कल्याणकारी संस्थेवर कृती आराखड्याच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी असेल.

जिल्हाधिकारी	- अध्यक्ष
मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	- सदस्य
जिल्हा शिक्षण अधिकारी, प्राथमिक	- सदस्य
जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी	- सदस्य
पोलीस अधिक्षक	- सदस्य
जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी	- सदस्य
प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	- सदस्य
समन्वयक, जिल्हा नगर विकास यंत्रणा	- सदस्य
जिल्हा आरोग्य अधिकारी	- सदस्य
अशासकीय संस्थांचे प्रतिनिधी	- सदस्य
कामगार उपायुक्त / सहायक कामगार आयुक्त / कामगार अधिकारी	- सदस्य सचिव

सनियंत्रण

राज्य कृती आराखड्याच्या अंमलबजावणीच्या संनियंत्रणासाठी खालीलप्रमाणे राज्य संनियंत्रण समितची रचना करण्यात येत आहे.

मुख्य सचिव	- अध्यक्ष
महासंचालक, यशदा, पुणे	- सदस्य
सचिव (कामगार)	- सदस्य
सचिव (वित्त)	- सदस्य
सचिव, शालेय शिक्षण	- सदस्य
सचिव, ग्राम विकास	- सदस्य
सचिव, सार्वजनिक आरोग्य	- सदस्य
सचिव, महिला व बाल विकास	- सदस्य
सचिव, उच्च व तंत्र शिक्षण	- सदस्य
सचिव, आदिवासी विकास	- सदस्य
महासंचालक, माहिती आणि प्रसिद्धी	- सदस्य
सचिव, सामाजिक न्याय	- सदस्य

सचिव, नगर विकास

- सदस्य

कामगार आयुक्त, मुंबई

- सदस्य सचिव

आर्थिक तरतूद

सदर कृती आराखड्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी वार्षिक रु. १८ कोटी ६५ लाख इतका खर्च प्रस्तावित करण्यात आला असून त्यासाठी खालीलप्रमाणे अनुदानाचे स्रोत निश्चित करण्यात आले आहेत.

१) सर्व शिक्षा अभियानातील निधी	- रु. ९ कोटी
२) महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाकडून अनुदान	- रु. ५ कोटी
३) यशदा, पुणे (आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना व इतर माध्यमातून)	- रु. ४.६५ कोटी

परिशिष्ट 'अ' मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे बाबनिहाय खर्च करण्याची जबाबदारी राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेवर राहिल. त्याचा मासिक अहवाल वेळोवेळी सचिव (कामगार) यांना सादर करण्यात यावा.

महाराष्ट्र राज्याचे राज्यपाल यांचे आदेशानुसार व नांवाने,

सही/-

(सुनील पोरवाल)

शासनाचे सचिव

कृती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी आणि आवश्यक संसाधन

[illegible]

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
१.२	शालाबाह्य मुले अधिक असलेल्या क्षेत्रात (सहभागी ग्रामीण समीक्षण) तंत्राच्या माध्यमातून सर्व प्रकारच्या बालकामगारांचे सर्वेक्षण	कामगार विभाग आणि राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	कामगार आयुक्त, आणि राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	सरकारी कामगार अधिकारी	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.१ मधील निधीतील भाग
१.३	अत्यंत वार्डेट स्वरूपातील बालकामगारांचे सर्वेक्षण (शक्य असेल तेथे सहभागी ग्रामीण समीक्षण तंत्र वापरून)	कामगार आणि पोलीस विभाग	कामगार आयुक्त/ पोलीस महासंचालक	कामगार खाते आणि पोलीस खात्याचे विभागीय/ प्रादेशिक प्रमुख	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.१ मधील निधीतील भाग
१.४	स्थलांतरित मुलांचे सर्वेक्षण (शक्य असेल तेथे सहभागी ग्रामीण समीक्षण तंत्र वापरून)	कामगार विभाग, शालेय शिक्षण विभाग	कामगार आयुक्त; राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद	कामगार खात्याचे विभागीय प्रमुख/ सरकारी कामगार अधिकारी; जिल्हा शिक्षण अधिकारी (प्राथमिक)	गट शिक्षण अधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.१ मधील निधीतील भाग

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
१.५	रस्त्यावरील मुलांचे सर्वेक्षण (सहभागी ग्रामीण समीक्षण तंत्र वापरून)	कामगार; महिला व बाल विकास विभाग;	कामगार आयुक्त; आयुक्त, महिला आणि बाल विकास	कामगार खात्याचे विभागीय प्रमुख, जिल्हा महिला आणि बालविकास अधिकारी	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.१ मधील निधीतील भाग
१.६	शाळेतील १. अर्धवेळ काम करणारी २. तात्पुरती स्थलांतरित मुले शोधून काढणे.	कामगार आणि शालेय शिक्षण विभाग	कामगार आयुक्त आणि राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद	कामगार खात्याचे विभागीय प्रमुख; जिल्हा शिक्षण अधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षण अधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक	सर्व शिक्षा अभियान निधी
१.७	सर्वेक्षणाचे प्रशिक्षण	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	-----	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.१ मधील निधीतील भाग

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
१.८	विविध आस्थापनातील बालकामगार शोधण्यास कामगार संघटनांनी कामगार विभाग आणि राज्य संसाधन केंद्राला मदत करावे	कामगार विभाग	-----	-----	कामगार संघटना	-----	-----
२	बालकामगारांची मुक्तता						रु. १,००,००,०००
२.१	शासन निर्णय क्र. सीएलए- २००६/ (२९९)/ काम- ७अ नुसार प्रत्येक जिल्ह्यात कृतीदल स्थापणे	कामगार विभाग	कामगार आयुक्त	जिल्हाधिकारी आणि कामगार खात्याचे विभागीय प्रमुख	-----	-----	-----
२.२	बालकामगारांची सुटका करण्यासाठी दर आठवड्याला धाडसत्र आयोजित करणे, धासत्रासाठी वाहन उपलब्ध करून देणे	कामगार विभाग	कामगार आयुक्त	जिल्हाधिकारी आणि कामगार खात्याचे विभागीय प्रमुख	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.२ मधील निधीतील भाग
२.३	मुलांना प्रत्यक्ष ताब्यात घेणे	कामगार आणि पोलीस विभाग	कृतीदल पोलीस आणि कामगार				-----
२.४	सोडवलेल्या मुलांची माहिती गोळा करणे	कामगार विभाग	कृतीदलातील कामगार अधिकारी				-----

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
२.५	धाडसत्रानंतर सोडवलेल्या मुलांची आरोग्य तपासणी करुन अहवाल बाल कल्याण समितीला सादर करणे	आरोग्य विभाग	महासंचालक, सार्वजनिक आरोग्य विभाग	सिव्हिल सर्जन/ सहाय्यक सर्जन	-----	-----	आरोग्य खात्याचा विभागीय निधी
२.६	सोडवलेल्या मुलांना बाल कल्याण समितीपुढे हजर करणे	कामगार आणि पोलीस विभाग	कामगार आयुक्त; कृती दलातील पोलीस अधिकारी	-----	-----	-----	पोलीस विभागाच्या अखत्यारीतील निधी
२.७	इतर राज्ये वा जिल्ह्यातील मुलांना त्यांच्या कुटुंबाकडे पाठवणे.	पोलीस आणि महिला व बाल विकास विभाग	आयुक्त, महिला व बाल विकास विभाग	जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बाल कामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र. २ मधील निधीतील भाग

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
२.८	सोडवण्यात आलेल्या मुलांना उपलब्ध वसतीगृहात दाखल करणे	महिला व बाल विकास विभाग/ समाज कल्याण विभाग/ आदिवासी विकास विभाग	आयुक्त, महिला व बाल विकास विभाग	जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी/ विशेष जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी/ आदिवासी विकास विभागाचे अधिकारी	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बाल कामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.२ मधील निधीतील भाग
२.९	वसतीगृहामध्ये ठेवण्यात आलेल्या मुलांचा शारीरिक, सामाजिक, मानसिक आणि भावनिक विकास होण्याच्या दृष्टीने विशेष लक्ष देणे. याकरीता यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या कर्मचारीवृंदास प्रशिक्षण देणे.	महिला व बाल विकास विभाग; राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	आयुक्त, महिला व बाल विकास विभाग; राज्य प्रकल्प समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी	-----	-----	महिला व बाल विकास विभागाचा निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
२.१०	धाडसत्रादरम्यान आणि नंतर बालगृहापर्यंत मुलांची काळजी घेणे.	कामगार विभाग; पोलीस विभाग	धाडसत्रात भाग घेतलेले कामगार व पोलीस अधिकारी				प्रस्तावित राज्य बाल कामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.२ मधील निधीतील भाग
२.११	कामगार विभागाच्या मदतीने मालकाविरुद्ध प्राथमिक माहिती अहवाल (F.I.R.) तयार करणे.	पोलीस विभाग	धाडसत्रात भाग घेतलेले पोलिस अधिकारी				-----
२.१२	मालकाविरुद्ध संबंधित कायद्याखाली आरोपपत्र दाखल करणे.	कामगार विभाग व पोलीस विभाग	कामगार आयुक्त	जिल्हाधिकारी आणि कामगार विभागाचे विभागीय प्रमुख	-----	-----	कामगार खात्याचा विभागीय निधी.
२.१३	विशेष सरकारी वकिलाची नियुक्ती	विधी व न्याय विभाग	मुख्य सचिव, विधी व न्याय विभाग	-----	-----	-----	विधी व न्यायविभागाचा विभागीय निधी
२.१४	कृतीदलातील सदस्यांचे प्रशिक्षण	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	-----	-----	-----	राज्य संसाधन केंद्राचा निधी

क्र .	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
३	सोडवलेल्या मुलांचे शैक्षणिक पुनर्वसन						
३.१	वय ५ ते १४ वर्षे वयोगटातील सोडवलेल्या मुलांचे शैक्षणिक पुनर्वसन						
३.१.१	सोडवलेली जी मुले इतर राज्यातील आहेत त्या संबंधित राज्यांचे राज्य प्रकल्प समन्वयक, सर्व शिक्षा अभियान यांना सोडवलेल्या मुलांची यादी पाठविणे म्हणजे त्यांना सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत आणता येईल.	कामगार विभाग	कामगार आयुक्त	-----	-----	-----	कामगार खात्याचा विभागीय निधी
३.१.२	महाराष्ट्राच्या इतर जिल्ह्यातील सोडवलेल्या मुलांची माहिती संबंधित जिल्ह्याचे शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) यांना देणे म्हणजे त्यांना सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत आणता येईल.	कामगार विभाग	कामगार आयुक्त	कृतीदलातील कामगार अधिकारी	-----	-----	कामगार खात्याचा विभागीय निधी
३.१.३	सोडवलेल्या मुलांना शक्य असेल तेथे नियमीत प्राथमिक शाळेत, शिक्षकांनी चाचणी घेतल्यानंतर योग्य त्या इयत्तेत दाखल करणे.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षणाधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
३.१.४	सोडवलेल्या मुलांसाठी कोणत्याही प्रमाणपत्राची आवश्यकता नसावी. मुलाच्या वयाचे प्रमाणपत्र शाळेने बाल कल्याण समितीकडून मिळवावे.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षणाधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक	-----
३.१.५	सोडवलेल्या मुलांसाठी राजीव गांधी संधी शाळा / महात्मा फुले शिक्षण हमी योजने अंतर्गत अथवा सर्व शिक्षा अभियानाच्या अन्य कोणत्याही योजने अंतर्गत केंद्र सुरु करणे.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षणाधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक	रु. ९,००,००,०००
३.१.६	३.१.५ मधील योजने अंतर्गत शिकणाऱ्या मुलांना योग्य कालावधीनंतर नेहमीच्या सर्वसाधारण शाळांच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षणाधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी
३.१.७	मुख्य प्रवाहात आणलेल्या मुलांवर देखरेख करणे व ती शाळा सोडून जाणार नाहीत याची काळजी घेणे	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षणाधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
३.१.८	शिक्षकांसाठी आयोजित करण्यात येणाऱ्या नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रमात बाल कामगार या वरील ट्रेनिंग मॉड्यूलचा अन्तर्भाव करणे.	शालेय शिक्षण विभाग; राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद; राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केन्द्र, यशदा	प्राचार्य, जिल्हा शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था	गट शिक्षणाधिकारी / केंद्र प्रमुख	-----	सर्व शिक्षा अभियानातील प्रशिक्षणासाठी असलेला निधी
३.१.९	जिल्हा शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था तसेच राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषदेसाठी 'बालकामगारांचे शिक्षण' विषयावर प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	-----	-----	-----	-----	राज्य संसाधन केंद्राचा तसेच सर्व शिक्षा अभियानातील प्रशिक्षणासाठी असलेला निधी
३.२ जी मुले शाळेपासून वंचित आहेत, काम करत नाहीत परंतु जी मुले बालकामगार होऊ शकतात अशा मुलांचे पुनर्वसन							
३.२.१	राजीव गांधी संधी शाळा आणि महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना यासारख्या सध्याच्या योजना दृढमूल (Strengthen)करणे.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण परिषद	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षणाधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
३.२.२	या योजनांचे संनियंत्रण करणे	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	-----	-----	-----	शालेय शिक्षण विभागातील निधी
३.२.३	शालाबाह्य मुलांच्या शिक्षणाच्या योजनांचे संनियंत्रण करण्याकरीता जिल्हा स्तरावर स्वतंत्र अधिकाऱ्याची नियुक्ती करणे.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद	जिल्हा शिक्षणा धिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	-----	-----	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी
३.२.४	जिल्हाधिकारी आणि जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांनी जिल्हा आढावा बैठकीत वरील योजनांचा मासिक आढावा घेणे.	ग्राम विकास विभाग/ शालेय शिक्षण विभाग/ महसूल विभाग	शिक्षण संचालक, (प्राथमिक)	जिल्हाधिकारी/ मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद / जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक)	-----	-----	-----

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
३.२.५	राजीव गांधी संधी शाळा आणि महात्मा फुले शिक्षण हमी योजनेतील मुलांना व्यवसायापूर्व आणि व्यावसायिक शिक्षण पुरवणे.	शालेय शिक्षण विभाग	शिक्षण संचालक, (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी, (प्राथमिक)	गट शिक्षण अधिकारी	महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना आणि इतर योजनेतील शिक्षक	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी.
३.२.६	राजीव गांधी संधी शाळा आणि महात्मा फुले शिक्षण हमी योजनेतील शिक्षकांना व्यवसायापूर्व आणि व्यावसायिक शिक्षणाचे शिक्षकांना प्रशिक्षण.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्राशिक्षण परिषद	जिल्हा शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था	-----	महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना आणि इतर योजनेतील शिक्षक	सर्व शिक्षा अभियानाच्या जिल्हा योजनेत निधीची तरतूद करणे.
३.२.७	ज्या मुलांना कामाला लावले जाण्याचा धोका आहे अशा मुलांच्या पालकांबरोबर संवाद साधणे.	शालेय शिक्षण विभाग / महसूल विभाग	शिक्षण संचालक, (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षण अधिकारी, केंद्र प्रमुख	शिक्षक, तलाठी, ग्रामसेवक, गाम, शिक्षण समिती.	-----

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
३.२.८	जी ग्रामपंचायत, नगरपरिषद, महापालिका त्यांच्या क्षेत्रातून बालकामगार प्रथेचे उच्चाटन करेल तिला प्रत्येक रु.१,००,००० चे पारितोषिक देणे.	शिक्षण/ ग्राम विकासा विभाग/ नगर विकास विभाग	शिक्षण संचालक, (प्राथमिक)/ ग्राम विकास विभाग/ सचिव, नगर विकास विभाग	विभागीय आयुक्त/ मुख्य कार्यकारी अधिकारी/ जिल्हा शिक्षणाधिकारी/ महा पालिका आयुक्त	गट विकास अधिकारी, गट शिक्षण अधिकारी, केंद्र प्रमुख	ग्राम शिक्षण समिती, वॉर्ड शिक्षण समिती	रु. ३,००,०००
३.३	वय १४ ते १७ वर्षे वयोगटातील मुक्त केलेले बालकामगार आणि शाहा सोडून गेलेल्या मुलांना व्यावसायिक शिक्षण/ व्यवसायाची उन्नती	बालकामगार आणि शाहा सोडून गेलेल्या मुलांना व्यावसायिक शिक्षण/ व्यवसायाची उन्नती					रु. १,००,००,०००
३.३.१	व्यवसायिक प्रशिक्षणाच्या गरजा शोधण्यासाठी बाजारपेठेचा अंदाज घेणे.	उच्च व तांत्रिक शिक्षण विभाग	संचालक, व्यवसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण	उपसंचालक, व्यवसायिक प्रशिक्षण	--	---	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र ३.३ मधील निधीतील भाग

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
३.३.२	मुक्त करण्यात आलेल्या बालकामगारांसाठी आंध्रप्रदेश स्टेट बेस्ड प्रॉजेक्टच्या धर्तीवर व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना करणे.	उच्च व तांत्रिक शिक्षण विभाग आणि राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प संस्था	संचालक, व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षण	उपसंचालक, व्यवसायिक प्रशिक्षण	--	---	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र ३.३ मधील निधीतील भाग
३.३.३	व्यवसायिक शिक्षणाच्या प्रशिक्षकांसाठी प्रशिक्षण हस्तपुस्तिका तयार करणे	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा आणि उच्च व तांत्रिक शिक्षण विभाग	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा व व्यवसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षण विभाग	---	---	---	राज्य संसाधन केंद्राचा निधी
४ इतर शैक्षणिक योजना							
४.१ जी मुले शाळेत आहेत परंतु अर्धवेळ काम करतात त्यांची गळती होऊ नये म्हणून प्रतिबंध करणे.							
४.१.१	शाळा मध्येच सोडून जाण्याची (गळती होण्याची) शक्यता असलेली मुले शोधणे.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षण अधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
४.१.२	शाळा सोडून जाण्याची शक्यता असणा-या मुलांना शिक्षणासाठी विशेष मदत पुरवणे	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका	गट शिक्षण अधिकारी, केंद्र प्रमुख	मुख्याध्यापक, शिक्षक	सर्व शिक्षा अभियान निधी
४.१.३	बालकामगारांची संख्या जास्त असणाऱ्या ठिकाणी शाळेच्या वेळेनंतर, शाळेत संसाधन केंद्र सुरू करणे, त्यामुळे मुलांना गंमतही वाटावी आणि थोडी फार कमाईही करता यावी.	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद	स्वयंसेवी संस्था, ग्राम शिक्षण समित्या / वॉर्ड शिक्षण समित्या			रु. १,००,००,०००
४.२	शैक्षणिक दर्जा सुधारणा						
४.२.१	उच्च प्राथमिक शाळेच्या अभ्यासक्रमात व्यवसायपूर्व शिक्षणाचा समावेश करणे.	शालेय शिक्षण विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद	संचालक, उच्च आणि तांत्रिक शिक्षण विभाग यांच्या मदतीने, संचालक, राज्य शैक्षणिक आणि प्रशिक्षण परिषद	-----	----	----	-----

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
४.२.२	शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाच्या प्रक्रियेचे व परिणामाचे संनियंत्रण करून ती प्रभावी करणे.	शालेय शिक्षण विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद	संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद	-----	-----	-----	-----
४.२.३	ग्राम आणि वॉर्ड शिक्षण समित्यांनी एका वर्गात कितीही मुले असली तरी प्रत्येक वर्गासाठी एक शिक्षक पुरवणे. (त्यांच्या वेतनाची व्यवस्था या समित्यांनीच करणे.)	शालेय शिक्षण विभाग	शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	-----	-----	ग्राम शिक्षण समिती, वॉर्ड शिक्षण समिती	-----
४.२.४	ग्रामसभेच्या विषयसूचीवर सार्वत्रिक नोंदणी आणि मुलांचे यश हा मुददा घेणे.	ग्राम विकास विभाग	सचिव, ग्रामीण विकास विभाग	विभागीय आयुक्त/ मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद / जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक)	गट विकास अधिकारी/ गट शिक्षण अधिकारी	ग्रामसेवक	-----

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
५	स्थलांतरित मुलांसाठी विशेष कार्ययोजना						
५.१	कुटुंबासह हंगामी स्थलांतर करणाऱ्या मुलींसाठी कृती						
५.१.१	स्थलांतरित मुलांना गस्त व संरक्षणाची आवश्यकता असलेली मुले (Child in need & Care protection) या गटात समाविष्ट करणे	महिला व बालविकास विभाग	आयुक्त, महिला व बालविकास विभाग	जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी	-----	-----	-----
५.१.२	अशा मुलांना उपलब्ध असणा-या बालसदन, बालगृह, अनाथालयात दाखल करणे किंवा स्थलांतरित कुटूंबे दुसरीकडे जातात तेव्हा त्याच खेडयातच एखाद्या उपलब्ध घरात ठेवणे अथवा सर्व शिक्षा अभियानाच्या योग्य त्या योजनेचा लाभ मिळवून देणे	महिला व बालविकास विभाग / शालेय शिक्षण विभाग	आयुक्त, महिला व बालविकास विभाग; राज्य प्रकल्प समन्वयक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद	जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी; जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक)	-----	-----	-----
	किंवा अशी सुविधा उपलब्ध नसेल तर ज्यांची कुटुंबे दुसरीकडे गेली आहेत अशा खेडयातील मुलांसाठी समाजाच्या मदतीने अन्न आणि निवारा पुरवणे	शालेय शिक्षण विभाग	शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक)	गट शिक्षण अधिकारी	ग्राम शिक्षण समिती	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
५.१.३	ऊसतोडणीसाठी येणाऱ्या स्थलांतरित कुटुंबातील मुलांची शिक्षण विभागाला माहिती देणे.	व्यवस्थापकीय संचालक, साखर कारखाना आणि शालेय शिक्षण विभाग	-----	-----	-----	-----	-----
५.१.४	मुले ज्या ठिकाणी स्थलांतरित होतात तेथे साखरशाळा, भोंगाशाळा उघडणे	शालेय शिक्षण विभाग, महसूल आणि साखर विभाग	(शिक्षण) संचालक प्राथमिक / सचिव, महसूल/ आयुक्त साखर	शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) आणि प्रादेशिक संचालक, साखर विभाग	गट शिक्षण अधिकारी/ गट विकास अधिकारी	ग्राम शिक्षण समिती	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी
५.१.५	स्थलांतरित मुलांना शाळेत/ शिक्षण प्रवाहात कोणत्याही प्रमाणपत्राचा आग्रह न धरता प्रवेश देणे.	शालेय शिक्षण विभाग	शिक्षण संचालक (प्राथमिक)	-----	-----	ग्राम शिक्षण समिती	-----
५.१.६	स्थलांतरीत मुलांना Index Card देणे. त्यामुळे त्यांच्या फेर प्रवेशाची सोय होईल.	शालेय शिक्षण, महिला व बालविकास विभाग	शिक्षण संचालक, (प्राथमिक), आयुक्त महिला व बालविकास विभाग.	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी	गट शिक्षण अधिकारी, केंद्र प्रमुख	ग्राम शिक्षण समिती	रु. १०,००,०००
५.२	कुटुंब नसलेली, स्वतःची स्वतः अथवा मध्यस्थाद्वारे येणारी स्थलांतरीत मुले						
५.२.१	स्थलांतरितांचा तपशील ठेवण्यासाठी महिला आणि बालविकास खात्यात जिल्हा स्तरावर समन्वयक नेमणे.	महिला व बालविकास विभाग	आयुक्त, महिला व बालविकास विभाग	जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी	-----	-----	रु. ४२,००,०००

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
५.२.२	मुख्य रेल्वेस्थानकांवर अशा मुलांसाठी माहितीकरता खिडकी (Facilitation Desk) उघडणे.	स्वयंसेवी संस्था, पोलीस, महिला व बालविकास विभाग	आयुक्त, महिला व बालविकास विभाग, पोलीस विभाग	रेल्वे पोलीस अधीक्षक, स्वयंसेवी संस्था	-----	-----	रु. १०,००,०००
५.२.३	मुलांना बालकामगार म्हणून नेण्यात येत आहे का, तसेच मुले पळून आली आहेत का यावर लक्ष ठेवण्यास रेल्वेतील तिकिट तपासनींना सुचना देणे व त्यांनी रेल्वे पोलिसांना कळविणे.	रेल्वे, महिला व बालविकास विभाग	रेल्वे मंत्रालय/ रेल्वेचे विभागीय प्रमुख/ आयुक्त, महिला व बालविकास विभाग	जिल्हा महिला व बालविकास विभागाचा अधिकारी	-----	-----	-----
५.२.४	क्र. ५.२.३ मधील मुलांची चौकशी करून पोलीस पथकाबरोबर त्यांना परत पाठवणे.	पोलीस, महिला व बालविकास विभाग	आयुक्त, महिला व बालविकास विभाग	जिल्हा महिला व बालविकास विभागाचा अधिकारी	-----	-----	महिला व बालविकास तसेच पोलीस विभागाचा निधी
५.२.५	यासाठी तिकिट तपासनीसांना प्रशिक्षण देणे.	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	-----	-----	-----	राज्य संसाधन केंद्राचा निधी
५.२.६	या प्रश्नात लक्ष घालण्यासाठी आंतरराज्य समन्वय घडविणे	कामगार विभाग आणि राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	सचिव, कामगार विभाग	-----	-----	-----	राज्य संसाधन केंद्राचा निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
६	विशेष गरजा असणा-या बालकामगारांसाठी कार्ययोजना						
६.१	घरकाम करणाऱ्या मुलांसाठी						
६.१.१	बालकामगार आणि त्यांच्या कुटुंबाची यादी पुनर्वसन आणि अर्थोत्पादनाचे कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी संबंधित खात्यात प्रस्तुत करणे.	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा, शालेय शिक्षण विभाग	शिक्षण संचालक, (प्राथमिक); राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक)	गट शिक्षणाधिकारी	-----	शालेय शिक्षण विभागाचा निधी
६.१.२	सर्व सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या अध्यक्षांना १४ वर्षांखालील मुलांना घरकामगार म्हणून न ठेवण्याविषयी परीपत्रक पाठवणे.	सहकार विभाग	सहकार आयुक्त	जिल्हा उप-निबंधक, सहकार विभाग	-----	-----	सहकार विभागाचा निधी
६.१.३	अशा मुलांच्या कुटुंबासाठी उत्पादन वाढीची संधी प्राप्त करून देणे म्हणजे ती कुटुंबे मुलांना कामाला लावणार नाहीत.	महसूल विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, ग्राम विकास विभाग	सचिव, ग्रामीण विकास विभाग, महापालिका आयुक्त	जिल्हाधिकारी, जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी/ नगरपालिकेचे मुख्य अधिकारी	गट विकास अधिकारी	वॉर्ड अधिकारी, सामाजिक कार्यकर्ता	संबंधित विभागाचा निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
६.१.४	बालकामगारांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक प्राप्तीचा निकष न ठरवता दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाच्या यादीत त्यांचा अन्तर्भाव करणे.	ग्राम विकास विभाग, शहर स्थानिक स्वराज्य संस्था	सचिव, ग्राम विकास विभाग, सचिव, नगर विकास विभाग	जिल्हाधिकारी, जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महापालिका आयुक्त, नगरपालिकेचे मुख्य अधिकारी	गट विकास अधिकारी	-----	-----
६.२	रस्त्यावरील मुलांसाठी विशेष कार्ययोजना						
६.२.१	स्वयंसेवी संस्था आणि शिक्षण विभागाच्या मदतीने रस्त्यावरील मुलांसाठी अनैपचारिक शिक्षण केंद्रे चालवणे.	महानगरपालिका, नगरपालिका आणि शालेय शिक्षण विभाग	शिक्षण संचालक, (प्राथमिक)	शिक्षण प्रमुख, महानगरपालिका व नगरपालिका; स्वयंसेवी संस्था	-----	-----	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी
६.२.२	आंध्रप्रदेश स्टेट बेस्ड प्रॉजेक्टच्या धर्तीवर अशा मुलांचे शिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण यासाठी विशेष अभ्यासक्रम तयार करणे.	शालेय शिक्षण विभाग	स्वयंसेवी संस्था आणि राज्य संसाधन केंद्र, यशदा / राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद	-----	-----	-----	शिक्षण विभागाचा निधी
६.२.३	रस्त्यावरील मुलांना रात्रीचा निवारा पुरविणे.	महिला व बालविकास विभाग	महापालिका आयुक्त, महिला व बालविकास विभाग	-----	-----	-----	महापालिका आयुक्तांच्या अखत्यारीतील निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
७	पालकांना उत्पन्न वाढीचे पर्याय उपलब्ध करून देणे.						
७.१	बालकामगारांच्या कुटुंबातील प्रौढांना दुपारचे जेवण तयार करणे, गणवेश शिवणे यासारखे उत्पन्न वाढीचे स्रोत उपलब्ध करून देणे.	ग्राम विकास विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था	सचिव, ग्राम विकास विभाग; स्थानिक स्वराज्य संस्था	जिल्हाधिकारी, जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महापालिका आयुक्त	गट विकास अधिकारी	ग्रामसेवक	नगर विकास आणि ग्राम विकास विभागाचा विभागीय निधी
७.२	बालकामगारांच्या कुटुंबाचे स्वयंसहाय्यता गट तयार करणे आणि दारिद्र्य रेषेखालील स्वयंसहाय्यता गटांप्रमाणे त्यांना आर्थिक सहाय्य देणे.	ग्राम विकास विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था	सचिव, ग्राम विकास विभाग, महापालिका आयुक्त	जिल्हाधिकारी, जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महापालिका आयुक्त	गट विकास अधिकारी	ग्रामसेवक	नगर विकास आणि ग्राम विकास विभागाचा विभागीय निधी
८	जनजागृती व सामाजिक अभिसरण						रु. १,००,००,०००
८.१	बालमजुरी विरोधी विशेष जाणीव जागृती मोहिम सुरू करणे आणि विविध माध्यमांद्वारे सतत प्रचार व प्रसार करणे.	माहिती आणि जनसंपर्क विभागाच्या मदतीने राज्य संसाधन केंद्र आणि कामगार विभाग	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा; कामगार आयुक्त, संचालक; माहिती आणि जनसंपर्क	राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प संस्था आणि जिल्हा बाल पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेच्या मदतीने जिल्हा माहिती आणि जनसंपर्क अधिकारी	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.८ मधील निधीतील भाग.

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
८.२	बालमजुरीविरोधी सार्वजनिक ठिकाणी प्रचार	माहिती आणि जनसंपर्क विभाग; राज्य संसाधन केंद्र, यशदा आणि कामगार विभाग	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा; कामगार आयुक्त; महासंचालक, माहिती आणि जनसंपर्क	राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प संस्था आणि जिल्हा बाल पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेच्या मदतीने जिल्हा माहिती आणि जनसंपर्क अधिकारी	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.८ मधील निधीतील भाग.
८.३	बालदिनानिमित्त शालेय मुलांच्या मिरवणुका काढणे	शालेय शिक्षण विभाग	शिक्षण संचालक, (प्राथमिक)	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख (महानगरपालिका/ नगरपालीका)	गट शिक्षण अधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.८ मधील निधीतील भाग.
८.४	बालमजुरीच्या दुष्परिणामाबद्दल मुलांना प्रशिक्षण देणे	शालेय शिक्षण विभाग	राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद	जिल्हा शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था	गट विकास अधिकारी, केंद्र प्रमुख	प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक	सर्व शिक्षा अभियानातील निधी
८.५	मालक, पालक व युवा कामगारात कामगार कायद्याविषयी जाणीव निर्माण करणे.	कामगार विभाग	कामगार आयुक्त	सरकारी कामगार अधिकारी	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.८ मधील निधीतील भाग.

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
८.६	वीज बिले, कर बिले आणि राज्य परीवहन मंडळाच्या बसेस यासारख्या माध्यमातून बालमजुरी विरोधी संदेश जनतेपर्यंत पोचवणे.	महाराष्ट्र राज्य परीवहन महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, विक्रीकर विभाग इत्यादी.	संबंधित मंडळे आणि महामंडळाचे खाते प्रमुख	-----	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.८ मधील निधीतील भाग.
८.७	बालकामगारमुक्त जिल्ह्याच्या जिल्हाधिकारी यांना पुरस्कार देणे	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	-----	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण समितीच्या निर्णयानुसार क्र.८ मधील निधीतील भाग.
८.८	मुलांच्या शिक्षणाबद्दल जाणीव निर्माण करण्याकरता कामगार संघटनांच्या सभेमध्ये सत्रांचे आयोजन करणे.	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा; कामगार संघटना, केंद्रीय कामगार शिक्षण मंडळ	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा; संचालक, केंद्रीय कामगार शिक्षण मंडळ	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), केंद्रीय कामगार शिक्षण मंडळ	-----	-----	राज्य संसाधन केंद्राचा निधी

क्र .	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
८.९	कोठल्याही उद्योगाला परवाना/ परवानगी देताना मालक/ उद्योजक बालकामगार कामावर ठेवणार नाही अशी हमी घेणे. या हमीचे उल्लंघन केले तर परवाना/ परवानगी रद्द करणे.	कामगार विभाग, कारखाने विभाग, विक्रीकर विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था	संबंधित विभागांचे सचिव	संबंधित विभागांचे विभाग प्रमुख, महापालिका आयुक्त	-----	-----	-----
८.१०	औद्योगिक संघटनेने आपल्या सदस्य संघटनांना बालकामगार कामावर न ठेवण्याचे आवाहन करणे.	औद्योगिक संघटना					-----
८.११	औद्योगिक संघटनेने बालकामगार पुनर्वसन योजना पुरस्कृत कराव्यात	औद्योगिक संघटना					औद्योगिक संघटनांनी निधी उपलब्ध करून देणे.
९	बालकामगार संनियंत्रण						
९.१	बालकामगार असण्याच्या आस्थापना/ उद्योग यांवर संभाव्य नियमित लक्ष ठेवणे.	कामगार विभाग	कामगार आयुक्त	विभागीय प्रमुख, कामगार विभाग; सरकारी कामगार अधिकारी			कामगार विभागाचा निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
९.२	वस्तीतील मुलांच्या शिक्षणाचे संनियत्रण करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था, कामगार निरीक्षक, शिक्षणाधिकारी व वस्तीतील जानकार मंडळी यांच्या संयुक्त समित्या तयार करणे.	कामगार विभाग, ग्राम विकास विभाग, नगर विकास विभाग, शालेय शिक्षण विभाग	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद; कामगार आयुक्त	आयुक्त, महापालिका, मुख्य अधिकारी, नगरपालिका,	गट शिक्षणाधिकारी/ केंद्रप्रमुख	-----	जिल्हाधिकारी किंवा महापालिका आयुक्तांच्या अखत्यारीतील निधी
९.३	प्रत्येक वस्ती आणि वॉर्डमध्ये मुलांच्या शिक्षणावर देखरेख करू शकणा-या व्यक्ती (की फॅसीलेटर) शोधणे, त्यांच्या कामाचा गौरव करणे.	कामगार विभाग, ग्राम विकास विभाग, नगर विकास विभाग, शालेय शिक्षण विभाग	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद; कामगार आयुक्त	जिल्हा शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक), शिक्षण प्रमुख (महानगरपालिका, नगरपालिका)	गट शिक्षणाधिकारी/ केंद्रप्रमुख	-----	जिल्हाधिकारी किंवा महापालिका आयुक्तांच्या अखत्यारीतील निधी
१०	प्रशिक्षण, क्षमतावृद्धी आणि संशोधन						रु. ४,००,००,०००
१०.१	राज्य स्तरावर राज्य कृती आराखड्यासंबंधी विविध लक्ष्यगटांचे प्रशिक्षण	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	-----	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेच्या निर्णयानुसार क्र. १० मधील नियोजित भाग

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
१०.२	संशोधन अभ्यास आयोजित करणे	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	-----	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेच्या निर्णयानुसार क्र. १० मधील नियोजित भाग
१०.३	बालमजुरी निर्मूलनासंदर्भात यशोगाथांचे प्रलेखन करणे व सर्व संबंधितांपर्यंत पोचवणे.	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	-----	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेच्या निर्णयानुसार क्र.१० मधील निधीतील भाग
१०.४	या कृती कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार अधिकारी व विभागप्रमुख यांच्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्र, यशदा.	-----	-----	-----	प्रस्तावित राज्य बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थेच्या निर्णयानुसार क्र.१० मधील निधीतील भाग
१०.५	प्रौढ शिक्षणाच्या सर्व प्रशिक्षण कार्यक्रमात बालकामगार विषयाचा अन्तर्भाव करणे	संचालक, राज्य संसाधन केंद्र, प्रौढ व निरंतर शिक्षण	-----	-----	-----	-----	प्रौढ शिक्षण, राज्य संसाधन केंद्राचा निधी

क्र.	महत्वाचे कृती कार्यक्रम (Interventions) आणि कृती	समन्वयनाला जबाबदार शासकीय विभाग / संस्था	अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार अधिकारी / कर्मचारी				एक वर्षासाठी आवश्यक निधी
			राज्यस्तर	विभागीय/ जिल्हा/ स्थानिक स्वराज्य संस्था स्तर	तालुका/ केंद्र स्तर	गाव/ प्रभाग स्तर	
१०.६	पोलिस, ग्रामसेवक, पंचायतराज संस्था सदस्य, तलाठी इत्यादींचा प्रशिक्षणात बालकामगार विषयाचा अन्तर्भाव करणे.	सामान्य प्रशासन विभाग	सामान्य प्रशासन विभाग	-----	-----	-----	प्रशिक्षण संस्थांचा निधी
१०.७	विविध लक्ष्यगटांसाठी बालकामगार विषयावर प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करणे.	राज्य संसाधन केंद्र, यशदा	राज्य समन्वयक, राज्य संसाधन केंद्रा, यशदा	-----	-----	-----	राज्य संसाधन केंद्राचा निधी.